

บทที่ ๒

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ

ประวัติงานพระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงฝึกฝนในวิชาประวัติศาสตร์ วรรณคดี และโบราณคดีเป็นอันมาก เริ่มทรงนิพนธ์หนังสือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ ในขณะที่ทรงมีพระชนมเพียง ๑๑ ปี หนังสือเรื่องแรกที่พระองค์ทรงนิพนธ์ คือ ขาวราชการในพระราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ ขาวราชการ หรือที่เรียกกันสามัญว่า หนังสือขาวคอรถ^{๒๖}

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงนิพนธ์เรื่องเทศกาลพระบาท ลงพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณรายเดือน และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงนิพนธ์เรื่องการให้พร ลงในหนังสือ วชิรญาณพิเศษ ทั้ง ๒ เรื่องนี้ ต่อมาได้นำมารวมพิมพ์กับเรื่องอธิบายเรื่องเจ้าคุณ ประคูกิน ซึ่งทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ รวมพิมพ์เป็นเล่มเดียวกันให้ชื่อว่า ประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ด ๓ เรื่อง พระองค์ท่านจัดพิมพ์เป็นครั้งแรกแจกผู้ที่มาทรงนำส่งกราบทูล และอวยพรปีใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕^{๒๗}

พ.ศ. ๒๔๓๓ ขณะทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงชักชวนพวกกวี แต่งเรื่อง บทดอกสร้อยสุภาสิต เหตุที่จะทรงนิพนธ์เรื่องนี้มีประวัติว่า ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๑ (ร.ศ. ๑๐๓)

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน หน้า (๘)

^{๒๗} คำนำ ใน สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ด ๓ เรื่อง (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๕) หน้า ก - ข

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าภาณุภาณุรังษี สิ้นพระชนม์ พระอัครชายาเธอ พระองค์
 เจ้าสายสวัสดิภิมย (คือ พระวิมาดาเธอ ในรัชกาลที่ ๗) องค์พระชนนี ใครจะทรงสร้าง
 โรงเรียนเด็กกอนาถาเป็นอนุสรณ์อุทิศพระกุศลประทานพระธิดาพระองค์นั้น จึงกราบบังคม
 ทูลพระประสงคแดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสขอแรงเป็นส่วน
 พระองค์แกสมเด็จจากรมพระยาคำรงราชานุภาพ เมื่อยังเป็นกรมหมื่นและเป็นอธิบดีกรม
 ศึกษาธิการให้ทรงจัดตั้ง โรงเรียนเด็กนั้นตามพระประสงค์ของพระอัครชายาเธอ ใช้
 เงินพระอัครชายาเธอขอทีละก่อสร้างตลอดจนค่าใช้จ่ายอย่างอื่นทุกอย่าง พระราชทาน
 นามว่า *โรงเรียนเด็กของพระอัครชายาเธอ*

เมื่อการก่อสร้างโรงเรียนเด็กใกล้จะสำเร็จ สมเด็จจากรมพระยาคำรงราชานุภาพ
 ทรงปรารภว่า ควรจะมีบทกลอนสำหรับเด็กในโรงเรียนเด็กโรงเรียน จึงตรัสชวน
 พวกกวีที่อยู่ในกรมศึกษาธิการในเวลานั้น ให้ช่วยกันแต่งบทกลอนสรรยสุภาสิต รวมผู้
 แต่ง ๑๐ ท่าน คือ

๑. สมเด็จจากรมพระยาคำรงราชานุภาพ
๒. พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาทร ในกรมพระราชวังบวร

วิชัยชาญ

๓. หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล
๔. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)
๕. พระยาพินิจสารา (ทิม บุญยรัตพันธุ์)
๖. หลวงมลโยชานุโยค (นก)
๗. หลวงประสิทธิ์อักษรสาร (เทศ)
๘. หลวงประชุมบรรณสาร (พิน เกษะคุปต์)

๕. นายทัต เปரியัญ

๑๐. นาย (นก) แก้ว วสันตสิงห์^{๒๔}

ในการแต่งบทออกสร้อยสุภาษิต^{๒๕} อาศัยคำกล่อมเด็ก หรือที่เด็กชอบร้องเล่นกันในพื้นที่เมืองมาเป็นกระตุกความ แต่เมื่อแต่งบทแล้วยังจะคงหาเพลงสำหรับขับร้องให้เหมาะกับบท สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ขอให้ช่วยเลือกทำนองเพลงให้เข้ากับบท ขับร้องเป็นครั้งแรกโดยวงมโหรีผู้หญิงของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓ ในวันที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปทรงทำพิธีเปิดโรงเรียนเด็ก และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ให้พิมพ์บทเป็นสมุดเล่มเล็ก ๆ ไว้อ่านเพื่อประโยชน์ของโรงเรียนเด็กด้วย ต่อมากระทรวงศึกษาธิการได้นำบทออกสร้อยสุภาษิตมาใช้เป็นแบบสอนอ่านในโรงเรียนและคงใช้ต่อมาจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ทรงนิพนธ์ นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ พระองค์ท่านได้นำมาจัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกแจกในการทำบุญสนองคุณเจ้าจอมมารคำชุ่ม รัชกาลที่ ๕ ซึ่งถึงอสัญกรรมครบสัปดาห์แล้ว เรื่องนี้มีผู้ชอบอ่านกันมาก โดยมีผู้จัดพิมพ์แจกในงานกุศลอีกหลายครั้ง^{๒๖}

^{๒๔} อธิบายเรื่องบทออกสร้อยสุภาษิต ใน เรื่องบทออกสร้อยสุภาษิต (พระนคร โรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช ๒๔๘๖) หน้า ๑ - ๕

^{๒๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ "คำนำ" ใน พระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๗)

ในปีเดียวกันนี้ ก็ไต่ทรงนิพนธ์ นิทานกระต อีก ๕ เรื่อง ลงพิมพ์ในหนังสือ
วชิรญาณ คือ เรื่องนายโสมเผ่าทรัพย์ ช้างจับคักแตน คกน้ำไม่ไหล คกไฟไม่ไหม้
ถู่ - ถู่ และ โข่ง^{๓๐}

พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงนิพนธ์เรื่อง อธิบายประโยชน์ของการเที่ยวเตร่ ลงพิมพ์
ในหนังสือวชิรญาณ ต่อมาไต่ทรงนำมารวมพิมพ์เป็นชุดกับเรื่องท่องเที่ยวอื่น ๆ ซึ่งเคย
ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ พระองค์ท่านทรงขนานนามเรื่องเรียกรวมกันว่า "เรื่อง
เที่ยวที่ต่าง ๆ" จัดพิมพ์เป็นภาค ๆ ให้เหมาะแก่ประโยชน์ของผู้ที่รับพิมพ์ สำหรับพระ
นิพนธ์เรื่อง อธิบายประโยชน์ของการเที่ยวเตร่ นั้น รวมพิมพ์อยู่ใน "เรื่องเที่ยวที่
ต่าง ๆ" ภาค ๑^{๓๑} พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แจกในงานศพ รองอำมาตย์โท
หลวงวิจิตรสุไกร^{๓๒}

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้
สมเด็จพระนครินทร์พระยาคำรงราชานุภาพ ทรงชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๑ จากฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตน-
โกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ที่สมเด็จพระนครินทร์พระยาคำรงราชานุภาพทรงชำระนั้น ได้พิมพ์ครั้ง
แรกเมื่อ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)^{๓๒}

^{๓๐} "คำนำ" ใน สมเด็จพระนครินทร์พระยาคำรงราชานุภาพ ประชุมนิทานกระต
(พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๕๖) หน้า ก - ค

^{๓๑} "คำนำ" ใน สมเด็จพระนครินทร์พระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ
ภาค ๑ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๑) หน้า (๑) - (๓)

^{๓๒} "คำชี้แจง" ใน พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
(พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๓๘) หน้า ก - ข

พ.ศ. ๒๔๔๔ ขณะที่พระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น ได้โปรดให้มีการออกหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ "เทศาภิบาล" ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เพื่อแถลงข่าวราชการในกระทรวงและนำเรื่องนารูลงพิมพ์ด้วย เมื่อชำระพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เสร็จแล้ว ก็ตั้งตนตรวจชำระพระราชพงษาวดาร รัชกาลที่ ๒ ค่อยมาอีก แต่เนื่องจากยังค้นหาหลักฐานประกอบการตรวจชำระไม่เพียงพอ จึงยังมีโคลงมือเรียบเรียง จนถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๓ จึงได้เริ่มชำระและเรียบเรียงพระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา และได้จัดพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงนิพนธ์เรื่อง โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขณะที่พระองค์ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เหตุที่จะทรงนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นก็เนื่องด้วยเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปี้ย มาลากุล) เมื่อยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็ก ขอให้ทรงนิพนธ์ขึ้นไว้เป็นแบบสำหรับสั่งสอนมหาดเล็กนักเรียน ซึ่งเป็นผู้ว่าเรียนเพื่อจะไปรับราชการหัวเมืองในสมัยนั้น เมื่อทรงนิพนธ์ขึ้นแล้ว มิตรสหายของพระองค์ท่านซึ่งเป็นข้าราชการหัวเมืองหลายคนได้มาเห็น พวกมันขบใจอยากจะให้แพร่หลายออกไปถึงหัวเมืองด้วย จึงได้พิมพ์แจกไปตามหัวเมืองด้วย เรียกว่า "โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย"

^{๓๓} เทศาภิบาล ปีที่ ๑ เล่ม ๑ (เมษายน - กันยายน) ร.ศ. ๑๒๕) หน้า ๑

^{๓๔} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๕) หน้า (๑) - (๖)

^{๓๕} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๕) หน้า ก - ข

ต่อมาเมื่อเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ มีผู้รายพวกหนึ่งสมคบกันเที่ยวปล้น
 สคมภในแขวงเมืองปทุมธานี กรุงเก่า สุพรรณบุรี และหัวเมืองใกล้เคียง เจ้าพนักงาน
 จับได้ตัวหัวหน้าหลายคน ผู้รายพวกนี้ให้การรับสารภาพ เมื่อเสร็จการพิจารณาแล้ว มี
 การไต่ถามถึงวิธีของโจรผู้ราย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าเป็น
 เรื่องน่ารู้ จึงได้เรียบเรียงเป็นคำสนทนาพิมพ์ไว้ใหญ่ ซึ่งมีหน้าที่สลับจับผู้รายอ่าน จะได้
 ทราบวิธีของโจรผู้รายไว้ประอบความคิด ทรงตั้งชื่อเรื่องว่า สนทนากับผู้รายปล้น

พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงนิพนธ์เรื่อง จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสนครครั้งแรก
 เป็นจดหมายเหตุเล่าเรื่องตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประพาส
 หัวเมือง เมื่อ รัตนโกสินทรศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ลงพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือทวีปัญญา
 ซึ่งเป็นหนังสือรายเดือนในสมัยรัชกาลที่ ๖

พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงนิพนธ์ ตำนานเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงทำ
ยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๙๔๕ พ.ศ. ๒๑๓๕
 เพื่อทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จพระราชดำเนิน
 ไปมณฑลการพระเจดีย์ยุทธหัตถี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระองค์ท่านทรงอธิบายว่า

ข้าพเจ้าเก็บเนื้อความมาจากหนังสือ พระราชพงษาวดารฉบับที่แต่งในแผ่นดิน
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชฉบับ ๑ หนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราช

---

^{๓๗)} "อธิบาย" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุเรื่อง
เสด็จประพาสนครครั้งแรก (พระนคร โรงพิมพ์คุรุราชูปถัมภ์ ๒๔๖๘)

^{๓๘)} "ตำนาน" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ตำนานเรื่องสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราช ทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี (ไม่ปรากฏที่พิมพ์
 ๒๔๕๖)

หัตถเลขานฉบับ ๑ แลหนังสือพงษาวดารพม่า ซึ่งเรียกในภาษาไทยว่า หนังสือ
มหาธาตวงศฉบับหอแวงฉบับ ๑ ขอความทบทปรอง ขาพเจ้าอธิบายควยความ
สันนิษฐานของขาพเจ้าบาง^{๓๘}

พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อมีการจัดพิมพ์พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลข
เป็นครั้งที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลข ซึ่งพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ให้
ขึ้น ไคทรงอธิบายชี้แจงไว้ว่า

ในการพิมพ์หนังสือพระราชพงษาวดารคราวนี้ มีเวลามากกว่าคราก่อน
ขาพเจ้าจึงไคลองทำตามความที่ไคคิดเห็นไว้ คือไคแก้ไขตำนานหนังสือ
พระราชพงษาวดารใหม่บริบูรณ์ขึ้น พิมพ์ไวขางตนฉบับนี้ตอน ๑ ไคตรวจ
สอบหนังสือต่าง ๆ ทั้งในภาษาไทยแลภาษาต่างประเทศ ที่เกี่ยวควยเรื่อง
พงษาวดารสยาม เลือกเก็บเนื้อความมาเรียบเรียงเป็นเรื่องพงษาวดาร
สยามประเทศตอนตนก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา พิมพ์ไวขางตนอีกตอน ๑
แลไคแต่งคำอธิบายเรื่องในรัชกาลต่าง ๆ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
ตามลำดับแผ่นดินรวมพิมพ์ไวขางทายอีกตอน ๑ เอาเรื่องพระราชพงษาวดาร
ของเคิม พิมพ์ไว้ระหว่างกลาง^{๓๙}

^{๓๘} คำนำ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
พระนเรศวรมหาราช ทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชหงษาวดี (ม.ป.ท. ๒๔๕๖)

^{๓๙} คำนำ ใน พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากับคำอธิบายของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เล่ม ๑ (พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร โรงพิมพ์ไทย
๒๔๕๗) หน้า ๑ - ๔

หลังจากที่ได้จัดพิมพ์ พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทรงเห็นว่า เรื่องราวที่ไทยเคยเป็นไมตรีเกี่ยวข้องกับชาวลังกาทวีปด้วยการพระศาสนา มีมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระร่วงเจ้าเสวยราชย์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ความรู้สึกมีอยู่แทบทั่วไปว่า ชาวลังกาได้มีบุญคุณแก่ไทยในเรื่องการพระศาสนา แต่ฝ่ายการที่ไทยได้ตอบแทนสนองบุญคุณชาวลังกาเพียงไรนั้น ยังไม่มีผู้ใดใคร่ทราบความชัดเจน เพราะมีข้อความปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเพียงหนึ่งหน้าเท่านั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทรงปรารภว่า

ข้าพเจ้าเห็นว่าเรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป คราวพระอุบาลี ออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวสิงห์ เป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารไทย ตอน ๑ ซึ่งสมควรจะเผยแพร่แก่ไทยเราให้ทราบความชัดเจนขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงปรารภจะรวบรวมความความที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ มาเรียบเรียงเป็นหนังสือเรื่อง ๑ ในพงศาวดารสยาม^{๔๐}

หนังสือเรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป นี้ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ แจกในงานพระศพ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรณรายพระมารดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

เมื่อได้ศึกษาหนังสือเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถทรงพระปรีชาสามารถในการค้นคว้าและเรียบเรียงเป็นอย่างมาก ทรงพระอุตสาหะวิริยะหาหลักฐานจากหนังสือต่าง ๆ หลายเล่ม ทั้งพงศาวดารไทย พงศาวดาร

^{๔๐} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถ เรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๓)

สิงห์และหนังสือที่แต่งไว้เป็นภาษาอังกฤษเกี่ยวกับประเทศลังกา ทรงเก็บเนื้อความ
มาเรียบเรียงเป็นส่วนต่าง ๆ ตามลำดับเพื่อให้อ่านเข้าใจง่าย จากข้อความที่ปรากฏ
อยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเพียงหนึ่งหน้า พระองค์ท่าน
ทรงสามารถนำมาเรียบเรียงได้ถึง ๔๘๘ หน้า นอกจากนี้ยังทรงแสดงความคิดเห็นถึง
การศึกษาคนควาหนังสือเก่าว่า

มีความชอบ ๑ ซึ่งข้าพเจ้ารู้สึกแก้ไขในเวลาเมื่อตรวจสอบหนังสือเรื่องต่าง ๆ
ที่ชาวลังกาแต่ง มีหนังสือมหาวงศ์เป็นต้น ซึ่งต้องอาศัยเก็บความมาปรุงเป็น
หนังสือเรื่องประติษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีปนี้ เห็นว่าบรรดาหนังสือ
ที่แต่งแต่โบราณไม่ว่าในกาลครั้งใด ๆ หรือในประเทศใด ๆ ผู้แต่งย่อมแต่ง
ตามความเชื่อและความประสงค์ ซึ่งถือว่าถูกต้องในสมัยนั้น ๆ ครั้นเมื่อล่วง
เวลาช้านาน เขาคนภายหลังบางจำพวกที่หลงหลับตาเชื่อไปทุกขอทุกคำก็มี
บางจำพวกก็มีความเห็นแตกต่าง... เพราะฉะนั้นบรรดาหนังสือเก่าที่คน
ครั้งโบราณได้แต่งไว้ ผู้ศึกษาโบราณคดีในชั้นหลังควรอ่านควยวิจารณ์ดู
เลือกเชื่อแต่ในข้อความซึ่งประกอบด้วยเหตุผลสมควรจะเชื่อ แห่งใดเห็น
ไม่ควรเชื่อก็อย่านำพา ข้าพเจ้าเข้าใจว่าอย่างนี้เป็นทางกลาง ซึ่งสมควร
แก่ผู้ศึกษาโบราณคดีทั่วไป การเรียบเรียงหนังสือเรื่องประติษฐานพระสงฆ์
สยามวงศ์ในลังกาทวีปเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้ทำควยวางใจเป็นกลาง ดังแสดง
มาน

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อจะจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง จดหมายหลวงอุดมสมบัติ เป็นครั้งที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า หนังสือ จดหมายหลวงอุดมสมบัตินี้ ถ้าจะพิมพ์ใหม่ ควรจะเล่าเรื่องมูลเหตุและมีคำอธิบายส่วน บุคคลซึ่งปรากฏนามในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ให้เป็นประโยชน์ทางความรู้แก่ผู้อ่าน ยิ่งขึ้นกว่าฉบับพิมพ์ครั้งแรก ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะทรงพระราชนิพนธ์เอง แต่คิด พระราชธุระอื่น ๆ จึงค้างอยู่ ไฉนผู้มาขอใ้กรรมการหอพระสมุคฯ จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง น้อยเสมอ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงพยายามเรียบเรียงเล่าเรื่อง มูลเหตุที่หลวงอุดมสมบัติจะเขียนจดหมาย เหล่านี้ไว้คือเดิมหนังสือจดหมายหลวงอุดม สมบัติ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

พ.ศ. ๒๔๕๕ ขณะที่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่ง สภานายกหอพระสมุคฯสำหรับพระนคร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ พระราชทานตึกใหญ่ริมถนนหน้าพระธาตุ ซึ่งเรียกกันว่า "ตึกถาวรวัตถุ" ให้เป็นสถาน ที่ทำการของหอพระสมุคฯสำหรับพระนคร สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพและ กรรมการของหอพระสมุคฯ จึงได้ดำเนินการย้ายสถานที่ตั้งหอพระสมุคฯ จากตึกใหญ่ หน้าประตูพิมานไชยศรีในพระบรมมหาราชวัง มาอยู่ที่ตึกถาวรวัตถุ จึงได้มีการทำพิธี เปิดหอพระสมุคฯแห่งใหม่ เมื่อวันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เนื่องในงานพระราช พิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ ๓ รอบ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับกรรมการและเจ้าพนักงานหอพระสมุคฯ จึงได้เรียบเรียง

---

^{๕๒} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "คำนำ" ใน จดหมายหลวงอุดม สมบัติ (พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๔ หน้า ก - ค

หนังสือ ตำนานหอพระสมุค หอพระมณฑเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ
แล หอสมุคสำหรับพระนคร ทูลเกล้าถวายเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาทำพิธีเปิด
 หอพระสมุคฯสำหรับพระนคร

หนังสือเรื่องตำนานหอพระสมุคฯ นั้นนับว่าเป็นหนังสือเล่มแรกที่ให้รายละเอียด
 เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหอสมุคในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติ
 ความเป็นมาของหอสมุคแห่งชาติ ประเทศไทย

พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงนิพนธ์หนังสือ เรื่องไทยรบพม่าครั้งกรุงเก่า นับเนื่องเข้า
 อยู่ในชุดประชุมพงษาวดาร เป็นภาคที่ ๖ พิมพ์ครั้งแรกในงานฉลองศพนวราคารของนาย
 พลโท พระยาสิทธิราชฤทธิไกร (เล็ก ปาณิกบุตร) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ มีผู้นิยมอ่านกัน
 มาก ต่อมาพระองค์ท่านทรงพบหนังสือจดหมายเหตุทั้งของไทยและต่างประเทศเพิ่มเติม
 อีกหลายเรื่อง จึงได้ออกหนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๖ ที่พิมพ์ครั้งแรกออกแต่งใหม่
 ให้ได้ความบริบูรณ์ขึ้นและให้ชื่อเรื่องว่า พงศาวดารเรื่องเรารบพม่า แบ่งเป็น ๒ ตอน
 ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องไทยรบกับพม่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตอนที่ ๒ ว่า
 ด้วยเรื่องไทยรบกับพม่าเมื่อครั้งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้ง ๒ เล่มนี้ได้ออกพิมพ์
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้แก้ไขอีกครั้งหนึ่งและแก้ไขให้เรียกว่า
พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า และให้นำเข้าในประชุมพงศาวดาร เป็นภาคที่ ๖ แทนเรื่อง
 เดิม จัดพิมพ์ในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ปี ของมหาอำมาตย์ตรี พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี

๔๓

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพและคนอื่น ๆ ตำนานหอพระสมุค
หอพระมณฑเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ และหอสมุคสำหรับพระนคร

(มัน เล่าหฺเรศรชฺฐี) กับคุณหญิงเพิ่ม โสฎฐิกราชเศรชฺฐี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ นั้นเอง^{๔๔}

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ก็ได้โปรดให้ เก็บบทมโหรีของเก่าและใหม่ซึ่งนักมโหรีไซ้บรวงกันอยู่โดยมาก มารวมพิมพ์เป็นเล่ม ขึ้น พระองค์ท่านก็ทรงเรียบเรียง ตำนานมโหรี ประกอบไว้ด้วย^{๔๕} นับว่าเป็นหนังสือ ที่ให้ประโยชน์ความรู้เกี่ยวกับมโหรีในสมัยก่อนเป็นอย่างดีเรื่องหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๖๑ ทรงนิพนธ์หนังสือหลายเรื่อง คือเรื่องตั้งเจ้าพระยาและเรื่อง ตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ หนังสือทั้ง ๒ เรื่องนี้ ครั้งแรก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ทรงเรียบเรียงไว้ยังไม่เสร็จและสิ้นพระชนม์ เสียก่อน จึงมอบประทานให้สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ทรงเรียบเรียงต่อไปให้สำเร็จ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ จึงได้เรียบเรียงต่อมาตามรับสั่ง ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ โดยได้ทรงเรียบเรียงต่อจากสิ้น รัชกาลที่ ๕ มาจนถึงรัชกาลที่ ๖ ทั้ง ๒ เรื่อง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ รับพิมพ์เรื่อง ตั้งเจ้าพระยา ในงานฉลองอายุครบ ๓๐ ปี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๑ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรศิริวัฒน์ ทรงรับพิมพ์เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ ไปพิมพ์ในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓^{๔๖}

---

^{๔๔} *คำนำ* ใน สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ พงศาวดารเรื่อง ไทยรบพะม่า เล่ม ๑ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๓๑) หน้า ก-ค

^{๔๕} *คำนำ* ใน ประชุมบทมโหรีกับอธิบายตำนานมโหรีของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระตากำรราชานุภาพ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๓๑) หน้า ก - ค

^{๔๖} *คำอธิบาย* ใน สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๓)

นอกจากนี้ ยังได้ทรงนิพนธ์เรื่อง ตำนานวังน้ำ อันนับเนื่องเป็นประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๑๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงปรารภถึงเหตุที่จะทรงนิพนธ์เรื่องนี้ไว้ว่า

เรื่องตำนานวังน้ำ ข้าพเจ้าแต่งใหม่ ประสงค์จะอธิบายเรื่องประวัติและแผนที่วังน้ำ เวลาเป็นพระราชวังของพระมหาอุปราชาว่าเป็นอย่างไร เหตุที่จะแต่งเรื่องนี้ เพราะได้ยินผู้ศึกษาโบราณคดีปรารภกันถึงวัตถุสถานของโบราณซึ่งคนภายหลังรู้ไม่คว่าเป็นอย่างไร เช่น วังหลัง เป็นต้น เพราะไม่มีผู้ใดได้จดเรื่องราวเล่าแถลงไว้แลปรารภต่อไปถึงวังน้ำ ว่าแต่แต่ตัวผู้เคยเห็นเมื่อริบรุดยังมีอยู่มากในบัดนี้ ถ้าไม่มีใครแต่งเรื่องตำนานไว้ ยั่งยืนไปก็ที่ยังรู้ยากเข้าทุกทีว่าของเดิมเป็นอย่างไร ความอันนี้เตือนใจข้าพเจ้าเวลาผ่านวังน้ำมาหอพระสมุคดาเนื่อง ๆ ครั้นเมื่อหาเรื่องหนังสือสำหรับพิมพ์แจกในงานศพ หม่อมเทวาริราช (ม.ร.ว. แดง อิศรเสนาฯ) อยากให้เป็นเรื่องเนื่องด้วยสกุลอิศรเสนา ข้าพเจ้าจึงได้แต่งเรื่องตำนานวังน้ำ^{๔๗}

หนังสือเรื่อง ตำนานวังน้ำ นี้ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แจกในงานศพหม่อมเทวาริราช (ม.ร.ว. แดง อิศรเสนาฯ)^{๔๘}

^{๔๗} คำนำ ใน ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๓ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๒) หน้า (๑) - (๒)

^{๔๘} คำนำ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ตำนานวังน้ำ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๑) หน้า (จ) - (ข)

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ นี้ สมเด็จพระยาตากำรกราชานุภาพ ก็ยังทรงนิพนธ์ เรื่องตำนานการเลียบอนเบี้ยและเล็ทวย ซึ่งอยู่ในชุด ประชุมพงสาวดาร เช่นเดียวกัน นับเป็นภาคที่ ๑๗ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ไททรงอธิบายไว้ว่า

แต่ข้าพเจ้าแต่งครั้งนั้นประจวบมีผู้ต้องการจะพิมพ์ให้แล้วทันเวลาอันมีกำหนดน้อยวัน การตรวจสอบหนังสือเก่าจึงมิได้มีโอกาสดำเนินทำโดยละเอียด ครั้นเมื่อพิมพ์หนังสือแล้ว พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ได้ไปอ่าน ทักท้วงมาว่า ยังมีกฎหมายเก่าอันเนื่องด้วยการบ่อนเบี้ย ดูเหมือนข้าพเจ้าจะยังไม่ได้อ่านอยู่หลายบท ข้าพเจ้าไปตรวจดูก็เห็นว่าหนังสือที่แต่งไว้ยังคงคลาดเคลื่อนในทางตำนานอยู่หลายแห่ง จึงได้ตั้งใจว่า ถ้ามีโอกาสเมื่อไร จะแต่งแก้ไขเสียใหม่ให้เรียบร้อย บัดนี้เจ้าภาพงานศพพระยาสุนทรพิมล (เผด็จ วสุวัต) มาแจ้งความว่า มีศรัทธาจะพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานพระราชทานเพลิงศพสักเรื่องหนึ่ง ขอให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าจึงได้แนะนำให้พิมพ์หนังสือประชุมพงสาวดาร ภาคที่ ๑๗ อันว่าด้วยตำนานการเลียบอนเบี้ยแลเล็ทวยที่ได้แต่งแก้ไขใหม่ ด้วยเห็นว่าหนังสือเรื่องนี้ พระยาสุนทรพิมล ได้เป็นผู้ช่วยแต่งมาแต่เดิมคน ๑ ถาทราบว่ามีพิมพ์ใหม่ให้ดียิ่งขึ้นกว่าเก่าก็เห็นจะพอใจ

---

^{๔๔} คำนำ ใน สมเด็จพระยาตากำรกราชานุภาพ ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ ๑๗ เรื่องตำนานการเลียบอนเบี้ยแลเล็ทวย (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๕) หน้า (๑) - (๘)

พ.ศ. ๒๔๖๓ ทรงนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับทองเที่ยว ซึ่งนับเป็นชุด ๓ เรื่อง
 เที่ยวที่ต่าง ๆ ๓ ซึ่งเคยจัดพิมพ์เป็นภาคที่ ๑ แล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑^{๕๐} ในครั้งนั้น
 ทรงให้ชื่อเรื่องว่า เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าควยเที่ยวมณฑลอุดรและมณฑล
อิสาน หนังสือเรื่องนี้ แต่เดิม พระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว.จิตร สุกตนะ) แต่งไว้
 เมื่อครั้งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพยังรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาด
 ไทยและไปตรวจราชการที่มณฑลอุดรและอิสานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระยาศรีวรวงศ์
 เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสรักษ์ ผู้จัดการ โรงเรียนมหาดเล็กหลวงอยากจะได้เห็น
 การปกครองหัวเมืองโคกาศัยไปควย และรับเป็นผู้เรียบเรียงระยะทางที่ไปตรวจ
 ราชการคราวนั้น เรื่องนี้เคยลงพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
 เมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงค้นหาหนังสือเรื่องเที่ยวที่
 ต่าง ๆ ซึ่งใครมีผู้แต่งไว้เพื่อนำมารวมพิมพ์เป็นชุด ๓ เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ๓ จึงได้
 กล่าวถึงแล้วนั้น ได้พบหนังสือเรื่องระยะทางเที่ยวมณฑลอุดรและมณฑลอิสานที่พระยา
 ศรีวรวงศ์เรียบเรียงไว้ พระองค์ท่านจึงได้นำมาคัดทอนและเพิ่มเติมเป็นโวหารของ
 พระองค์ท่านเองจัดเป็นหนังสือชุด ๓ เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔^{๕๑} พิมพ์ครั้งแรก
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ในงานปลงศพมารดาของอำมาตย์เอก พระยาเวชสิทธิ์พิลาศ

^{๕๐} คำนำ ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๑

^{๕๑} คำนำ ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเที่ยวที่
ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าควยเที่ยวมณฑลอุดรแลมณฑลอิสาน (พระนคร โรงพิมพ์โสภณ
 พิพรรฒธนากร ๒๔๖๓)

ในปีเดียวกันนี้เอง ไคทรงนิพนธ์ ประวัติการศึกษาของประเทศสยามตอน
ต้น พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ * ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาของประเทศสยาม *
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ในงานศพเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ต่อมาได้นำมา
จัดพิมพ์ใหม่เป็นเล่ม ชื่อว่า ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัศยุบันแห่งประเทศ
สยาม ภาคที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๑๔ - ๒๔๓๔) พิมพ์ในงานปลงศพ หม่อมหลวงใหญ่ กิติกุล^{๕๒}

พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ ทรงนิพนธ์หนังสืออีก
หลายเรื่อง คือ

เรื่องตำนานการเกิดทหาร หนังสือเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ ทรงเรียบเรียงถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ เพื่อ
พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองโล่ห์หลวงสำหรับยี่สิบปียาวชนะ ในการแข่งขันยิงปืนของ
ทหารบกประจำ พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งกรมทหารบกกรมที่ ๔ ได้รับพระราชทานรางวัลโล่ห์
หลวงครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ ทรงเป็นผู้บังคับการพิเศษ กรม
ทหารบกกรมที่ ๔ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือไปประทานเป็นของแจกในงานนั้น
จึงมีรับสั่งให้กรมการหอพระสมุคฯ เลือกเรื่องหนังสือซึ่งเนื่องด้วยการทหารบกพิมพ์
ถวาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ ทรงอธิบายไว้ว่า * เมื่อหอพระสมุคฯ ได้
ทราบกระแสรับสั่งแล้ว เลือกหนังสือเก่าหาพบเรื่องที่จะเหมาะแก่พระประสงค์ไม่
หาพบจึงคิดเรียบเรียงเรื่องตำนานการเกิดทหารไทยแต่โบราณ ขึ้นถวายแทน *

หนังสือเรื่องนี้พิมพ์ครั้งแรกพร้อมกับเรื่อง ตำนานกรมทหารบกกรมที่ ๔
พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ จัดเป็นหนังสือชุด ประชุมพง-

^{๕๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กรมพระนันทบุรีนฤนาถ ประวัติสังเขปแห่งการจัดการ
ศึกษาปรัศยุบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๑๔ - ๒๔๓๔) (พระนคร
โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๔๐)

ศาวดาร ภาคที่ ๒๓ ^{๕๓}

ตำนานเรื่องลครอิเหนา เรื่องนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรง
นิพนธ์ขึ้นเพื่อถวาย สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในงาน
ฉลองพระชันษาช้ายิก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เหตุที่ทรงนิพนธ์เรื่องนี้ถวาย ก็เนื่องจากทรง
เห็นว่า สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า ไบรควรรณคดีและมีพระประสงค์จะพิมพ์หนังสือบท
ลครอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ กับทั้งบทเจรจาลครอิเหนา พระราชนิพนธ์
รัชกาลที่ ๕ เป็นของชำร่วยในงานฉลองพระชันษาช้ายิก สมเด็จพระยาตากษัตริย์
ราชานุภาพ จึงได้ทรงนิพนธ์ตำนานลครอิเหนาถวาย พิมพ์ครั้งแรกในงานฉลองพระ
ชันษาช้ายิก สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรีฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เรื่องนี้
ไม่เป็นแต่เพียงตำนานเรื่องลครอิเหนาเท่านั้น แต่ได้ขยายความให้กว้างออกไปเป็น
ทำนองตำนานละครารวมทั้งที่เล่นเรื่องอิเหนากวายน ^{๕๔}

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์ ทรง
นิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ขณะที่เสด็จขึ้นไปเที่ยวชมชลพายุพ ใตล่องลงมาทางเรือโดย
มีความประสงค์จะตรวจเมืองโบราณตามริมลำน้ำพิง พระราชชายาเธอเจ้าดารารัศมี
ใครจะทรงทราบระยะทางที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพล่องลำน้ำพิงลงมา
คราวนั้น ครัสขอให้พระองค์ท่านออกไปให้ทราบ พระองค์ท่านจึงได้จดอธิบายระยะทาง
ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์ แล้วคัดส่งไปถวาย พระราชชายาตามพระ
ประสงค์

^{๕๓} *คำนำ* ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓ เรื่องตำนานการเกษตรทหาร
กับเรื่องตำนานกรมทหารบกราบที่ ๔ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๔)

^{๕๔} *คำนำ* ใน สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ตำนานเรื่องลคร
อิเหนา (พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๖๔) หน้า (๑) - (๒)

ทำเชิงอรธและบันทึกเพิ่มเติมตามหลักฐานเท่าที่สอบสวนได้ใหม่ลงพิมพ์ไว้ด้วย ฉบับเพิ่มเติมใหม่นี้ พิมพ์ครั้งแรกในงานศพ นางพริ้ง ศิริไอศวรรย์ รังควร เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๖^{๕๖}

สำนักพิมพ์คลังวิทยา ก็ได้นำไปจัดพิมพ์พร้อมกับเรื่องเบ็ดเตล็ดของสุนทรภู่ ซึ่งพิมพ์กระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ รวมไว้ในเล่มเดียวกัน โดยให้ชื่อว่า "ชีวิตและงานของสุนทรภู่" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖^{๕๗}

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณทิวังวิไลอีกเรื่องหนึ่งคือ เรื่องสถานที่แล้วคดีซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ นับเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ เหตุที่จะทรงนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นก็เพราะพระองค์ท่านทรงพบรูปสถานที่ต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งต่อมาได้ชื้อและเปลี่ยนแปลงไป จึงทรงเห็นว่าควรพิมพ์เก็บไว้คู่เป็นความรู้ แต่จะพิมพ์รู้อย่างเดียวกันไม่บริบูรณ์จึงทรงนิพนธ์พรรณาดังสถานที่ต่าง ๆ ทั่วไปประกอบรูปภาพ หอพระสุคตจกพิมพ์สารองไว้จำหน่ายเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ต่อมาก็มีผู้มาขอพิมพ์แจกอีกหลายครั้ง^{๕๘}

^{๕๖} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณทิวังวิไล ประวัติสุนทรภู่ (พระนคร โรงพิมพ์อักษรนิติ ๒๔๘๖) หน้า ก - ค

^{๕๗} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณทิวังวิไล ประวัติชีวิตและนิราศบางเรื่องของสุนทรภู่ (พระนคร โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ ๒๕๐๒)

^{๕๘} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณทิวังวิไล ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ เรื่องสถานที่แล้วคดีซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๕) หน้า ก - ข

พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงนิพนธ์ จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน ซึ่งเป็นเรื่องว่าด้วยการส่งเสริม การรักษาพระนครและการรับเสด็จนิวัติพระนคร เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทวีปยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ พิมพ์ครั้งแรกในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

นอกจากนี้ ยังทรงนิพนธ์ พระประวัติสมเด็จพระยาเทวะวงศ์ยุโรปการพิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์ยุโรปการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

และในปีเดียวกันนี้ ก็ได้ทรงนิพนธ์ เรื่องตำนานวังเก่า อันนับเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖ เป็นเรื่องที่ว่าด้วยประวัติความเป็นมาของพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวังบวรสถานพิมุข และวังเจ้านายสร้างในรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๕ พิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท้าวพิทักษ์อนงคนิก (หม่อมราชวงศ์หญิงละม้าย เสนีวงศ์ฯ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงนิพนธ์เรื่อง ตำนานเรือรบไทย เพื่อให้เป็นไปตามพระประสงค์ของ สมเด็จพระนครสวรรค์ดิศ ซึ่งจะทรงพิมพ์หนังสือเป็นของชำร่วยในงาน นายพลเรือโท พระยาวิจิตรนาวิ และนายนาวาเอก พระชำนิกการ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเลือกเรื่องเกี่ยวกับทหารเรือ ไม่มีเล่มใดเหมาะ

^{๕๕} *ตำนาน* ใน พระประวัติสมเด็จพระยาเทวะวงศ์ยุโรปการ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๖)

^{๖๐} *อธิบายเรื่องตำนานวังเก่า* ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ เรื่องตำนานวังเก่า (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๖) หน้า ก - ข

ที่จะนำมาพิมพ์ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้ จึงทรงนิพนธ์ขึ้นใหม่ พิมพ์ครั้งแรกในงานศพ พระยาวิจิตรนาวีและพระชานิกถการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗^{๖๑}

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพพร้อมด้วยพระธิดา ได้เสด็จไปเที่ยวเมืองกัมพูชา หรือประเทศเขมรปัจจุบันนี้ และได้ไปเที่ยวดูโบราณสถาน นครวัดอันมีชื่อเสียง เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ จึงได้ทรงนิพนธ์ เรื่อง นิราศนครวัด เพื่อเป็นของฝากญาติและมิตร พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมาปีพ.ศ. ๒๔๗๘ ได้ทรงแก้ไขเล็กน้อย และพิมพ์ในงานฉลองพระชันษาของพระองค์ท่าน และใน พ.ศ. ๒๔๘๑ กระทรวงธรรมการได้ขออนุญาตนำไปพิมพ์เป็นหนังสือแบบเรียน นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้ทรงแก้ไขเพิ่มเติมให้ดีขึ้นอีกในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ นี้ ต่อมาเมื่อองค์การราชของครูสภาได้จัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ เพื่อจำหน่ายก็ได้นำหนังสือเรื่อง นิราศนครวัด มาจัดพิมพ์ออกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ในการพิมพ์ครั้งนี้ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล ได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมไว้ด้วย^{๖๒}

เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ กรมการบางกอกอยู่ในติดคดับ ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไปทรงแสดงปาฐกถาในที่ประชุมการเลี้ยงโต๊ะเรียน พระองค์ท่านจึงทรงแสดงปาฐกถาเรื่อง "คติของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย" ทรงแสดงเป็นภาษาอังกฤษ แต่พวกที่ไปฟังพากันชอบมาก พระองค์ท่านจึงได้ทรงแปลเป็นภาษาไทย เรียกชื่อว่า คำแปลปาฐกถาเรื่องคติของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย โปรดให้พิมพ์ประทานผู้ที่ทรงชอบพอกันเคยเป็นส่วนพระองค์ก่อน พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้วประทานคณะบับไว้ในหอสมุดสำหรับพระนคร

^{๖๑} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตำนานเรือรบไทย (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๗) หน้า (๑) - (๒)

^{๖๒} "คำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิราศนครวัด (พระนคร องค์การราชของครูสภา ๒๕๐๕)

ประทานโอกาสใหญ่ที่ต้องการขออนุญาตพิมพ์ได้ มีผู้มาขอพิมพ์อีกหลายครั้ง

พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จพระยาตากำรกราชานาภาพไคทรงพระอุทสาหะวีริยะ
นิพนธ์หนังสือขึ้นใหม่ควยนำพักนำแรงเพื่ออุทิศกุศลสนองพระคุณในงานศพ เจ้าจอมมารดา
ชุ่ม รัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์ท่าน คึงที่ไคทรงปรารภไว้ว่า

เมื่อข้าพเจ้าปรารภถึงงานศพมารดา ไคยีนคำกล่าวกันว่า "งานศพนี้
เห็นจะไคอ่านหนังสือแปลก" ควยคาคักกันว่าข้าพเจ้าคงจะแต่งหนังสือ
เรื่องอันไคขึ้นใหม่ให้สมศัหาที่ทำการสนองคุณมารดา ทคาคเข็น
เป็นอันหยงใจถูก ควยข้าพเจ้าก็คิควยว่าจะแต่งหนังสือขึ้นใหม่ควย
นำพักนำแรง อุทิศกุศลสนองพระคุณอันสูงสคัสักเรื่องหนึ่ง อาศรัยเหตุนี้
จึงไคพยายามแต่งเรื่อง ตำนานพุท เจคียสยาม ขึ้น ควยเห็นว่าประ
กอบพร้อมควยประโยชนทั้ง ๒ ประการ คือ ประโยชนในทางสืบอายุ
พระพุทศาสนาประการ ๑ กับประโยชนในทางบำรุงความรูควยอีก
ประการ ๑ ควรรนับว่าเป็นการบำเพ็ญกุศลได้

หนังสือเรื่องนัพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ในงานพระราชทานเพลิงศพ
เจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ คอมาพระองค์ท่านก็ไคทรงชำระแก้ไขใหม่จากคน
ฉบับเดิม ประทานคนฉบับไว้กับหลวงบริบาลบุรีภค คึงแตกอนสันพระชนม และ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
เจ้าภาพคังงานฌาปนกิจศพ นายมังกร สามเสน ไคขออนุญาตคอกกรมศคิษากรจัดพิมพ์
หนังสือตำนานพุท เจคียสยาม ฉบับแก้ไขใหม่เป็นครั้งแรก ในงานฌาปนกิจศพ นาย

๖๓

"คำนำ" ในสมเด็จพระยาตากำรกราชานาภาพ คำแปลปาฐกถาเรื่องคคิ
ของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย (พระนคร โรงพิมพ์ศรีหงส์ ๒๔๗๒)

๖๔

"คำนำ" ในสมเด็จพระยาตากำรกราชานาภาพ ตำนานพุท เจคียสยาม
(พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรชคิษากร ๒๔๖๕)

นายมังกร สามเสน ไขข้อเรื่องว่า "ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์" ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ในการพิมพ์คราวนี้ ได้มีพระราชดำรัสสั่งให้หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงตรวจสอบข้อเท็จจริงเพิ่มเติมให้ทันสมัย ครอบคลุมความรู้ในปัจจุบัน นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓

ได้มีผู้ขออนุญาตพิมพ์ออกหลายครั้ง คือ

พิมพ์ครั้งที่ ๔ องค์การราชของคุรุสภาพิมพ์จำหน่าย พ.ศ. ๒๕๐๓

พิมพ์ครั้งที่ ๕ ในงานสถาปนากิจศพ นางฉนวน สามเสน พิมพ์เฉพาะตอนที่ ๑, ๒ และ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔

พิมพ์ครั้งที่ ๖ ในงานสถาปนากิจศพ นางสมฤทัย สงประยูร พ.ศ. ๒๕๑๐ ^{๖๕}

เมื่อ วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ สมเด็จพระยาตราช่างราชานุภาพ ทรงได้รับเชิญไปแสดงปาฐกถา ที่สามัคยาจารย์สมาคม จึงได้ทรงแสดงปาฐกถาเรื่อง ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ พระองค์ท่านทรงเล่าไว้ในเรื่องที่ทรงแสดงปาฐกถาว่า

เมื่อเสนาบดีกระทรวงการตรัสชวนข้าพเจ้าไปมาแสดงปาฐกถา ในสามัคยาจารย์ โปรดอนุญาตให้ข้าพเจ้าคิดหาเรื่องมาแสดงตามเห็นสมควร ข้าพเจ้านึกขึ้นถึงเรื่องการศึกษาในประเทศไทยแต่โบราณ กับเรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ ซึ่งข้าพเจ้าได้มีโอกาสศึกษามา เมื่อครั้งรับราชการอยู่กระทรวงการมหาดไทยและกระทรวง

^{๖๕} "ตำนาน" ในสมเด็จพระยาตราช่างราชานุภาพ ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์ (พระนคร ทางหุ่นสวนจุกัด สีวพร ๒๕๑๐) หน้า ก - ข

มหาดไทย เสด็จเลือกเรื่องหลัง ข้าพเจ้าจึงเตรียมมาแสดงเรื่องลักษณะ
การปกครองประเทศสยามแต่โบราณ เป็นปาฐกถาให้ทานทั้งหลายฟัง
ในวัน

หนังสือเรื่องนี้ พิมพ์ครั้งแรกในงานบำเพ็ญกุศลศตมาหพระศพหม่อมเจ้าหญิง
บันดาสวัสดิ์ ซึ่งเป็นพระธิดาองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ
วันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ^{๒๖} ต่อมาก็ได้พิมพ์ในงานกุศลอีกหลายครั้ง เพราะเป็น
หนังสือที่มีขนาดกระทัดรัด ไม่ยาวจนเกินไป เหมาะแก่่าลงเงินของผู้ที่ประสงค์จะพิมพ์
แจก นอกจากนั้นความดีของหนังสือเรื่องนี้ก็ยังมีอีกมาก ดังที่ พระยาอนุমানราชชน ได้
กล่าวไว้ว่า

สรุปความหนังสือเรื่องลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณนี้
มีลักษณะที่ควรจัดไว้ว่าเป็นหนังสือที่ควรช่วยประการที่บ่ง คือว่าทาง
ประวัติศาสตร์ ผู้อ่านจะได้รับความรู้จากหนังสือเล่มนี้เป็นอย่างค่าราคาใดแน่
ว่าทางวรรณคดี ผู้อ่านจะได้รับความเพลิดเพลินตั้งแต่คนจนจบ และเข้าใจ
โวหารอธิบายได้แจ่มแจ้ง ^{๒๘}

---

^{๒๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลักษณะการปกครองของประเทศสยาม
แต่โบราณ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๐) หน้า ๑

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน

^{๒๘} พระยาอนุমানราชชน "คำปรารภ" ใน สมเด็จเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๑)
หน้า (๒) - (๕)

ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุกาฬทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคมอีกครั้งหนึ่ง ในคราวนี้ พระองค์ทรงแสดงปาฐกถาเรื่อง มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในพระนครศรีอยุธยา พิมพ์ครั้งแรกในงานพระอภิเษกพระราชนัดดา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพ ที่วัดสุทัศนเทพวราราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ต่อมาก็มีผู้นำมาจัดพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง คุณค่าของหนังสือเรื่องนี้มีอย่างไรนั้น นายนิศ อยุธยา ธิบดีกรมศิลปากร ได้แสดงไว้ในคำนำเมื่อครั้งที่กรมศิลปากรนำไปพิมพ์แจกในงานพระอภิเษกพระราชนัดดา ณ วัดกัญจนสิงหาคัน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ว่า

แม้จะทรงนิพนธ์ขึ้นเป็นข้อความสั้น ๆ ให้เหมาะแก่การทรงแสดงเป็นปาฐกถาเพียงครั้งเดียวจบ แต่ท่านผู้อ่านก็ย่อมจะพิจารณาเห็นได้ว่า ปาฐกถาเรื่องนี้ ทรงพระนิพนธ์ขึ้นด้วยพระปรีชาญาณกว้างขวาง และทรงวางหลักฐานไว้มิคลอเรื่อง โดยทรงยกหลักฐานและลำดับเหตุการณ์มาทรงบรรยายให้เห็นเป็นยุคเป็นสมัย ทั้งทรงไขอรรถคำส่วนวนพัน ๆ จงใจให้ผู้ฟังและผู้อ่านได้ติดตามเรื่องไต่ลงายและที่สำคัญก็คือ แม้จะเป็นเวลาล่วงมากกว่า ๓๐ ปีแล้ว ปาฐกถาที่ทรงแสดงนั้นก็ยังเป็นเรื่องที่ทันสมัย เป็นประโยชน์ทั้งในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี และใช้เป็นแนวพิจารณาในการปรับปรุงวัดวาอาราม แม้ในปัจจุบันนี้

---

^{๒๔} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในพระนครศรีอยุธยา (พระนคร กรมศิลปากรพิมพ์แจกในงานพระอภิเษกพระราชนัดดา ณ วัด กัญจนสิงหาคัน ๒๕๐๔) หน้า ๓ - ๔

^{๓๐} นิศ อยุธยา "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในพระนครศรีอยุธยา (พระนคร ทางหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร ๒๕๐๔)

นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ ก็ได้ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ อีก คือ

ตำนานเมืองระนอง ทรงเรียบเรียงประทานสกุล ณ ระนอง พิมพ์ปกเกล้าฯ ถวายในคราวที่พระบรมสมเด็จเจ้าพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑล ภูเก็ท เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ มหาอำมาตย์ตรี พระยาประคิพัทธ์ภูบาล (ค้อยุฑเฑ ณ ระนอง) ได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ แจกในงานยี่นึ่งชา จันทานไคเป็นพระยาชิงชาในปีนั้น หนังสือเรื่องนี้นับเนื่องเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๐^{๓๑}

อธิบายเรื่องเครื่องมะโหรีปีพาทย์ ทรงนิพนธ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ ได้มีชาวต่างประเทศขออนุญาตนำไปแปลพิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศส ไชงอนและภาษาคชทกรงเฮก ส่วนฉบับภาษาไทยได้จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานปลงศพ นายชุย มีประเสริฐ บิดาเจ้าจอมมารดาสมบุญ รัชกาลที่ ๕^{๓๒} เมื่อทรงเห็นว่ามีผู้นิยมมาตลอดจนถึงชาวต่างประเทศ จึงทรงชำระเรื่องและรูปไทรบริบูรณ์ และให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ได้จัดพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงมโหีปกรณ์นิชิตาภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ สมเด็จพระยา ค่างรงราชานุภาพ ทรงปรารภไว้ว่า

เมื่อพิมพ์ครั้งแรกความที่กล่าวในเรื่องและรูปภาพที่สร้างขึ้นแสดงในครั้งนั้น

---

^{๓๑} "คำนำ" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๐ เรื่องตำนานเมืองระนอง (พิมพ์ครั้งที่ ๒ พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๙๔) ไม่มีเลขหน้า

^{๓๒} "คำนำ" ใน สมเด็จพระยา ค่างรงราชานุภาพ อธิบายเรื่องเครื่องมะโหรีปีพาทย์ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๙๑) หน้า ก.

ยังบกพร่องไม่สิ้นนัก ถึงกระนั้นชาวต่างประเทศก็ได้ขออนุญาตเอาหนังสือเรื่องนี้ไปแปลพิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศสที่เมืองไซงอนและภาษาคัททงเฮกแล้วถึง ๒ ภาษา ถ้าแต่งชำระหนังสือนั้นและทำรูปภาพใหม่ให้บริบูรณ์ขึ้น และแปลเป็นภาษาอังกฤษเพิ่มขึ้นด้วยในฉบับพิมพ์ใหม่ ก็พอใจของผู้ที่ใคร่พระราชนานทั่วกัน ไคน่าถวายขึ้นกราบบังคมทูลและใคร่พระราชนานพระบรมราชานมตแล้ว ราชบัณฑิตยสภาจึงได้พิมพ์หนังสืออธิบายเครื่องมือหรีปีพาทย์ฉบับขึ้นใหม่^{๓๓}

หนังสืออธิบายเรื่องเครื่องมือหรีปีพาทย์ฉบับพิมพ์ในงานพระราชนานเพลิงศพคุณหญิงมโหฬารณนิชิตา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ นี้ ไซชื่อเรื่องว่า ตำนานเครื่องมือหรีปีพาทย์ มีภาคแปลเป็นภาษาอังกฤษพิมพ์อยู่ตอนท้ายเล่ม และต่อมาได้มีผู้ขออนุญาตพิมพ์เฉพาะภาษาไทยอีกหลายครั้ง

ตำนานเรื่องสามก๊ก ทรงนิพนธ์เป็นภาคผนวกของหนังสือเรื่องสามก๊ก ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่าหนังสือเรื่องสามก๊กเป็นหนังสือที่แต่งดีทั้งตัวเรื่องและสำนวนที่แปลเป็นภาษาไทย และได้ใช้เป็นตำราเรียนอยู่ แต่เป็นหนังสือเรื่องใหญ่ที่พิมพ์กันตามโรงพิมพ์เพื่อจำหน่ายนั้นเป็นแต่พิมพ์ย่อ ๆ กันมามิได้ชำระต้นฉบับจึงหาฉบับดีไม่ได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงประสงค์จะจัดพิมพ์เรื่องสามก๊กในงานพระเมรุสมเด็จพระชนนี พระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี ทรงปรารภว่าถ้าหากราชบัณฑิตยสภาชำระต้นฉบับใหม่ให้ดีกว่าเรื่อง จะทรงบริจาตุคตรพยจัดพิมพ์เรื่องสามก๊กเป็นหนังสือสำหรับประทานในงานพระเมรุสมเด็จพระชนนี สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพจึงรับสนองพระประสงค์ แต่พระองค์ท่านทรงดำริว่า "หนังสือสามก๊กฉบับพิมพ์ใหม่จะตอง

^{๓๓} "ตำนาน" ใน สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ตำนานเครื่องมือหรีปีพาทย์ (พระนคร ไม่ปรากฏพิมพ์ ๒๔๓๓) หน้า ก - ข.

ใญ่ฮวนไครับความรู้งขึ้นกว่าฮานฉะบับที่พิมพ์ไว้แต่เดิม จึงจะนับว่าเป็นฉบับที่สมกับที่พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ความชอบเห็นทางที่จะทำได้มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ตรวจสอบหนังสือต่าง ๆ หากความรู้งเป็นเครื่องประกอบหนังสือลามกมาแสดงเพิ่มเติม พระคำริของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพที่เป็นเหตุให้ทรงนิพนธ์ตำนานเรื่องสามก๊ก อีกประการหนึ่งคือมีพระประสงค์จะสนองพระคุณสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าโดยการนิพนธ์เรื่องตำนานหนังสือสามก๊ก เหมือนกับที่ได้เคยนิพนธ์ตำนานละคอนอิเหนาเมื่อครั้งก่อน

อธิบายเครื่องบูชา ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ เหตุที่จะทรงนิพนธ์ขึ้นก็ด้วยมีพระราชาคณะหลายองค์ต้องการทราบลักษณะการจัดเครื่องบูชาที่ถูกต้องกันว่าเป็นแบบแผนพระองค์ท่านได้เป็นประธานกรรมการตัดสินการประกวดการจัดเครื่องบูชา จึงทรงนิพนธ์หนังสือขึ้น พิมพ์ครั้งแรกถวายพระภิกษุสามเณร ซึ่งมาเยี่ยมหอพระสุเมธ และพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

ต่อมาเมื่อเดือน กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเสด็จไปเที่ยวมณฑลปัตตานี และทรงได้รับเชิญให้แสดงปาฐกถาที่โรงเรียนปัตตานี เมื่อทรงแสดงแล้วพวกมณฑลปัตตานีใครจะใคร่ขอความในปาฐกถาไว้เป็นหนังสือ พระองค์ท่านจึงได้เรียบเรียงและพิมพ์ส่งไปให้ ซึ่งขอเรื่องราว พระโอวาทาประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๒

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงนำปาฐกถาที่แสดงในโรงเรียนปัตตานีมาจัดพิมพ์อีกครั้งหนึ่งสำหรับแจกข้าราชการมาрдน่าสงกรานต์และอายุครบปีใหม่

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ นี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ได้ทรงนิพนธ์หนังสือ

---

^{๗๕} "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ อธิบายเครื่องบูชา (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๑)

สื่อเรื่องอื่น ๆ อีก คือ

ตำนานพระปรีท ทรงนิพนธ์อธิบายมูลเหตุที่จะเกิดมีราชปรีท และลักษณะสวดพระปรีท ซึ่งสอดสอในโคลงสุภาษิตจากที่ต่าง ๆ และสันนิษฐานประกอบบาง พิมพ์ครั้งแรกประกอบอยู่ในหนังสือ สวดมนต์ ๗ ตำนาน และ ๑๒ ตำนาน ซึ่งพิมพ์แจกในงานปลงศพมารดา มหาเสวกเอกเจาพระยามหิธร ราชเลขาธิการ เมื่อเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ต่อมาได้นำมาจัดพิมพ์เป็นเล่มทางหากถวายเป็นของขวัญแก่พระภิกษุสามเณร ซึ่งมาชมห่อพระสมุคฯ และพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ^{๓๖}

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ นี้ สมเด็จพระยาตากำวรวงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์หนังสือทูลเกล้าถวายในงานพระราชาศดนาพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ๓ เรื่อง คือ เรื่องจดหมายเหตุเมื่อเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พิมพ์ในงานสัปตมวาร เรื่อง พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ พิมพ์ในงานปัญญาสมวาร และ ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อก่อนเป็นผลสำเร็จราชการแผ่นดิน พิมพ์ในงานศตมาท ^{๓๗}

ทั้ง ๓ เรื่องนี้ต่อมาได้มีสำนักพิมพ์มาขออนุญาตนำไปรวมพิมพ์เป็นเล่ม รวมกับ

---

^{๓๖} "ตำนาน" ใน สมเด็จพระยาตากำวรวงราชานุภาพ ตำนานพระปรีท (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๒) ไม่มีเลขหน้า

^{๓๗} สมเด็จพระยาตากำวรวงราชานุภาพ ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผลสำเร็จราชการแผ่นดิน (พระนคร ไม่ปรากฏที่พิมพ์ ๒๔๗๒) หน้า ๑

ชีวประวัติอื่น ๆ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพโดยไชยขอเรื่องว่า
ประวัติบุคคลสำคัญ^{๗๘}

ต่อมาเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ได้ทรงแสดงปาฐกถาทงวิทยุกระจายเสียง เนื่องในโอกาสที่จะมีงานพระราชพิธีเฉลิม
กรุงเทพพระมหานครครบรอบ ๑๕๐ ปี ปาฐกถาที่ทรงแสดง คือ พระราชมรดกของพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งต่อมาได้มีผู้นำไปพิมพ์แจกในงานกุศลหลายครั้ง
และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ สำนักพิมพ์คลังวิทยาโคชอนุญาตนำไปพิมพ์เป็นเล่มใหญ่รวมอยู่
ในหนังสือ ชุมนุมพระนิพนธ์ภาค ๑^{๗๙}

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสม-
บูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ได้มีการปฏิวัติ เมื่อ วันที่ ๒๔ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๔๙๕ ภายหลังกการปฏิวัติ สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงถูกจับกุมด้วย
พระองค์หนึ่ง หลังจากทรงได้รับการปลดปล่อยแล้วไม่นานก็เสด็จไปประทับอยู่ ณ
เกาะปีนัง

แม้จะเป็นเวลาว่างกิจการงาน ซึ่งเป็นโอกาสที่พระองค์ท่านจะได้ทรงพักผ่อน
ในยามที่ทรงพระชรา แต่สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีน้ำพระทัยเป็นปราชญ์
ไม่เคยปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์เลย เมื่อพระองค์ท่านทรงรับราชการอยู่
ก็ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ ฉะนั้นรับราชการในกรม
กระทรวงใด กรมกระทรวงนั้น ๆ ก็เจริญรุ่งเรือง ทรงวางระเบียบแบบแผนใหม่ ๆ ให้

---

^{๗๘} กรมศิลปากร "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ประวัติสมเด็จพระ
เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พระนคร โรงพิมพ์
พระจันทร์ ๒๔๙๓) หน้า ๑ - ๒

^{๗๙} สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ชุมนุมพระนิพนธ์ภาค ๑ (พระนคร
คลังวิทยา ๒๔๙๔) "คำนำ"

ทุนสมัยอยุธยา ในยามว่างก็ทรงนิพนธ์หนังสือและสอบสวนโบราณคดี เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาหาความรู้

ดังนั้นแม่จะ เป็นยามที่พระ องค์ท่านต้องจากบ้านเกิด เมืองนอนอันเป็นที่รักยิ่ง ไปประทับอยู่ในบ้านเมืองของประเทศอื่น ต้องประหยักรายจ่ายต่าง ๆ ที่ให้ความสุขสบายส่วนพระองค์ลงให้สมคฤกับเงินบ้านนาที่ถูกตัด พระ องค์ท่านก็ยังยึดมั่นในการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อสาธารณชน สิ่งนั้นก็คือพระ องค์ท่านได้ทรงมีลายพระ หัตถ์โต้ตอบกับสมเด็จพระ ยานวิศรานุกิจวิวงศ์ ซึ่งประทับอยู่ ณ กรุงเทพฯ ลายพระ หัตถ์เหล่านั้น ต่อมาได้กลายเป็นสมบัติทางวรรณกรรมอันล้ำค่าของชาติไทย เพราะ เป็นลายพระ หัตถ์ที่ประกอบด้วยเนื้อหาสาระเกี่ยวกับ โบราณคดี ศิลป อักษรศาสตร์ วรรณคดี และการปกครอง

ถนนบับและสำเนาลายพระ หัตถ์อันเก็บรักษาอยู่ที่ หอสมุดคำวรางราชานุภาพ เป็นลายพระ หัตถ์บาง เป็นหัวอักษรพิมพ์ติดบาง เก็บอยู่ในแฟ้มรวม ๒๓ แฟ้ม เริ่มตนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ ทายาทของสมเด็จพระ ยาคำวรางราชานุภาพ ประทานให้เป็นสมบัติของหอสมุด แห่งชาติ กรมศิลปากรจึง ได้นำลายพระ หัตถ์เหล่านั้นลงพิมพ์ในหนังสือวารสารศิลปากร เริ่มตั้งแต่ฉบับปีที่ ๑ เล่ม ๒ ประจำเดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นต้นมา โดยให้ชื่อเรื่องว่า สำเนาสมเด็จ

ต่อมาเมื่อพอใจอ่านเรื่องสำเนาสมเด็จกันมาก กรมศิลปากรจึง ได้อนุญาตให้พิมพ์ แจกในงานกุศลใด สำหรับลายพระ หัตถ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้จัดรวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกในงานพระ ราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยามโนปกรณนิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) ให้ชื่อเรื่องว่า สำเนาสมเด็จ (ภาคหนึ่ง) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒^{๕๐}

---

^{๕๐} กรมศิลปากร "คำนำ" ใน สำเนาสมเด็จ (ภาคหนึ่ง) (พระนคร โรงพิมพ์พระดินทร์ ๒๔๙๒) หน้า (ก) - (ข).

หลังจากที่พิมพ์ ภาคที่ ๑ แล้วก็อนุญาตให้พิมพ์ภาคอื่น ๆ ต่อไปอีก แล้วแคบ
รับพิมพ์ประสงค์ภาคใด รวมทั้งหมด ๕๕ ภาค บางภาคก็จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ หรือครั้งที่ ๓

นอกจากนี้สำนักพิมพ์ต่าง ๆ ก็ได้ออกรุ่นพิมพ์จำหน่ายอีกหลายครั้ง สำนัก
พิมพ์ที่จัดพิมพ์เป็นครั้งแรก คือ นายจรูญ คุ้มวงศ์ บ้านเลขที่ ๑๕๑๒ ก บางลำภูกลาง กิ่ง
อำเภอคลองสาน ธนบุรี ซึ่งไม่ได้แจ้งชื่อสำนักพิมพ์ไว้ ได้จัดพิมพ์จำหน่ายครั้งแรก เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๙๓ จัดเป็นเล่มรวม ๔ เล่ม เป็นลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๙๕
ถึง ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ ซึ่งนับว่ายังไม่สมบูรณ์

ฉบับที่นับว่าสมบูรณ์ คือ พิมพ์ลายพระหัตถ์ทั้งหมดเป็นชุดเดียวกัน ก็คือ องค์
การราชองครุสภา จัดพิมพ์จำหน่าย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ เนื่องในการฉลองวันครบ ๑๐๐ ปี
แห่งวันประสูติของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ รวมทั้งหมด ๒๗ เล่ม เป็นลาย
พระหัตถ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๒๖ เป็นลายพระหัตถ์ส่วน
เล่มที่ ๒๗ เป็นครรรชนีคนเรื่อง

นอกจากเรื่องสำนวนสมเด็จพระเจ้าแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพยังทรง
นิพนธ์หนังสือเรื่องอื่น ๆ อีก คือ

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีหนังสือเรื่อง "ความทรงจำ" ขณะที่
ประทับอยู่เมืองปิ้ง ทรงนิพนธ์ได้เพียง ๕ ตอน ตอนที่ ๑ ตั้งแต่ประสูติจนถึงพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ตอนที่ ๒ พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ตอนที่ ๓ เรื่องเปลี่ยนรัชกาล ตอน
ที่ ๔ เริ่มรัชกาลที่ ๕ เรื่องเสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก พอจบตอนที่ ๕
แล้ว พระองค์ทราบดีกับหม่อมเจ้าหญิงพูนพศมัย ดิศกุล พระธิดาวา "พอเห็นจะเขียนต่อ
ไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกเหมือนลอกหนังกำพร้าของตัวเอง"

เรื่องจึงค้างอยู่เพียง ๕ ตอน^{๘๑}

ดังนั้นหนังสือเรื่อง "ความทรงจำ" จึงมีเพียง ๕ ตอน แต่ก็ยังนับว่าเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับพระประวัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาคำรงราชานุภาพได้เป็นอย่างดีและยังให้ความรู้เกี่ยวกับความเป็นไปของบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย กระทรวงมหาดไทย พิมพ์ครั้งแรกแจกในงานพระกรุณาพระราชทานวัดบูรณศิริมาศยาราม จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๙๗ ต่อมาได้ออกพิมพ์อีกครั้งหนึ่งรวมอยู่ในหนังสือ เศษประติษฐานอนุสรณ์ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เศษ เศษประติษฐานอนุสรณ์ เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๑^{๘๒}

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ นี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์หนังสืออีกเรื่องหนึ่ง คือ เล่าเรื่องไปสุมาตรา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการไปส่งเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จไปยุโรปและอเมริกาโดยทางเรือจากเกาะสุมาตรา สมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาคำรงราชานุภาพ พร้อมด้วยพระธิดา ๓ พระองค์ คือ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย หม่อมเจ้าหญิงพิลัยเดชา และหม่อมเจ้าหญิงพัฒนาฯ จึงเสด็จลงเรือจากป็นังไปสุมาตราเพื่อไปส่งเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^{๘๓}

^{๘๑} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย คิศจกุล "คำนำ" ใน พระประวัติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๐ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๘๗) หน้า ก

^{๘๒} เศษประติษฐานอนุสรณ์ (พระนคร โรงพิมพ์มหาดไทย ๒๕๐๑) หน้า ๑๗ - ๑๕๐

^{๘๓} สมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาคำรงราชานุภาพ เล่าเรื่องไปสุมาตรา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ (พระนคร กรุงไทยการพิมพ์ ๒๕๐๗) หน้า ๑.

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระยาตากำรกราชานุกาฬโคตรงนิพนธ์ เรื่อง
กอนประวัตศาสตร์ ไว้ในลายพระหัตถถวาย สมเด็จพระเจ้าตากกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
 หลายฉบับ ต่อมาใครพิมพ์เป็นเล่มแจกในงานบำเพ็ญกุศลศพ เจ้าจอมมารดา ทับทิม
 ครอบศมาหะ เป็นครั้งแรก ต่อมากกรมศิลปากรเห็นว่าเรื่องกอนประวัตศาสตร์ เป็นหนังสือ
 นานาใหม่ประโยชน์เป็นความรู้ไม่น้อย จึงได้กราบทูลขอคณะบรรณารักษะไว้ในหอสมุด
 แห่งชาติ เพื่อจะได้จัดพิมพ์ในโอกาสต่อไป สมเด็จพระยาตากำรกราชานุกาฬโคตรง
 นีระทานพระอนุญาต และยังทรงชำระแก้ไขต้นฉบับให้ใหม่ คุณค่าของหนังสือเรื่องนี้
 มีมากเพียงใดนั้น พระยาอนุমানราชชน โคช้แจงไว้ว่า

และวิชชคนนักปราชญ์ที่มีความรู้ในค่านนี้ ได้ดำเนินการกันโดยวิธีไร
 เป็นข้อความตอนหนึ่งที่ทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องกอนประวัตศาสตร์
 เล่มนี้ เป็นตอนที่นานามาก ใหแนวความคิดและความรู้หลายอย่าง
 อานจบแล้วก็รู้สึกเสียดาย ต้องอานซ้ำเพราะสำนวนโวหารที่ทรง
 อธิบายไว้นั้น คนซึ่งไม่มีพื้นความรู้ในเรื่องเหล่านี้ อานเข้าใจใ้คงจะ
 จนตลอดคิดกับหนังสือที่แต่งเป็นคำรา ซึ่งผู้ไม่มีความรู้อยู่บางอานเขา
 ใจไ้ยาก^{๕๔}

หนังสือเรื่องกอนประวัตศาสตร์นหลังจากที่ใครจัดพิมพ์ครั้งแรกแล้วก็มีผู้มาขอ
 อนุญาตพิมพ์แจกในงานกุศลอีกหลายครั้ง ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ครั้งที่ ๓ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๘๓ ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๘๔^{๕๕}

^{๕๔} พระยาอนุমানราชชน "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาตากำรกราชานุกาฬ
เรื่องกอนประวัตศาสตร์ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๘๑) หน้า ก - ค

^{๕๕} รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากำรกราช
นุกาฬ หน้า ๓๓.

พ.ศ. ๒๔๗๗ ทรงนิพนธ์หนังสือ เล่าเรื่องไปชะวากรั้วที่ ๓ ขณะที่ประทับอยู่
เมืองปิ้ง เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายแด่สมเด็จพระพันวัสสาอศุจฉาเจ้า ในวันเฉลิมพระชันษา
ครบ ๖ รอบปีบริบูรณ์ เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ดั่งทูลสมเด็จพระยาคำ
รกราชาภาพโคตรงแสดงไว้ในลายพระหัตถ์ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือ ว่า

แต่ในครั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้าไม่สามารถจะไปเฝ้าได้ ด้วยประจวบเวลา
ออกมาอยู่บ้านอื่นเมืองไกล และไม่มีกำลังพาหนะที่จะสร้างสิ่งอันใดเป็น
ของเฉลิมพระขวัญทูลเกล้าฯ ถวายได้ตามประสงค์เหมือนเช่นเคย
จึงอาศัยโอกาสที่ใดไปเมืองชะวากรั้วหนึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พยายาม
แต่งหนังสือ "เล่าเรื่องไปชะวากรั้วที่ ๓" ขึ้นถวายนำถกคาน้ำแรง ขอ
พระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายฉบับแรกแต่ใตฝ่าละอองพระบาทเป็น
ของเฉลิมพระขวัญ ในวันเฉลิมพระชันษาครบ ๖ รอบ

การพิมพ์ครั้งแรกนี้ยังมีได้แพร่หลายเพราะ เป็นแต่เพียงถวายให้ทรงอ่านประ
คัมภ์พระปรีชาญาณและสำราญพระ ราชฤทัยของสมเด็จพระพันวัสสาอศุจฉาเจ้าพระองค์เดียว

ต่อมาได้จัดพิมพ์อีกครั้งหนึ่งในงานฉลองพระชันษาครบ ๘ รอบปีของพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอภิศัยสุริยาภา เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๐

ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ สมเด็จพระยาคำรกราชาภาพ ทรงนิพนธ์หนังสืออีก
หลายเรื่อง คือ

---

๘๖ "จกหมาย" ใน เล่าเรื่องไปชะวากรั้วที่ ๓ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์
๒๔๘๐) หน้า ๑ - ๒

๘๗ เรื่องเดียวกัน

ประวัติอาจารย์ ทรงนิพนธ์ เพื่อเป็นอนุสรณ์ สำหรับหนังสือซึ่งพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์โท พระยาพยุหยาธิบดิ์ ศรีสัตยानุกการ (อน โทมหลวงวณิช) พระองค์ท่านทรงปรารภไว้ว่า

อันงานศพของท่านเป็นโอกาสที่ข้าพเจ้าจะสนองคุณได้ เป็นครั้งสุดท้าย และมาคิดตามคำของบุตร ธิดา ที่อาจว่า ในเวลานั้นใครอื่นที่รู้เรื่องประวัติของพระยาพยุหยาธิบดิ์ ๆ เสมอเหมือนข้าพเจ้านั้นไม่มีแล้ว ก็เห็นจริง ทั้งเรื่องประวัติของท่านก็เป็นคดีอันสมควรจะให้ปรากฏ อยู่อย่าให้สูญยสูญเสีย ข้าพเจ้าจึงรับแต่งให้ตามประสงค์

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพและพระธิดาได้เสด็จไปเที่ยวเมืองพม่า โดยเสด็จทางเรือจากเมืองปิ้ง และเสด็จกลับจากพม่าถึงปิ้ง เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ปีเดียวกัน รวมเวลาที่ท่องเที่ยวประมาณ ๑ เดือน ในการเสด็จไปเที่ยวครั้งนี้ พระองค์ท่านได้ทรงนิพนธ์บันทึกการเที่ยวไว้ ให้ชื่อเรื่องว่า เรื่องเที่ยวเมืองพม่า เป็นเรื่องที่ทรงเล่าตามที่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นมาด้วยพระองค์เองประกอบกับความทรงศึกษาคนความมาด้วย ความชำนาญชำนาญ เป็นพิเศษ จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่ง เรื่องหนึ่ง

เรื่องเที่ยวเมืองพม่านี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ประทานลิขสิทธิ์แก่ม่อมเจ้าพัฒนาฯ ดิศกุล พระธิดา กรมศิลป์ากรไคทูลฯ ออนุยาคค่อม่อมเจ้าพัฒนาฯ จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (คิน บุนนาค) พ.ศ. ๒๔๘๕

^{๕๕} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ประวัติอาจารย์ หน้า ๑

^{๕๖} กรมศิลป์ากร "ค่าน้ำ" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเที่ยวเมืองพม่า (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๘๕) หน้า ๑ - ๓

ต่อมาสำนักพิมพ์คลังวิทยาก็ได้นำมาจัดพิมพ์จำหน่ายอีก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙

นอกจากจะทรงนิพนธ์ แล้วยังทรงแปลหนังสือจากภาษาต่างประเทศแล้วเรียบเรียงเป็นภาษาไทยอีก คือ เรื่อง กฎมณเฑียรบาล สาเหตุที่จะทรงแปลนั้น สมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพโคตรงธิบายไว้ในลายพระหัตถ์ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ว่า

มูลเหตุที่หม่อมฉันจะแปลนั้น เมื่ออ่านกฎมณเฑียรบาลมาแล้วก็คิดถึงพระองค์ท่าน ด้วยเคยกนกฎมณเฑียรบาลหาความรุ้โบราณคดีมาด้วยกันตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ นี้กว่าท่านคงจะพอพระหฤทัยที่จะทรงทราบไปถึงกฎมณเฑียรบาลของพม่าด้วย ทูลถามไปก็ได้รับลายพระหัตถ์ตรัสตอบมาว่า ถ้าได้ทอดพระเนตรก็จะทรงยินดีมาก หม่อมฉันจึงแปลส่งไปถวาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘^{๕๐}

ต้นฉบับที่ทรงแปลนี้เป็นบทหนึ่งชื่อ Palace Custom อยู่ในหนังสือ Upper Burma Gazetteer ในชั้นต้นทรงแปลเพื่อถวายสมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพโคตรงธิบาย ครั้นขออนุญาตพิมพ์เรื่องนี้เป็นหนังสือแจกในงานพระราชนิพนธ์เฉลิมฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา สมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพ จึงทรงแก้ไขและทรงนิพนธ์เพิ่มเติม เรื่องพิเศษที่ทรงพบเมื่อเสด็จไปเที่ยวเมืองพม่า ส่งมาถวายเป็นฉบับใหม่สำหรับพิมพ์แจกในงานพระราชนิพนธ์เฉลิมฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา พิมพ์แจกเป็นครั้งแรกเมื่อ วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เรื่องกฎมณเฑียรบาลพม่านั้น นับเนื่องเขาอยู่ในชุด "ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ" เป็นภาคที่ ๒๖^{๕๑}

^{๕๐} "จดหมาย" ใน กฎมณเฑียรบาลพม่า นับเป็นลัทธิธรรมเนียมภาคที่ ๒๖ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๙๙) หน้า ก - ข

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน

หนังสือเรื่องกฎมณเฑียรพระมานี้ กรมศิลปากรได้ยกย่องไว้ว่า

นับว่าพระองค์ได้ทรงทำบุญคุณไวแก่นักศึกษาเป็นอันมาก ด้วยหนังสือ
ชนิดนี้คนตาบอดแปลไม่มีความรู้ในทางโบราณคดี และราชประเพณีอย่าง
เชี่ยวชาญแล้วก็ยากที่จะแปลให้อ่านเข้าใจความได้ชัดเจน

พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงนิพนธ์ พระวิจารณ์เรื่องคำราแบบธรรมเนียมในราชสำนัก
ครั้งกรุงศรีอยุธยา เดิมทีเดี่ยวเรื่อง "คำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา"
นั้น พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ อยู่ในชุดลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๕ ส่วน
พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนิพนธ์ในระหว่างประทับอยู่
ที่ปารีส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ความมุ่งหมายของพระองค์ท่าน ทรงจำแนงเขียนเป็นร่างถวาย
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เพื่อทรงตรวจตราแก้ไข
ไขที่ทักท้วงที่พลาดพลั้งหรือบกพร่องให้ดีขึ้น ได้ทรงนิพนธ์ส่งมาถวายเป็นคราว ๆ รวม
หลายคราว แต่ทรงนิพนธ์ค้างอยู่บางเรื่อง จึงยังไม่บริบูรณ์ และได้จัดพิมพ์รวมเป็นเล่ม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงนิพนธ์เรื่อง ประวัติเจ้าจอมมารคัทย์ทิม รัชกาลที่ ๕ เพื่อ
จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารคัทย์ทิม รัชกาลที่ ๕
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑

---

^{๕๒} "คำนำ" ใน กฎมณเฑียรบาลพะมา นับเป็นลัทธิธรรมเนียมภาคที่ ๒๖
(พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๓๕) หน้า ก - ข

^{๕๓} กรมศิลปากร "คำนำ" ใน คำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา
กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๕๒)
หน้า ข - ค

^{๕๔} "คำนำ" ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ประวัติเจ้าจอมมารคัทย์ทิม
กับสมุภาสิตทศกະສອນบຸຕຣ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๔๑) หน้า ๑ - ๒

พ.ศ. ๒๔๘๓ ทรงนิพนธ์ นิทานโบราณคดี ขณะประทับอยู่เมืองปิ้ง สาเหตุ
ที่จะทรงนิพนธ์นั้น ทรงอธิบายไว้ว่า

เหตุที่จะเขียนนิทานเหล่านี้ เกิดแต่ลุกที่อยู่ควยอยากกรเรื่องเก่าแกกอน
เธอเกิด ถึงเวลาดนังกินอาหารพรอมกันเธอม่กชวนให้เลาใหม่่งเนือ่ง ๆ
ส่วนควันเมื่อตกมาถึงเวลาชราก็ชอบเลาอะไร ๆ ให้เด็กฟังเหมือน
อย่างคนแก่ที่เคยเห็นมาแต่กอน การที่คนแก่ชอบเลาอะไรให้เด็กฟัง
น่าจะเป็กรรรมคามนุษย์มาแต่กค้ำบรรพ แต่โดยมากเลาแล้วเลาไป
คอบางทีจึงม่กคนเขียนเรื่งที่เลาลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ควันเอง
ก็ม่ได้คิดว่าจะเขียน แต่ถูกหญิงพนักศมย์ เธอวาเรื่งทาง ๆ ที่ฉันเลา
ให้ฟังควันม่แถนสารเป็นคคินาร ถ้าปล่อยให้สูญจะนาเสียคาย เธอออน
วอนให้ฉันเขียนรักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ลูกหลานและ แถนอื่นคอบไป
ฉันจึงได้เริ่มเขียนนิทานโบราณคดีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓ แต่ม่ได้กำหนด
ว่าจะเขียนเรื่งชนิดใด สดแถนก็เรื่งอะไรฉันได้เห็นว่า จะเขียนก็
เขียนลงไปเป็นนิทาน นักเรื่งใดใดกอนก็เขียนกอน เรื่งใดนักเขียน
ได้ภายหลังก็เขียนทีหลัง นิทานที่เขียนจึงเป็นหลายอย่าง ทางชนิดระคน
ปนกัน แถหวังใจว่าผู้อานจะม่เสียเวลาเปลาควยอานนิทานเหล่านี้

หนังสือเรื่ง นิทานโบราณคดี นี้ จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชนิทิน
ศพ สมเด็จพระยาควารังราชานุภาพ องคภูมฺทรงนิพนธ์ เมื่อ วันที่ ๑๑ มีนาคม
พ.ศ. ๒๔๘๓ ต่อมาสำนักพิมพ์ต่าง ๆ ได้ขอประทานอนุญาตจากทายาทจัดพิมพ์จำหน่าย

๕๕ สมเด็จพระยาควารังราชานุภาพ "ค่านำ" นิทานโบราณคดี ใน พระ
นิพนธ์ของพระองค์ท่าน นิทานโบราณคดี (บางเรื่ง) (พระนคร โรงพิมพ์มหาคไทย ๒๔๘๕)
ม่มีเลขหนา

๕๖ พระยาอนุมานราชัน "ค่านำ" ในสมเด็จพระยาควารังราชานุภาพ
นิทานโบราณคดี (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๘๗) หน้า ก - ค

และกรมศิลปากรก็ได้รับประทานใบอนุญาตแกไขพิมพ์แจกในงานกุศลจัดพิมพ์ได้ มีผู้พอใจขออนุญาตพิมพ์กันมาก แต่เนื่องจากเป็นเรื่องใหญ่ ผู้พิมพ์จึงจำต้องเลือกพิมพ์เพียงบางบท และให้ชื่อเรื่องว่า "นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง)"

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ไททรงนิพนธ์เรื่อง พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช โดยมีพระหฤทัยมุ่งหมายที่จะนำทูลเกล้าถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล แต่ยังมีทันใดมีโอกาสทูลเกล้าถวาย พระองค์ท่านก็มาสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนในเวลาทีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลยังเสด็จประทับอยู่ ณ ต่างประเทศ จึงเป็นแต่กรรสีห์ส่งหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ศิริกุล พระธิดา เมื่อก่อนจะสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ประมาณ ๕ วันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลเสด็จนิวัติสู่พระนคร เพื่อทรงรับราชสมบัติเมื่อใดแล้วให้หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ศิริกุล นำเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนี้ ขึ้นทูลเกล้าถวายและขอให้กราบบังคมทูลถวายว่า พระองค์ท่านไม่มีทางจะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดทูลเกล้าถวายได้ยิ่งกว่าหนังสือที่ไททรงแต่งไว้ถวายพระก่าลังกาย และพระก่าลังปัญญาในเวลาทีทรงพระชราพระชันษาถึง ๕๐ ปีแล้ว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลเสด็จนิวัติสู่พระนครใน พ.ศ. ๒๔๔๘ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ศิริกุล ก็ได้นำพระนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นทูลเกล้าถวาย ให้เก็บรักษาต้นฉบับไว้สำหรับจะได้อพิมพ์ในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง แต่ยังมีทันจะได้อพิมพ์ พระองค์ท่านก็เสด็จสู่สวรรคตไปเสียอีก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทรผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าให้อพิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ เมรุมาศทองสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นครั้งแรก

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๔ สำนักพิมพ์จำลองศิลป์ ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดพิมพ์จำหน่ายอีกเป็นครั้งที่ ๒ ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้เพิ่มภาคผนวกไว้ด้วย คือ

เรื่องพระเจดีย์พุทธคีย์ ระยะทางเสด็จฯและประกาศสังเวทเวทคา ^{๕๗}

อยู่ที่เมืองป็นัง

กัโศทรวงนพทศนงสอออกเรื่องนง คอ เทศาภิบาล ซงเป็นนงสอบรรยายลักษณะการปกครองหัวเมืองในประเทศไทยในสมัยเมื่อไซระบอบปกครองแบบเทศาภิบาล อันได้ริเริ่มจัดดำเนินการขึ้นโดยกระทรวงมหาดไทย ในสมัยเมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีในกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นมาจนถึงไปยุบเลิกไปโดยรัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๖

พระองค์ท่านทรงนิพนธ์คอนต้น และทรงวางโครงเรื่องที่จะทรงนิพนธ์ไว้เป็น ๒ ภาค ภาคต้นว่าด้วยเหตุที่จัดการปกครองหัวเมืองอย่างเทศาภิบาล อันพระองค์ท่านได้ทรงเกี่ยวข้องของมา มาก แต่ทรงนิพนธ์ได้เพียงจบภาคต้นก็สิ้นพระชนม์เสียก่อนเรื่องจึงค้างอยู่ ต่อมาหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย คิสิกฤท ทรงหาผู้ที่เรียบเรียงต่อจากที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ค้างไว้ ทรงปรึกษากับกรมศิลปากร ในที่สุดเห็นรวมกันว่า ควรมอบให้พระยาราชเสนาเป็นผู้เรียบเรียงต่อ พระยาราชเสนาก็มีความยินดีรับเขียน ต่อให้เท่าที่สามารถจะทำได้

เรื่อง "เทศาภิบาล" ทั้งคอนต้นและตอนที่ ๒ ได้รวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ โดยกรมศิลปากรได้อนุญาตให้สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์จำหน่าย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้จัดพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอรรถกระวีสุนทร ในการพิมพ์ครั้งนี้ พระยาราชเสนาได้ตรวจชำระ คัดคอนแก้ไขและเรียบเรียงเนื้อเรื่องคอนต้นเป็นผู้เขียนอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เหมาะสมและสะดวกแก่

^{๕๗}

"คำนำ" ในสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระนคร สำนักพิมพ์ดวงศิลป์ ๒๔๕๕) หน้า ก - ง

การอ่าน

หนังสือต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วนี้เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรง
 ราชานุภาพ ซึ่งได้จัดพิมพ์เป็นเล่มแล้ว ส่วนพระนิพนธ์ที่ยังมิได้จัดพิมพ์เป็นเล่มยังคงมีเหลือ
 อีก ๒ เรื่อง คือ จดหมายเหตฺรรายวันเส้าเรื่องเสด็จสมเด็จรา เมื่อเดือน มกราคม ๒๔๗๖
 เป็นหนังสือ ๑๔ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด อีกเรื่องหนึ่ง คือ คำแนะนำการศึกษาเรื่องประวัติ
พระบรมมหาราชวัง ซึ่งทรงนิพนธ์ที่เมืองปิ้ง ฉางประธานพระยาอนุรักษราชมณฑลพายัพ
 เมื่อเดือน มกราคม ๒๔๗๗ เป็นหนังสือ ๘ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด ทั้ง ๒ เรื่องนี้เก็บรักษา
 ไว้ในหอสมุดคำรงราชานุภาพ

ส่วนเรื่องสุดท้ายนั้น คือ เรื่องลักษณะเรียกพระ เจาแผ่นดิน ซึ่งทรงร่างถวาย
 ดินสอคำรงไว้ในกระดาษร่างก่อนสิ้นพระชนม์ประมาณ ๑ เดือน ยังวางอยู่บนโต๊ะทรง
 พระอักษร ซึ่งปัจจุบันได้นำมาเก็บรักษาไว้ในหอสมุดคำรงราชานุภาพเช่นเดียวกัน

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงรักการนิพนธ์หนังสืออย่างมาก จะเห็น
 ได้ว่าก่อนที่เสด็จสิ้นพระชนม์เพียง ๓ วัน คือ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ยัง
 ทรงนิพนธ์คำแนะนำและคำอธิบายหนังสือเรื่องเจ้านายพระชันษายืนเพื่อจะประทานหลานตา
 ไทแจกในงานพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร
 ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ พอวันรุ่งขึ้น ๒๘ พฤศจิกายน ก็เริ่มมีพระอาการไม่ปกติ
 จนถึงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็สิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการสงบ^{๑๐๐}

^{๕๘} กรมศิลปากร "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล
 (ไม่ปรากฏที่พิมพ์ ๒๕๐๓)

หน้า (๕)

^{๕๙} รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ

^{๑๐๐} พระประวัติสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖

พระปรีชาสามารถในการนิพนธ์

ครั้งที่โลกลาวแล้วถึงงานพระนิพนธ์ครั้งแรกของสมเด็จพระยาเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ เมื่อมีพระชนษาเพียง ๑๓ ปี ไททรงเขียนบทความลงในหนังสือ คอกขาวราชการ ซึ่งเป็นหนังสือที่บรรยายถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับพระราชภารกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ แมว่าจะมีพระชนษาเพียง ๑๓ ปี แต่พระองค์ท่านก็ทรงมีพระปรีชาสามารถในการเล่าเรื่องบรรยายต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี ดังจะได้นำบทความที่พระองค์ท่านนิพนธ์ในครั้งนั้นมาแสดงเป็นตัวอย่าง คือ

ขาวราชการ

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรมค่ำ ๑ เวลาเช้า ๓ โมง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหลวงฉัตรพริศรังษี ทรงปฏิบัติพระสงฆ์พลับพลาข้างเหมมณเฑียรเทวราช ครั้นเวลา ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงพระราชดำเนินไปประทับที่เหมมณเฑียรเทวราช ทรงจุกจุกเขียนเครื่องมนัสการเทวรูป ในขณะที่นั้นจึงนึกมาล่อและจุกจุกติดตามธรรมเนียม แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาประทับพลับพลาครุหนึ่ง ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังพระที่นั่งวิมมาน

ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ พระยาศรีสิงห์เทพซึ่งกลับมาจากเมืองเหนือ ขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททูลบอกพระยาราชวรานุกิต ครัววงศ์ซึ่งลงมาพักอยู่ที่บ้านสมัคเขวงเมืองพรหมบุรี กับที่บ้านชนำรายแขวงเมืองอินทบุรี และบอกพระยาสุนทรราชเสนี เรื่อง ครัววงศ์มาพักเมืองพิไชย กับเรื่องพระยาศรีสิงห์เทพซึ่งทรงกราพระราชสีหบัญชรไป ครั้นอ่านบอกแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรัสควยราชการแล้ว พระยาศรีสิงห์เทพ ก็กราบถวายบังคมลาถอยออกมาจากเฝ้า

เวลานี้เป็นวันตั้งการงตั้ง มีองค์กล้าเป็นประธานกับพระ
 ญวนอีก ๔ องค์รวม ๕ องค์ จัดตั้งเครื่องโต๊ะที่บูชา มีโต๊ะเงินเครื่องลาย
 คราม ๓ โต๊ะ โต๊ะเงินเครื่องทองเหลือง ๒ โต๊ะ มีเขาเงิน เขาทอง
 ๑ มีพระยามัจจุราชทั้ว ๑ มีศกตอีกทั้วหนึ่งยืนอุยบนโต๊ะด้วยกัน มีคน
 ชนิกยงอีก ๑ และศกตเหล่านี้ทำด้วยกระดาศะทั้งนั้น มีฉากเขวนศก
 ฝ่าเป็นรูปเทวดาอีก ๑๓ ฝิ่น มีกลองระฆังเขวนสังละใบ ครั้นเวลาบาย
 ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงพระราชาดำเนิน
 ไปประทับที่พลับพลาข้างเหมมณเฑียรเทวราช ทรงจุกุรูปเทียนเครื่อง
 นมัสการแล้วหลวงโลกที่ปักก็เปิดแวนเวียนเทียนครบ ๓ รอบ ในขณะนั้น
 พระญวนก็ทำการงตั้งตามธรรมเนียม ครั้นเวลา ๒ ทุ่มเศษ พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชาดำเนินกลับยังพระที่นั่งเวลา ๔ ทุ่มเศษ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับที่เสวยพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้านอง
 ยาเชอจนเวลา ๕ ทุ่มเศษ เสวยแล้วทรงประทับทอดพระเนตรวิญญจน
 เวลา ๘ ทุ่มเศษเสด็จขึ้น

๑๐๑
 พระองค์เจ้าศิวัตรกุมาร ทรงแต่ง

นอกจากจะทรงนิพนธ์ เรื่องที่เกิดขึ้นจริงนำมาเรียบเรียงให้อ่านเข้าใจง่ายแล้ว
 สมเด็จพระยาคำวรางราชานาพยังสามารณิพนธ์ เรื่องราวที่ไม่มีอะไรเลยให้เป็นเรื่อง
 อานสนุกอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากหนังสือเรื่อง ประชนนิทานกระท ซึ่งเป็นเพียงกระท
 ตั้งขึ้นมาลอย ๆ แล้วแต่งจะดำเนินเรื่องอย่างไรก็ได้ ซึ่งจะทงแสดงความสามารถ
 ในการเขียนให้อานสนุก

๑๐๑
หนังสือคอกขาวราชการเจ้านาย ๑๑ พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม ๒
 (พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๖๖) หน้า ๓๔๖ - ๓๔๗.

พระองค์ท่านไตร่ตรองนิพนธ์นิทานกระทู้นี้ไปลงในหนังสือ "วชิรญาณ" และได้รับยกย่องว่าเป็นเรื่องดี ดังที่พระองค์ท่านไตร่ตรองอธิบายไว้ในคำนำหนังสือ ประชุมนิทานกระทู้อ่อนหนึ่ง ว่า

เพื่อจะออกหนังสือพิมพ์ออกสัปดาห์ แต่งเรื่องโดยลำพังความคิดของตน กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงตั้งกระทู้ต่าง ๆ ขึ้นโฆษณาไว้ในหอพระสมุด ฯ ว่าถ้าใครคิดแต่งเป็นเรื่องนิทานให้ความเข้าใจกับกระทู้ของกรรมการได้ดี ถึงขนาดได้นำลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณแล้วจะให้บำเหน็จดังนี้ มีนักแต่งหนังสือขึ้นเข้ารับแต่งหลายคน ส่วนตัวข้าพเจ้ารับกระทู้ ๕ นั้น มาแต่ง เป็นกระทู้สามเรื่อง ๓ กระทู้ คือ เรื่องนายโสมเผ่าทรพย ๑ เรื่องช้างจับตกแทน ๑ เรื่องตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้ ๑ เป็นกระทู้พิเศษโดยเหตุกรรมการแต่งตั้งตัวกระทู้ไม่ให้เป็นภาษาเดียว ๒ กระทู้ คือ เรื่อง ถุย ถุย กับเรื่องโง่ง ข้างพเจ้าแต่งนิทานเหล่านี้ส่งไปกรรมการหอพระสมุด ฯ คัดลิสว่าใช้ได้ ใหลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณในฉบับที่ ๕ เรื่อง ^{๑๐๒}

นอกจากนี้ยังทรงคิดวิธีการนิพนธ์ให้แปลกออกไปมิใช่เล่าบรรยายไปทุกเรื่องในหนังสือ นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก ทรงแทรกวิธีอบรมสั่งสอนเด็กให้รู้จักประโยชน์ของการเล่าเรียนหนังสือ ซึ่งถ้าจะเขียนแบบเล่าเรื่องธรรมดาแล้วก็จะทำให้ผู้อ่านเห็นวณาน่าเบื่อ เหมือนกับเรื่องเทศนาให้ทำความดี แต่พระองค์ท่านทรงนิพนธ์เป็นแบบสนทนา เหมือนกับเล่านิทานให้เด็กฟัง จึงทำให้เรื่องน่าอ่านขึ้น ทรงขึ้นตอนเรื่องด้วยถ้อยคำที่น่าสนใจว่า

นี่พนักงานหอพระสมุดฯ เขานึกอย่างไรหนอ จึงมาอาราธนาให้ข้าพเจ้าแต่งเรื่องเลี้ยงเด็ก ว่าที่จริงเรื่องชนิดนี้ ถ้าจะแต่งให้เป็นคดีจะต้องมีความคุ้นเคยรู้เห็นเป็นหลักอยู่ในตัวผู้แต่ง แต่ส่วนตัวข้าพเจ้านั้น ไคเคยเป็น

---

^{๑๐๒} สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช "คำนำ" ในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน ประชุมนิทานกระทู้อ่อน

เด็กมาครั้งหนึ่ง เหมือนกับคนทั้งหลายก็จริง แต่กาลมันก็ล่วงมาช้านานกว่าสิบสามสิบปีแล้ว จะจดจำอะไรได้แต่ไปรับอารักขาเสียแล้วจะทำอย่างไรได้ จะแต่งให้ใครเห็นอยู่อย่างเดียว แต่จะทูลเกล้านิทานให้ฟังเล่นตามอัถโถมติ ไครจะวาเอานิทานเกามาเล่าให้ฟังข้าซากก็คองทนเอา^{๑๐๓}

ปรากฏว่าหนังสือ นิทานเรื่องเลี้ยงเด็กนี้มีผู้ชอบอ่านกันมาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้พิมพ์แจกในงานศพเจ้าจอมมารคานุม รัชกาลที่ ๔ พระมารดาของพระองค์ท่าน ในการบำเพ็ญกุศลศพครบสัตตवारเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐^{๑๐๔} มีผู้ชอบอ่านกันมาก หลังจากที่ได้อ่านหนังสือไปหมดแล้วก็ยังมีมารชอกันอีกไม่ขาด จึงต้องพิมพ์อีกเป็นครั้งที่ ๒ ในงานรณรงค์สงเคราะห์ของพระองค์ท่านในปีเดียวกันนั่นเอง หนังสือนิทานเรื่องเลี้ยงเด็กนี้ก็ได้มีผู้พิมพ์แจกในงานศพต่อมาอีกหลายครั้ง องค์การฯ ของคุรุสภาได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ โดยจัดพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือประชุมพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ

ในหนังสือเรื่อง นิราศนครวัด สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงพัฒนาการเขียนนิราศซึ่งในสมัยโบราณเขียนเป็นโคลง กลอน มาเป็นการเขียนแบบร้อยแก้ว แต่พระองค์ท่านก็ยังไม่วางการเขียนแบบเดิมเสียทีเดียว เพราะทรงชื่นชอบเรื่องเป็นกลอน แสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านทรงเป็นผู้ที่รอบรู้แบบแผนต่าง ๆ ของโบราณ เมื่อจะทรงเปลี่ยนแปลงให้หนักจากของเดิมก็ยังทรงอธิบายไว้ให้ทราบ ส่วนวณกลอนนิราศของพระองค์ท่านก็โชดอยค่างาย ๆ แต่ใดความดี ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

---

^{๑๐๓} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "คำนำ" ในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน.

แต่งเขาเล่าขานนานหนัหนา

พวกที่ได้ไปเมืองเขมรมา
 ล้วนใหญ่โตมโหฬารโบราณสร้าง
 ทำลวดลายหลายอย่างช่างเขื่องยัก
 แดงยักคึกคึกการพานชดชอง
 จนถึงปีชวคนิมขงคุณ
 ฝ่ายชิตายาใจอยากไปบาง
 เทียวแหงโคกไปควยทุกที่
 จึงทูลลาพาสามทรามสวาท
 แดเคื่อนพฤศจิกายนจนเคื่อนธันวาคม
 ฝรั่งเศสแสนดีอาร์เหลือ
 ไปถึงไหนก็เป็นสุขทุกเวลา
 ทั้งเจ้านายฝ่ายกรุงกัมพูชา
 โคกพุกจาวิสาสะจนคุณเคียบ
 เทียวสนุกชุกคึกถึงมิตรสหาย
 ไหนก็อยากฝากของทองฤทธิ์
 จะหาซื้อสิ่งไรมาให้เล่า
 คุยเพื่อนฝูงคณนาเห็นการร่อย
 อย่างจะเลี้ยงทำเยี่ยงปราชญ์
 ลองเล่าเรื่องที่ไปเมืองกัมพูชา
 แล้วพิมพ์แจกเช่นท่านองเป็นของฝาก
 แดคึกคึกลอนแหละเบือเหลือกำลัง
 คุยกล่าววกลอนไม่สนทคออกชคชอง

วาประสาทีล่านาชนนั๊ก
 ฝีมือช่างซ่อมชานาณการจำหลัก
 เขาชอบชักชวนให้เราไปดู
 ก็จำต้องเฝ้าผลคหลายนัดอยู่
 จะไปสุนครวัดโคกคั้น
 จะชักขวางเซอไวก็ไซ้ที่
 จำปรานียอมให้ไปด้วยกัน
 แรมนिरาศกรุงโกรมไหศวรรย
 ไปคคคั้นเทียวอยุกัมพูชา
 เขาออเพื่อสรวพคช่วยจัดหา
 ชางนิกนาชอบใจกระไรเลย
 ก็คอรบสุหาไมเพิกเฉย
 ใจมลดชคชอบควยชอบใจ
 ทั้งหญิงชายอยู่หลังยังกรุงใหญ่
 แดคึกคึกไปก็ลำบากยากไชนอย
 ทุนของเราก็ไม่พอคองทอดอย
 จะแจกคอยไปทุกคนพนปฎญา
 แดงนिरาศสคทีจะคึกวา
 ไหนรรคามิตรสหายทั้งหลายฟัง
 เห็นโคยมมากจะสมการคณหวัง
 จะแแดงคั้งนบปีมีมแล้ว
 เห็นจะคองเรียบเรียงเพียงรอยแก้ว

มีกลอนนำสัณนิษฐาน เหมือนทิดแว
มีจะนั้นจะวาไม ไชนิราศ
จึงแคงไวพอเห็นเป็นพยาน

พอเน่องแนวนิราศปราชญ์โบราณ
ควยเหตขาดคำกลอนอักษรสาร
ขอเชิญอ่านเนื้อเรื่องเน่องไปเทอญ ฯ

๑๐๕

เนื้อเรื่องของนิราศนครวัดนี้ ทรงนิพนธ์ เป็นแบบบันทึกประจำวัน เจ้าเรื่องไป
เที่ยวที่ไหน พบเห็นอะไร และทรงแทรกความรู้เกี่ยวกับประวัติของสิ่งต่าง ๆ ที่ใครทรงพบ
เห็นลงไว้ในเนื้อเรื่องควย

ในหนังสือเรื่อง จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสนครวัดครั้งแรก สมเด็จพระ
ยาคำรงราชานุภาพทรงเปลี่ยนวิธี เขียนเรื่องจดหมายเหตุเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระ
อยู่หัว ซึ่งในสมัยโบราณใช้เขียนแบบบันทึกเหตุการณ์ทางดาราศาสตร์ให้เป็นการเขียน
แบบจดหมายเหตุ ทรงแทรกอารมณ์ขันไว้ในเนื้อเรื่องให้อ่านสนุกได้ นับว่าเป็นพระปรีชาสามารถ
ของพระองค์ท่านอีกประการหนึ่งเหมือนกัน พระองค์ท่านทรงอธิบายไว้ว่า

เมื่อแต่งหนังสือเรื่องนี้ ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าถ้าแต่งเป็นส่วนอย่างจดหมายเหตุ
เหตุในทางราชการเห็นจะไม่น่าอ่านเหมือนอย่างแต่งเป็นท่านองเสนาสุตตันฟัง
เพราะทางส่วนนี้อาจจะเล่าเรื่องที่ขบขันได้สะดวก จึงแกลงแก้ไขเป็นจด
หมายเหตุของนายทรงอาญาพ หุมแพร มหาดเล็กที่ไต่ไปตามเสด็จมีถึงมิตร
คนหนึ่ง ชื่อวานายประคินธุ เล่าเรื่องภารกิจประพาสครั้งนั้นให้ทราบ

๑๐๖

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพส่วนใหญ่เป็นความเรียง
ทรงมีพระปรีชาสามารถในการนิพนธ์ให้อ่านง่ายเข้าใจง่าย ทรงเล่าเรื่องต่าง ๆ ที่ทรง
พบเห็น หรือบรรยายเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างละเอียดละออเป็นไปตามลำดับก่อนหลัง

๑๐๕ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ นิราศนครวัด (พระนคร เขษมบรรณกิจ
๒๕๐๓) หน้า ๑ - ๒

๑๐๖ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "อธิบาย" ในพระราชนิพนธ์ของพระองค
ท่าน จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสนคร

สมเด็จพระยามะยาคำรงราชานาภาพทรงมีพระวิริยะ อุตสาหะในการเขียนหนังสือเป็นอย่างมาก ก่อนที่จะทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องที่สำคัญ พระองค์ท่านจะทรงคนควาหาหลักฐานต่าง ๆ มาประกอบการวินิจฉัยให้ถูกต้อง บางครั้งทรงอ่านจากหนังสือภาษาต่างประเทศ บางครั้งก็ทรงใ้หม้ภาษาต่าง ๆ แปลถอดความออกเป็นภาษาไทย บางครั้งก็ทรงไ้ถามท่านผู้รู้ในเรื่องนั้น ๆ ถ้ายังไม่แนพระทัยว่าถูกต้องหรือไม่ก็ทรงปรึกษากับสมเด็จพระยามะยารัตนวิธานผู้ทรงสติปัญญาเป็นพระสุชาติรวมพระชนกและเป็นพระสหายอันสนิท

ประจักษ์พยานเกี่ยวกับหลักฐานการคนควาหาหนังสือสำคัญ ๆ นั้นจะพบได้ในคำนำของหนังสือแทบทุกเรื่อง เพราะสมเด็จพระยามะยาคำรงราชานาภาพจะทรงชี้แจงไว้ในคำนำว่าทรงคนควาหาโดยวิธีใด ผู้ใดเป็นผู้ช่วยคนควาบ้าง คนใดจากหนังสืออะไร หรือแปลมาจากหนังสืออะไรเป็นคน บางครั้งก็ทรงแนะนำเรื่องที่เกี่ยวข้องกันให้ใคร่ทราบไว้เพื่อผู้อ่านที่สนใจจะได้ไปคนควาต่ออีก

ในคำนำหนังสือ เรื่องตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย ซึ่งนับเนื่องเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗ พระองค์ท่านทรงชี้แจงถึงหลักฐานการคนควาไว้ตอนหนึ่งว่า

การที่แต่งตำนานครั้งนั้นข้าพเจ้าได้อาศัยสอบจดหมายเหตุเก่า คือหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นต้น และได้อาศัยไ้ถามผู้รู้หลายคน คือ พระเจนจันทรอักษร (สุคใจ คันทภากร) ในหอพระสมุดฯ ได้ช่วยแปลจดหมายเหตุจีนให้ทราบเรื่องมูลเหตุที่เกิดการเล่นฉวโป้แลหวยที่ในเมืองจีน คน ๑ พระยาสุนทรพิณด (เขล วสุวัต) ซึ่งได้เคยเป็นตำแหน่งเจ้าจวนในกระทรวงพระคลังฯ พระอักษรสมบัติ (เปล่ง ธนะโกเศศ) ซึ่งได้เคยเป็นตำแหน่งท่าห้องตราตั้งนายอการบอนเบี้ยมาแต่ก่อน พระอนุชากรมราชนิยม (อง เทชะวินิช) ซึ่งได้เคยทำทั้งอการบอนเบี้ยแลอการหวย นายฮวด กระแสเวศ ซึ่งได้เคยเป็นหลวงใหญ่ในโรงหวย ทั้ง ๕ นี้ ได้ชี้แจงลักษณะการอการบอนเบี้ยและอการหวยไปประเทศนี้ให้ทราบ ข้าพเจ้ารู้สึกขอบใจเป็นอันมากทั้ง ๕ คน ^{๑๐๘}

^{๑๐๘} "คำนำ" ใน สมเด็จพระยามะยาคำรงราชานาภาพ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗ เรื่องตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยและเลิกหวย (พระนคร โรงพิมพ์ธนาคารออมสิน ๒๕๐๔) หน้า ๑-๓

และความเพิดิเพิดินไปคัวย

พณ ๆ หลวงวิจิตรวาทการโดยกัยของพระนิพนธ์ เอิ้งประวัติของสมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพไว้ว่า

นักนิติศาสตร์อาจตั้งปัญหาว่า สมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงฯ ทรงเชี่ยวชาญทางนิติศาสตร์อย่างไร จึงโดยกัยของถึงกับเลือกเอาคำอธิบายของพระองค์ท่านในทางนิติศาสตร์มาพิมพ์ ถ้ามีปัญหานั้นตั้งนักก็อบคัวย ไม่โดยกัยของเรื่องทีพิมพ์ในเชิงนิติศาสตร์ แต่เขาพเจายกัยของในเชิงประวัติ และเรื่องทีพิมพ์ไว้ไม่ใช่เรื่องนิติศาสตร์โดยตรง เป็นแต่เรื่องประวัติของนิติศาสตร์ในเมืองไทย และความรในเชิงประวัติของสิ่งค่าง ๆ ในเมืองไทยนั้นจนกระทั่งบัดนี้ เรายังหาหนังสือความรคัวยสมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพไม่คัวย ฉะนั้นหนังสือเรื่องนี้คองมีประโยชน์เด่นกัวยศึกษาทางนิติศาสตร์และนักศึกษาทวไปอยางแน่นอน^{๑๑๐}

พระนิพนธ์ของสมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพนอกจากจะเป็นพวกความเรียงแล้ว ยังมีโคลง กลอน อยถึง ๘๒ บท เช่น โคลงสุภานิกในหนังสือวชิรญาณสุภานิก กลอนจารึกถัยแลไฟ บทดอกสรอยสุภานิก บทพากัยรามเกียรติ โคลงเรื่องรามเกียรติ จารึกทีพระ ระเปียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น พระองค์ท่านทรงตรัสกับหมอมเจาหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาวา "พอไม่คัวยพยายามจะเป็นจันคกัวย เป็นแต่คองคัวยเท่านั้น"^{๑๑๑}

อยางไรกัวยตาม พระนิพนธ์ รอยกรองของพระ องค์ท่านกัวยมีคัวยอยู่ในเกณฑ์แทบ

^{๑๑๐} หลวงวิจิตรวาทการ "คำนำ" ในสมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ประมวลคำอธิบายทางนิติศาสตร์ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๗๗) หน้า ๑ - ๒

^{๑๑๑} พระกัวยนิพนธ์ของสมเด็จเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ (พระนคร โรงพิมพ์พุดม ๒๔๘๗) หน้า ก

ทุกเรื่อง พระกวีนิพนธ์เรื่องหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถในการนิพนธ์ของ พระองค์ท่านก็คือ คำประกาศสังเวทเวทคาที่พระเจดีย์ยุทธหัตถีสมเด็จพระนเรศวรมหาราชวาง สาเหตุที่จะทรงนิพนธ์บทกวีเรื่องนั้นก็คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาล ที่ ๖ เสด็จพระราชดำเนินไปทางป่าโดยกระบวนเสด็จ เพื่อทรงบูชาพระเจดีย์ยุทธหัตถี ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ แต่งประกาศสังเวทเวทคาในพระราชนิพนธ์นั้น แต่สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงจัดการในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และทั้งในตำแหน่งผู้จัดการเสด็จประ พาสถวาย จึงไม่ค่อยทรงมีเวลาพอแก่การแต่งหนังสือ ฉะนั้นเวลาว่างจึงเหลืออยู่แต่ใน เวลาเดินทาง ทรงเรียกพระยาอุครธานี (มหาจิตร จิตรโยโสธร) เมื่อครั้งเป็นขุนพิณิจ อักษรวิเศษติดตามที่ทรงบอกไปบนหลังมา ทรงบอกและให้อ่านบททวนในหัวรุ่งขึ้น และทรง บอกอีกจนจบบนหลังมาขณะ เดินทางทุกวัน และเสด็จเรียบรอยที่นั่งานพระราชนิพนธ์บวงสรวง และโคทรงเป็นผู้อ่านประกาศนี้เอง ในวันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ นี้ ^{๑๑๒}

พระนิพนธ์ส่วนใหญ่ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ขึ้นขณะที่ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๖ สำหรับพระนคร ขณะนั้นพระองค์ท่านทรงลา ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงทรงมีเวลาคนควาศึกษาได้มาก อีกประ การหนึ่ง หอพระสมุดฯ สำหรับพระนครมีนโยบายสนับสนุนให้พิมพ์จิตรศรที่รวบรวมพิมพ์หนังสือ แจกในงานกุศล สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นพระในการเลือกเรื่องให้ เหมาะกับความสามารถของผู้ที่จะพิมพ์นั้น ทรงพระวิริยะอุตสาหะในการเลือกเรื่องเป็น อย่างยิ่ง ทั้งนี้เพื่อให้เป็นที่พอใจของผู้รับพิมพ์และผู้ใดรับแจก บางครั้งก็ทรงชำระหนังสือ เกาที่หายากที่ยังไม่เคยจัดพิมพ์ นำมาจัดพิมพ์ให้เผยแพร่ทรงนิพนธ์คำอธิบายหรือประวัติ ของหนังสือนั้น ๆ เพิ่มเติมไว้ตอนต้น บางครั้งก็มอบหมายให้ผู้อื่นในเรื่องนั้น ๆ แต่งขึ้นเพื่อ จะได้นำมาจัดพิมพ์ในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง บางครั้งหาเรื่องที่เหมาะสมกับความสามารถ ของผู้พิมพ์ไม่ได้ พระองค์ท่านก็ทรงนิพนธ์ขึ้นใหม่

นอกจากนี้ยังทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อเก็บเรื่องราวที่ยังไม่มีผู้ใด เขียนขึ้นไว้ให้คนรุ่นหลัง

ใดศึกษาเมื่อไม่สามารถจะถามผู้รูเรื่องนั้น ๆ ได้ ทั้งนี้เพื่อเพิ่มพูนจำนวนหนังสืออนมิกา
ขึ้นในหอพระสมุด ฯ

ขณะที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงประทับอยู่ที่ป็นัง ทรงวางกิจการ
งานทางราชการไม่มีข้อผูกพันในการที่จะคงจัดหาเรื่องไว้ในผู้ที่จะพิมพ์หนังสือในงานกุศล
แก่พระ องค์ท่านก็ยังทรงศึกษาคนควาและทรงนิพนธ์หนังสือขึ้นอีกหลายเล่ม ทั้งนี้เพราะพระ
องค์ท่านมีนำพระทัยรักการอ่านหนังสือและ เขียนหนังสือเป็นอย่างมาก ประจักษ์พยานถึง
นำพระทัยของพระ องค์ท่านแสดงอยู่ในพระ ราชฉันทโคลงสุภาสิต ๓ บท คือ

ความรู้เป็นเพื่อนได้	ในยาม เป็ลี่ยวนา
เป็นเครื่องอารมณ์ครว	พูดโต
เป็นแรงเมื่อคิดความ	ควรศักดิ์ สิ้นแฮ
เป็นทรัพย์ทุกโพลเพล	พรุ่งาย ฯ
โองเกิดลึบคความรูชค	ลอคณ นะพอ
ชอชอบชมบวาย	อยากได
ฉลาคอาจชวงโชคค	ประโยชน์ ปวงแล
เกียจเก็บความรู้ไว	ป่วยการ ฯ
รูเขียนคัมแทโทษ	ทางหลง ลืมแฮ
รอ่านกนวจารณ	นึกพลั้ง
รเลขหลักโองง	ทรพยสาบ สญเนอ
รูประพฤคพันทง	ทุกขภัย ฯ

คำรกราชานุภาพ เลขาธิการ ^{๑๑๓}

เนื่องจาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระปรีชาสามารถในการ
นิพนธ์คังกล่าวข้างตน พระ องค์ท่านทรงนิพนธ์

หนังสือไว้วางหนังสือ ๒๕๓ เรื่อง ๑๑๔ จึงอาจมีผู้สงสัยว่า พระองค์ท่านจะทรงหาเวลา
 นิเทศ์โดยอย่างไรกัน เรื่องนี้ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย คิสกฤต พระธิดาผู้ใกล้ชิด ของสมเด็จพระ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าไว้ในหนังสือพระประวัติคุณ เล่าว่า

ท่านบรรทมตื่นเวลา ๗ น. เข้า สรงพระพักตร์ทรงผ้าจีบ (ทรงโจงกระเบนเอง)
 และฉลองพระ องค์ยาบางบิศคอกกระคุม ๕ เม็ด เรียบรอยแฉกเสด็จเข้าบูชา
 พระและพระบรมอัฐิในหองพระ แลเสด็จออกมาเสวยเครื่องเช้า มีนม ๑ ถ้วย
 แก้วใหญ่ กาแฟเห็นคหนอย ไข่ และขนมปังกับเนย ผลไม้ ที่เจดียงบนกำแพง
 คอนันเตา ๆ ถวายงานที่ทรงกางไว้นี้ และทูลศุภกิจในวันนั้นให้ทรงทราบ
 ว่ามีกำหนดอะไรบาง ถ้าเป็นการรอนท์ทรงคือในเวลาเสวย ลูกหลานเล็ก ๆ
 มักจะ เฝ้าในคอนัน พอสวยเสด็จก็ทรงหยิบกระดาดคินสอดคิดพระหัตถ์เข้าไปใน
 หองเล็กควย แลวกลับออกมาทรงต่อที่โต๊ะทรงพระ อภิษร บางครั้งก็ทรงเขียนเอง
 บางครั้งก็ทรงบอกให้เลขานุการ เขียน ทวักกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้นเล่าว่า
 บางคราวท้าวทรงบอกให้เจ้าหน้าที่เขียนรวมกัน ๔ คน ๆ ละเรื่อง จนเขาผู้
 เขียนนั้นคิดว่าจะบอกลับเรื่องกันเป็นแน่ แต่ก็ไม่เห็นผิดสักที ทรงแกลงหนังสือไป
 จนถึงเวลาราว ๑๐ น. ครึ่ง เสด็จลงจากกำแพงไปหาคุณยา ไปถึงก็หมอบ
 กราบและถามว่า - "แม่สมชายรีจะ?" บางครั้งก็ไปบอกชาวคราวต่าง ๆ บาง
 แดอย่างไรก็ต้องไปกราบทุกเวลาเขา แลเสด็จกลับมาตรวจจวัง จะสภปรกที่
 ไหนสักนั้นก็ไม่ได้ ครั้นสว่างการลงมาคุดบ้านคอนันเพื่อให้โอกาสแก่คนที่จะมาเฝ้า
 จะไฉนไม่คองคอยนาน ถ้าวันใดไม่มีไคมาเฝ้าก็เสด็จกลับขึ้นไปเขียนหนังสือต่อ
 จนถึงเวลา ๑๑ น. จึงเสด็จกลับม่าวัง สรงน้ำและเสวยกลางวัน แลเสด็จขึ้น
 ไปบรรทมหลับพระ เนตร บาย ๑๖ น. บรรทมคินเสวยน้ำหวาน ๆ เช่นน้ำมะนาว
 หรือน้ำขิง ๑ ถ้วยแก้วแฉกแฉกพระ องค์ไปในงาน มีคังแฉกประชุมต่าง ๆ และ
 งานพิธี ถ้าวันใดว่างก็เสด็จไปทรงกอดพิ โดยมากกับหญิงเหลือเพราะมีชาย
 คุดยกัน กลับถึงวังราว ๑๕ น. เสด็จกลับขึ้นไปทรงอ่านหนังสือในมุงตงคที่เจดียง

ศรีสวาท - "เขาเขียนเป็นวิทยาทานค่าของหาความรู้คอมมิวนิสต์นั้นมันจะหมด
 คนที่นึกว่าตัวรู้พอแล้วนั้นเป็นกนทลายแล้วเป็น ๆ เพราะโลกหมุนอยู่ทุกนาที
 เราต้องเรียนหาความมันไปจึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่โง่" จนถึงเวลา ๒๓ น.
 จึงจะเข้านอน เสด็จพอทรงใช้เวลาของพระองค์อย่างนี้ทุกวันโดยไม่
 เปลี่ยนแปลงเลย และทรงทรงใช้เวลาเป็นอย่างยิ่งมาก ศรีสวาทสะควก
 แกล้วทำงานกับเรา พวกผู้ใหญ่ เล่าว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกือบไม่มีเวลา
 เสด็จอยู่กับวังเลย เสด็จกลับมาว่างก็เวลาคึก ๆ บรรทมคืนราว ๑๒ น. แล้ว
 ก็เสด็จทรงตรวจมหาดไทย เสร็จงานที่ทรงตรวจแล้วเลยเขาเฝ้าอยู่จนถึง
 เวลาเสด็จขึ้น ซึ่งบางทีก็ก็มีน้อยวันนักที่จะได้เสด็จกลับมาเสวยเย็นที่วัง
 ฉะนั้น การแต่งหนังสือในตอนนั้นเห็นจะทรงเขียนที่ทรงเป็นส่วนมาก
 เคยได้เขียนแต่ทรงเล่าว่า - วันอาทิตย์ก็ต้องไปทรงตรวจเพราะมันเคย^{๑๑๕}

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อาจแบ่งได้เป็นหมวด
 หมู่ใดดังนี้

พระกวีนิพนธ์

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงพระปรีชาสามารถในการนิ
 พนธ์ความเรียงหรือร้อยแก้ว ถึงกระนั้นก็ดี พระองค์ท่านก็ยังทรงนิพนธ์ บทกวีไว้มากถึง
 ๕๒ เรื่อง^{๑๑๖} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงอธิบายถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ตามธรรมเนียมเสด็จพอไม่ได้ทรงแต่งบทกลอนเล่นอยู่เสมอ นอกจากมีเหตุ
 จำเป็นให้ทรงแต่งและเมื่อทรงแต่งประทานไปแล้ว ก็ไม่ได้เก็บถนอม

^{๑๑๕} ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล พระประวัติลูกเสือ หน้า ๕๗ - ๖๐

^{๑๑๖} ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล พระประวัติลูกเสือ หน้า ๕๗

รวบรวมไว้อย่างหนังสืออื่น ๆ ฉะนั้นมิได้นึกถึงเรื่องบทกลอนที่ท่าน
ทรงไวเทภาโคณิก จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จพระเจ้าสุทนต์มหาราชา
รัตนโกสินทร ผู้ทรงเป็นพระ ราชธิดาและราชเลขานุการในของพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ สิ้นพระชนมลง และในเวลาอันรวดเร็ว
หนังสือสวนพระองค หนึ่งมารยาทรินของสาวคนซึ่งอยู่ในพระสำนันั้น ได้
พบฉันทเสด็จทอดทรงแคงทลเถลา ๆ ถวายไว้แต่ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)
เชอจึงชอคคดลอกนำมาใหฉนค เมื่ออ่านแล้วรู้สึกวาจบใจ ฉนจึงนำไปถวายเสด็จ
ทอดทศพระเนตร ทานทรงรองวา "อ ยงอยหรือ" พอฉนกวาสลเสี่ยแล้ว
เพราะเรื่องนคเหมือนจะไม่มีตัวมรเหลืออยู่แล้ว แผลก แศก
แอบไปรวแล้วเขาไปลงพิมพ์ค นคไม่ออกวาใครเป็นผู้บอกแก" ฉนนั้นมา
ฉนก็เอาใจใส่เก็บบทกลอนต่าง ๆ ที่เสด็จทอดทรงนิลเช และไคทูลถาม
วาอยู่ที่ไคบาง แศทานทรงตอบวา "พอไคพยายามจะเป็นฉนคกวี เป็น
แศแศงไคเท่านั้น" แศฉนก็รับบอกฉนทศทศนคไควาอยู่ที่ไคบาง แศ
ยังไม่หมค^{๑๑๓}

พระ องค์ท่านจะ เป็นฉนคกวีหรือไคจะ เห็นไคจากพระนิพนศบทกวีที่ทรงไวหลาย
ประเภท มีทั้งโคลง ฉนท เสภา นิราศ ร่าย และบทพากย

นอกจากนี้ยังมีพระ นิพนศบทกลอสรอยสฎาธิศซึ่ง เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายและใช้
เป็นแบบเรียนในกระทรวงศึษาธิการปัจจุบันนี้ พระนิพนศของพระ องค์ท่านมีดังนี้

๑. บทกลอสรอยสฎาธิศ มี ๕ บท คือ

บทนำ

บทเอยบทกลอสรอย ไชแศงไหเค็ฉนอยเจ้าสรवलเส จงรองเลนเป็นเพลา

---

^{๑๑๓} ม.จ. ฑูณพิศมัย ดิศกุล "คำนำ" ในสมเด็จเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ
พระกวีนพนศ (พระนศร โรงพิมพ์อศคม ๒๔๘๓) หนา ๑ - ๒

ผอนฮาเฮ แหนด่าน่าดิเกที่จ่ามา อนฺติเกลามกตลกเล่น ว่าจะเค้นลีนอายุชายหนา
ไมควรรจะจดจำเป็นคำรา มั่นจะหาเสียคนป่นมีเอย

ร้องรำฝรังรำเทา

ตั้งไขลมคมไขกิน

ตั้งเอยตั้งไข จะตั้งไขไขกลมกิลมลิน ถึงว่าไขลมจะคมกิน ถ้าตกคินเสีย
ก็อดหมคมีมือ ตั้งใจเรานจะคิกวา อุตสาหอนเขียนเรียนหนังสือ ทั้งวิชาสารพัตร์
เพียรหคปรีอ อยาคึงคือตั้งไขว่าไรเอย ฯ

ร้องลำดมพิศชายเขา

คุดคุดอยู่ในกระบอก

คุดเอยคุดคุด ในเรือในรูข้างอยู่ใด ชี้เกยจหนักหนาระอาใจ มาเรียกให้
กินหมากไมอยากคอบ ชาติชี่เกยจเบียดเบียดเฟตเพื่อนบ้าน การงานสักนิตก็คิดหลบ
คั้นเข้าเราจะหม่นประชันหลบ ไมขอคอบชี่เกยจเกสอคนักเอย ฯ

ร้องดำวิสันตาโศค

กะเกยเลยละ

กะเอยกะเกย อยาละเลยคึงไมไวจนหมั้น มากินข้าวเถิดนะเจ้าชาวจะ
เย็น ไปมวเลนอยท่าไม้ไชเวลา ถาถึงยามกินนอนนอนคกนิก ก็ชมกเจ็บไชไม
แกลงวา จะทองชนทองทองรองระอา คองกินยาน้ำสมอชนคอเอย ฯ

ร้องดำคะนาว

โอดะเหโอดะหิก

โอดะเอยโอดะเห คิดถายเทคินนอนแตกอนไก ทำขนมแข่งมาหาก่าไร เกิด

ซัดใจกันในครัวทั้งตัวเมีย ตัวผู้เขี่ยค้ำท่าขรม ลืมชนมทิ้งไว้ไม่คนเขี่ยกัน
หมอเกรียมไหมไฟลวกเสีย ชนมเสียเพราะวิวาทขาดทุนเอา ๆ

ร้องลำจิ้นค้อยหมอ ๑๑๘

๒. ฉันท

ในการที่จะทรงนิพนธ์ฉันทนี้ มีประวัติว่าเมื่อเกิดเรื่องยุ่งยากกับฝรั่งเศสใน
ร.ศ. ๑๑๒ รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียดพระราชนัดดาเจ้านายประจวบรณรงค์ และหยดเสวยพระโสด
ทรงพระราชนิพนธ์โคลงฉันท ส่งไปลาเจ้านายพี่น้องบางพระองค์ ซึ่งสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพก็ได้รับฉันทเหล่านั้นด้วยเหมือนกัน

พระราชนิพนธ์โคลง, ฉันท มีข้อความว่า

โคลง

เจ็บนานหนักอกผู้	บริรักษ์ ปวงเฮย
คิดใคร่ครวญหนัก	ปลดเปลือง
ความเหนื่อยแหว่งสุจริต	พลันสร้าง
คุณก็สุภาพเบอง	หนานั่นพลันเขม

รวมทั้งหมด ๗ โคลง

ฉันท

เจ็บนานหนักหนายนิตย	มะนะ เรืองบำรุงกาย
ส่วนจิตคับมีสบาย	ศิริกตบอุรากริ่ง
แม่หายก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพึง
อิริแก่จะถูกริ่ง	อูระ รัต และ อัครา

๑๑๘
เรื่องบทคอกสรอยสุภาวดี (พระนคร โรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช ๒๔๘๐)

กลัวเป็นทวิราช
เสียเมืองจึงนินทา
คิดไคจะ เกียงแก
สบหนามพะยอบาย

บทวิปองอุชยา
มละ เวณถวางวาย
กับพบซึ่งเงื่อนสาย
จึงจะ รุกแลเลยสูญ ฯ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบข่าวการประทุษร้ายของพม่าจึงทรงพระพิโรธมากจึงมีพระโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เสนาบดีกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ถวายเป็นฉันท มีข้อความว่า

ขอเคชะ เบื้องบาท
โรคมชาวมณี
ไต่รับพระ ราชทาน
ทั้งโคลงและฉันท
อันพระประ ชวรครึ่ง
เหล่าชาพระบาทความ
ประสาแต่อยู่ไกล
เลือดเนื้อนี้เจือยา
ทุกหนทุกาศา
ปรับทุกขทุรทุราย
ดูจเหล่าพละนา
นายทวยฉงนงัน
นายกลประจำจักร
จะ รอกี่ระ แวง
อึด อึดทุกหนาท
เหตุหางบดียาน
ถ้าจะวาวรรคากิจ
เรือแลนทะเลม
ธรรมความหาสมุทร
มีคราวสถาปน

วรราชะบักคี
มะนะตั้งกตัญญู
อานราชนิพนธ์
ชาจิงศริศำวิหตาม
นี้แท้ทั้ง ไผทสยาม
วิศกพนจะอุปมา
ทั้งรโชวาหนักหนา
ไต่หายไคจะชิงถวาย
บพบผจะพึงสบาย
กนิมิเวณทิวาวัน
วะเหววาอะบิตัน
ทิศทางก็คิดวางแคลง
จะไซ้หนักก็หนักแหมง
จะไมท้ชระการ
ทุกขทวิทวิวนวาร
อันเคยไว้นำใจชน
ก็ไม่ผิด ณ นิยม
จะเปรียบคอกพอกัน
มีคราวหยุดพายุฝน
ตั้งระลอกก ระฉอกฉาน

นีวพอกำลั่ง เรือ
 หากกรรมจะบันดาล
 ชาวเรือก็ยอมรู
 แคลยอยยกราบไค
 แกรอดตลอดฝั่ง
 เหลือแก่ก็จำจม
 นีวทอศุ ะนิง
 ที่สุคก็สูญลา
 นิดกินแคลาแก
 ไครหอนประมาทใจ
 เสียทีก็มีชื่อ
 สงสารวากกรรมเกิน
 นีในน้ำใจชา
 ทุกวนนอาศุร

ก็แลนรคไม่รวาราน
 ก็คงลมทุกล่ำไป
 ฉน่อยทุกจิตต์ใจ
 ทองจำแกควยแรง ระคม
 จะ รอด หัง จะ ชนชม
 ไไพรากฎาถึงกรรม
 บวนวิงเยียวยาทำ
 เหมือนที่แกไม้หวาคไหว
 ให้เต็มแยจจมไป
 วาขลาด เซดาและ เมามาเงิน
 ไคเดองลือสรรเสริญ
 กำลั่งคอกจิงจมสูญ
 อุปมานังคมทูล
 แดที่พระประชวรนาน

.....

.....

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรัสเล่าให้หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย
 ว่า "พอได้รับพระราชานิพนธ์ก็เขียนถวายตอบไปทันที ไม่มีร่างเก็บไว้แต่มีคนเขาบอกว่า
 พอทรงจบแล้วก็กลับเสวยพระโอสถออกไป และกลับเสด็จออกไคในไม่ช้า"^{๑๑๘}

๓. ร่าย

ทรงนิพนธ์ประกาศสังเวยเทวดาที่พระเจดีย์ยุทธหัตถีสมเด็จพระนเรศวรทรง
 สร้าง เหตุที่ทรงนิพนธ์ร่ายประกาศสังเวยเทวดานี้ ก็เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมง
 กฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เสด็จพระราชดำเนินไปทางป่าโคยกระบวนเสื่อป่า เพื่อ
 ทรงบูชาพระเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ไปรดเกล้า ฯ

---

^{๑๑๘} สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระกวนพธ หนา ๔๓ - ๔๔

โทสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแต่งประกาศสั่งเวรเหวดคาในพระราชพิธีนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแต่งรายบันหลังมาขณะเดินทางทวันจนจบและโคทรงเป็นผู้อ่านประกาศสั่งเวรเหวดคาที่ทรงนิเทศขึ้นในพระราชพิธีนั้นด้วย

๔. เสภา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตรวจสอบเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเพื่อจะพิมพ์ใหม่ ทรงเห็นว่าตอนพลายงามไดนางศรีมาลา นั้น เนื้อความไม่สมเหตุผลและกลอนในตอนนั้นไม่คล้องกับที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่ ทั้งโคพบอีกฉบับหนึ่งที่มีอยู่แต่ในตอนนี้ไวแล้วแต่เนื้อสมุชขาด ไม่จบความ พระองค์ท่านจึงทรงแต่งขึ้นใหม่ทั้งตอน คือ ตอนที่ ๒๔ พลายงามไดนางศรีมาลา พิมพ์อยู่ในหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เล่ม ๓ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ฯ โปรดให้พิมพ์แจกในงานทำบุญพระชันษาชาวยศ เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑^{๑๒๐}

๕. โคลง

ทรงนิพนธ์โคลงไว้หลายเรื่อง เช่น โคลงสุภาพเรื่องรามเกียรติ์ จารึกที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หองที่ ๕๑ และ ๑๖๑ โคลงวชิรญาณสุภาพิต ลงพิมพ์ในหนังสือ "วชิรญาณ" มีรายการดังนี้

วชิรญาณ	เล่ม ๑	หน้า ๓๕๓
"	" ๒	" ๒๑๘
"	" ๔	" ๒๘๘
"	" ๓	" ๒๐๒
วชิรญาณวิเศษ	" ๔	" ๒๐๗

นอกจากนี้ยังมีโคลงถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ในวัน

---

^{๑๒๐} เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เล่ม ๓ (พระนคร โรงพิมพ์พิมพ์ไทย ๒๔๖๑) หน้า ๔๓ - ๘๒

ประสูติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ส่งไปพร้อมกับของขวัญ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ในวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งตรงกับวันประสูติของพระองค์ท่าน โคตรงนิพนธ์โคลงโศลกสำหรับไปขึ้นของรางวัลสำหรับผู้ที่มาเผ่าถวายพระพรในวันนั้น

พ.ศ. ๒๔๗๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรที่วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็โคตรงนิพนธ์โศลกติดไว้กับพวงมาลาที่ถวายนั้น

เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ พระองค์เจ้าหญิงศรีรัตนชุมพร ทรงขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรที่วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็โคตรงนิพนธ์โศลกติดไว้กับพวงมาลาที่ถวายนั้น

ยามเขว้เห็นโลกฉวน	แสนสนุก
เป็นหนุ่มก็หลงสุข	กำเข
กลางคนเริ่มเห็นทุกข์	มีสุขแฮ
ตกแก่จึงรู้เภา	วาลวนอนิจจัง ฯ

พระนิพนธ์โคลงอีกบทหนึ่ง คือ โคลงประทานหม่อมกอบแก้ว อากาภกร ในวันเกิดเมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๖

ในบรรดาพระนิพนธ์โคลงทั้งหมดของพระองค์ท่านมีอยู่หลายบทที่สมควรจะนำมาแสดง เพื่อให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านในด้านกวีนิพนธ์ ดังตัวอย่างเช่น โคลงในหนังสือวิชาญาณสุภาสิต ๓ บท คือ

ความรู้เป็นเพื่อนไค	ในยาม เบียดวณา
เป็นเครื่องอารมณ์คราว	ทุกข์ไค
เป็นแรงเมื่อคิดความ	ควรตัด สิ้นแฮ
เป็นทรพย์ทุกเพศไพล	พรงาย ฯ

โองการเสียดความทุกข์
 ชื่อ ขอบหมบววย
 ฉลาดอาจวางใจคล
 เกียจเก็บความรูไ
 รเขียนลคมแท้โ
 รอนกนวิจารณ
 รเลขหลีกโงง
 รประพฤคิพนทัง

คอทน นะทอ
 อยกโก
 ประโยชน บ่วงแล
 ปวยการ ะ
 ทางหลง สีมแฮ
 นิคพลัง
 ทรพยสาปสูญเนอ
 ทุกชภย

คำทรงราชานุภาพ เลขาธิการ ๑๒๑

๒. บทพากย์

ทรงนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เนื่องในงานมหรสพสมโภชการจำลองพระพุทธรูป
 ชินราชที่เมืองพญาลอ เพื่อนำมาประดิษฐาน ณ วัดเบญจมบพิตร พระบาทสมเด็จพระจุล
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ข้าราชการในพระราชสำนัก เสนอเบิกโรงทอนจับลิ
 หัวคำ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชานุภาพทรงนิพนธ์บทพากย์ของฉานี่ ซึ่งแสดงโดย
 เจ้าพระยาวิชิทวงศ์วิไกร (ม.ร.ว.คส. สุกศน) ทานขึ้นเป็นยุคแลพระสงฆ์เพราะว่า
 การกรรมการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชานุภาพทรงแต่งบทพากย์ต่อเจ้าพระยาวิชิท
 วงศ์วิไกร ความว่า

มาจะกล่าวบทไป ถึงมุนีใน สำนักประเทศกรรมกร สังฆกิจพิช เขียวชาญ
 สรรพสงฆสมภารสหพสพรัง ทั้งผอง อสรนกับวชกั้วหัวพอง หมูสมัทคนอง ชยาคชยัน
 ขวัญหนี วันหนึ่งจึงวุฒิมุนี จรจากภูฏี เทียวเสาะซึ่งชิน กังไส ลลลลเลาะเสาะพัน
 พงไฟร เหลือบแลแปรไป เห็นสองสวา วานร

๗. นิราศ

นอกจากจะทรงนิพนธ์กลอนเสภาเรื่องชนช้างขุนแผนทั้งกล่าวมาแล้ว ยังทรงนิพนธ์กลอนนิราศอีกคือ นิราศนครวัด ซึ่งทรงนิพนธ์กลอนไว้เพียงตอนต้นเท่านั้น

จากกลอนนิราศเรื่องนี้จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงโปรดการเขียนร้อยแก้วหรือความเรียงมากกว่าร้อยกรอง เพราะทรงเห็นว่าเสียเวลา มาก กลอนตอนหนึ่งมีข้อความว่า

อย่าเลยจะ เลี้ยงทำเยี่ยงปรางค์
แต่งนิราศสักทีจะดีกว่า
ลองเล่าเรื่องทีไปเมืองกัมพูชา
ไพบรรคามีตรสหายทั้งหลายฟัง
แล้วพิมพ์แจก เซนท่านอง เป็นของฝาก
เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง
แต่คิดกลอนแหะ เบื่อเหลือกำลัง
จะแต่งทั้งฉบับก็มีแล้ว
ควยกล่าวกลอนไม่สนทคออกซึกของ
เห็นจะ กอง เรียบ เรียง เพียงร้อยแก้ว
มีกลอนนำสำนึก เหมือนคิดแว
พอเนื่องแนวนิราสปรางค์โบราณ ^{๑๒๒}

๘. กาพย์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติมาได้ครบ ๒๕ ปี จึงมีการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลตามคตินิยมในงานภาคตน

๑๒๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ นิราศนครวัด หน้า ๒

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้งานและแต่งลัทธิไฟอุทิศแด่บรรพบุรุษ นารี ผู้มกุฎประ
 การเดบานเมืองมาแต่ปางก่อน ที่พระราชวังบางปะอิน สมเด็จพระยาดำรงราช
 านุภาพก็ทรงนิพนธ์โคลงติดลบเลขของพระองค์ท่านเอง และทรงนิพนธ์ประทานอนุควย เช่น
 ทรงนิพนธ์ในนามของเจ้าจอมมารคำซุม รัชกาลที่ ๔ เฉลิมพระเกียรติเจ้าแม่คัคคีสิต ทรง
 นิพนธ์เป็นกาพย์ฉมัง ๑๖ คือ

๑๖

ประทีปอุทิศเฉลิม พระเกียรติเพิ่มเติม
 เจ้าแม่คัคคีสิตโดยหมาย ท่านคือพระนมพระนารายณ์ โภษาสองนาย
 กบฏครพระแม่มคุณ พระเกียรติเปรียบเลียงสามตรุณ สามเลิศคือบญ
 ละอย่างละอย่างต่างกัน หนึ่งโคครอบครองมโหศวรรษ หนึ่งนายกอิน
 อริระะยยอมหนี หนึ่งเป็นทศาธิบติ เจริญราชไมตรี
 ยุโรปไทกองเกียรติไทย จะหาคุณเปรียบเทียบใคร ที่จะอุปมัย
 เหมือนอย่างพระแม่ทอนเห็น ๑๒๓

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า แม่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะตรัสว่า
 "พอไม่เคยพยายามจะเป็นจิตกวี เป็นเสกแต่งใดเท่านั้น" ^{๑๒๔} แต่บทกวีนิพนธ์ของพระ องค์
 ทวนคง ไก่กลาวมาแล้วก็ใด เป็นประจักษ์พยานถึงพระปรีชาสามารถของพระ องค์ท่านได้อย่าง
 คิทเดียว

๑๒๓

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระกวีนิพนธ์ หน้า ๓๖

๑๒๔

ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล "คำนำ" ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
 พระกวีนิพนธ์ หน้า ๒

พระนิพนธ์ วิชาประวัติ

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเรียบเรียงเรื่องประวัติบุคคลไว้เป็นอันมาก บางเรื่องได้นำไปจัดพิมพ์เป็นเล่มแล้ว เช่น เรื่องความทรงจำ ซึ่งมีเรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ และพระประวัติของพระองค์ท่านเองแทรกอยู่ด้วย นอกจากนี้ก็มีที่พิมพ์เป็นเล่มอีก คือ พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ชีวคและงานของสุนทรภู่ ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก่อนเป็นเจ้าราชการแผ่นดิน พระประวัติสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และประวัติฉิบคีสังฆวิกรมมหาธาตุ เป็นต้น

ส่วนที่ยังไม่ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มก็มีแทรกอยู่ในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งหอพระสมุดสำหรับพระนครจัดพิมพ์ขึ้นในสมัยที่พระองค์ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดี

เหตุที่สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียงเรื่องประวัติบุคคลไว้มากนั้น เนื่องด้วยเมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีหอพระสมุดสำหรับพระนครในรัชกาลที่ ๖ ทรงปรารถนาจะให้หนังสือเรื่องต่าง ๆ อันเป็นสมบัติของชาติได้ออกพิมพ์โฆษณาให้แพร่หลาย จึงทรงเป็นพระธุระเลือกหาหนังสือให้เจ้าภาพพิมพ์แจกในงานศพ และเจ้าภาพพิมพ์รับพิมพ์หนังสือหอพระสมุด ฯ มักทูลขอให้ทรงแต่งประวัติของบุคคลพิมพ์เป็นอนุสรณ์ไว้กับหนังสือนั้นด้วย ถ้าทรงทราบเรื่องประวัติหรือตัวบุคคลคนเดียวกับพระองค์ท่าน ก็มักทรงรับแต่งให้ตามประสงค์ จึงมีเรื่องประวัติบุคคลที่ทรงแต่งปรากฏอยู่เนือง ๆ

เรื่องประวัติบุคคลซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์นี้เป็นที่พอใจอ่านของคนทั้งหลายทั่วไป จนถึงกับมีบางท่านที่คุ้นเคยในสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพมีความเลื่อมใส และได้อุทลขอให้ทรงแต่งเรื่องประวัติของตน ตั้งแต่เมื่อตัวเองยังมีชีวิตอยู่ก็มี เช่น เจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) และเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เป็นต้น

---

๑๒๕ "ตำนาน" ในสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติบุคคลสำคัญ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๕๓) หน้า (ก) - (ข)

ต่อมาเมื่อทรงพระชราก็บอกเลิกไม่แต่งประวติให้ใคร ๆ อีก ดังที่พระองค์ท่าน
ทรงอธิบายไว้ว่า

ครั้นเวลาล่วงมาแก่ชราลง กาลังกายและกาลังปัญญาสามารถปลงเปลี่ย
ลงโดยลำดับ จนทรมาณตัวแทบหนักก็มิใครจะไหว ฉะนั้นจึงบอกเลิกไม่
รับแต่งประวติให้ใคร ๆ มาตั้งแต่อายยังไม่ถึง ๘๐ ปี ได้แต่งประวติเจ้า
พระยายมราช(เป็น สขม) เป็นครั้งสุดท้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ก็เพราะตัว
ท่านกับฉันได้สัญญาไว้ว่า ใครอยู่ภายหลังจะแต่งประวติของผู้ตายก่อน
จึงต้องแต่งตามสัญญา ^{๑๒๖}

อย่างไรก็ตามพระองค์ท่านก็ยังทรงแต่งเรื่องประวติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์
เป็นคนสุดท้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ หลังจากได้ทรงบอกเลิกไว้แล้ว ๓ ปี

ลักษณะการแต่งประวติบุคคลนั้น ทรงวางโครงสร้างเรื่องโดยละเอียด
อ่านแล้วไม่ว่าเบื่อและไม่เบื่อ ทรงประมวลเอาเหตุการณ์และกรณีแวดล้อมเข้าดัดแต่ง
อย่างชวนเพลิดเพลิน สิ่งใดที่สมควรวินิจฉัยหรืออธิบายให้กว้างขวางก็ทรงไว้อย่างละเอียด
เช่น ประวติเจ้าพระยายมราช เราก็คงรู้ถึงประวัติของวัดหงส์ว่ามีที่มาอย่างไร
หรือประวัติของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เราก็คงรู้ถึงประวัติของการเขาถวายเป็น "ชาววัง"
พระราชนุกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนชั้นของพระสนมและ
เครื่องยศของพระสนมและแม่กระหัง "แพ้น การไว้มของคนไทยทั้งหญิงชาย" ด้วย
เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เป็นผู้นำในเรื่องการไว้มหลายคราว แม่กระหังพระราชประวัติ
พระจอมเกล้า ฯ ที่ทรงนิพนธ์ไว้ ก็ทรงสอดแทรกความรู้เรื่องโบราณราชประเพณี เหตุ
การณ์ของเมืองไทยในสมัยนั้นอย่างสมบูรณ์ ^{๑๒๗}

เนื่องจากพระนิพนธ์ชีวประวัติบุคคลของสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานภาพ
แต่ละเรื่องน่าสนใจศึกษา จึงมีผู้ออกอุบายจัดพิมพ์แจกในการกุศลเสมอมิได้ขาด

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน

^{๑๒๗} วิชา พจนกันเงิน อนุสรณ์พระประวัติสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานภาพ
(พระนคร โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา ๒๕๐๕) หน้า ๑๐๔ - ๑๐๕

เช่น เรื่องความทรงจำ เรื่องประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ชีวิตและงานของสุนทรภู่ เป็นต้น

ต่อมาสำนักพิมพ์ต่าง ๆ เห็นว่าเรื่องประวัติบุคคลต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทรงนิพนธ์ไว้นั้น เป็นหนังสือดีมีประโยชน์จึงขออนุญาตจัดพิมพ์จำหน่ายเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓^{๑๒๘} มีประวัติบุคคลต่าง ๆ คือ

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
๓. ประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
๔. พระประวัติพระบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์
๕. ประวัติอาจารย์
๖. พระประวัติกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
๗. ประวัติหลวงศรีธรรมวิมล
๘. ประวัติคุณพุ่ม
๙. ประวัติหลวงจักรปาณี
๑๐. ประวัติคุณสุวรรณ

รวมเป็นชีวประวัติบุคคล ๑๐ ท่าน

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ สำนักพิมพ์แพรวพินทยาได้ขออนุญาตจัดพิมพ์จำหน่ายเป็นครั้งที่ ๒

เนื่องจากมีผู้สนใจอ่านเรื่องประวัติบุคคลสำคัญพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทรงนิพนธ์ไว้ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ สำนักพิมพ์บรรณาคารจึงขออนุญาตจัดพิมพ์จำหน่ายอีกครั้งหนึ่งโดยรวมเรื่องประวัติบุคคลต่าง ๆ ไว้ถึง ๕๒ ท่าน คือ

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๓๙๔)

^{๑๒๘} สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ประวัติบุคคลสำคัญ หน้า (ค)

๒. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. ประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้นำเจ้า

ราชการแผ่นดิน

๔. พระประวัติกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

๕. พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

๖. พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์

๗. พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาถสวาท

๘. พระประวัติกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโนรส

๙. ประวัติเจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร

๑๐. ประวัติสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

๑๑. ประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์

๑๒. ประวัติอาจารย์

๑๓. ประวัติพระยาสุรนาถเสนี (เป่า สวัสดิ์-ชูโต)

๑๔. ประวัติสังเขปพระยามนตรีสุริยวงศ์ (วิเชียร บุนนาค)

๑๕. พระประวัติกรมหมื่นวิศุณฐารณินาทร

๑๖. ประวัติพระยาวิเศษไชยชาญ

๑๗. ประวัติพระยาประมุขมณฑลการ (อยู่ ปันยานนท์)

๑๘. ประวัติสังเขปของพระยาประมุขนรินทร์

๑๙. ประวัติพระยาสมบัติยาภิบาล

๒๐. พระประวัติพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิรา

๒๑. ประวัติพระยารณไชยชาญยุทธ (สุข โชติกเสถียร)

๒๒. ประวัติพระสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เขม วสันตสิงห์)

๒๓. ประวัติพระสาส์นบริรักษ์ (สอน พวงพยอม)

๒๔. ประวัติพระนิเวศน์วิสุทธิ (ถึก สาระสุต)

๒๕. ประวัตินายพันโท พระฤทธิรณจักร (กรับ โธณะโยธิน)

๒๖. ประวัติหลวงธรรมาภิบาล (ถึก จิตรถถึก)

๒๗. ประวัติหลวงจักรปาณี (อุษ) เปรียญ
๒๘. ประวัติหลวงสันตนาการกิจ (โหมค ญมะชน)
๒๙. ประวัติหลวงคำรังกรรมสาร (มี ธรรมมาชีวะ)
๓๐. ประวัติหลวงวิจิตรสุโร (ไชยมงคล บุนนาค)
๓๑. ประวัติพระกรรมทานาจารย์ (ทรน)
๓๒. ประวัติพระสนิทสมณคุณ (เงิน)
๓๓. ประวัติพระมงคลเทพมุนี (เอี่ยม)
๓๔. ประวัติเจ้าจอมมารคัทย์ทิม
๓๕. ประวัติเจ้าจอมอิม
๓๖. ประวัติหม่อมบาง
๓๗. ประวัติคุณพุ่ม
๓๘. ประวัติคุณสุวรรณ
๓๙. ประวัติคุณหญิงพลอยประกายรวงศ์วรวิภาณี
๔๐. ประวัติ เฝิง ผลทิ้ม
๔๑. ประวัติ นายกิม พิศาลบุตร
๔๒. ประวัตินายทองอยู่ สุวรรณการต ^{๑๒๙}

นอกจากชีวประวัติบุคคลดังกล่าวแล้วซึ่งได้จัดพิมพ์รวมเป็นเล่ม ยังมีชีวประวัติบุคคลอื่น ๆ อีกหลายท่านที่ยังมิได้จัดพิมพ์เป็นเล่ม แต่ได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งพิมพ์แจกในงานศพของผู้นั้น คือ

๑. กี ทวีประชาชน กรรณสุต, นาง ใน เรื่องประวัติศาสนา พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๖๕
๒. กำแหงรณภูษิ, พระยา ใน ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแปลใหม่ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

---

^{๑๒๙} สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ๔๒ พระประวัติบุคคลสำคัญ (พระนคร บรรณาการ ๒๕๐๓) หน้า (ก) - (ง)

๓. โกสิต, หม่อมเจ้า ใน ตำนานวังหน้า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๔. คำดี, หลวงแม่เจ้า ใน โลกธรรมสูตร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๕. จริญญาโกศาตร, พระยา ใน นิบาตชาดกเดิม ๑๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐
๖. ชานิกถการ, พระ ใน ตำนานเรือรบไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๗. ไชยนฤนาถ, พระยา ใน ฉันทกถาสนนอง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๘. ฉนม, หม่อมราชวงศ์หญิง ใน นิบาตชาดกเดิม ๑๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๙. ทองดี วีรยศิริ, นาง ใน เรื่องประวัติศาสนา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๐. เทวศิริราช, หม่อม ใน ตำนานวังหน้า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๑. เทียง, เจ้าจอมมารดา ใน พระกาถา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
๑๒. ธรรมสารเวทย์, พระยา ใน ราชนิทศาสตร์ของพระมหากษัตริย์สยาม พิมพ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๑๓. นครพระราม, พระยา (ม.ร.ว. เล็ก พยัคเสนา ฯ) ใน เทศน์ชูชกความเกา
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๔. นรราชจำนง, พระยา ใน สาราธานปริยาย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
- ๑๕.
๑๖. นาวาพลานุโยค, พระยา ใน โคลงจินตคามณี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
๑๗. นิเวศน์วิสุทธ, พระ ใน ยอพระเกียรติ ๓ รัชกาล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
๑๘. บดินเดชาบุชิต, พระยา ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๑๙. บำรุงภูเบศร์, หลวง ใน ลิลิตหม่อมเจ้าสมเด็จเทพาจารย์ เลิศพิทักษ์

พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๒๐. โบราณราชานินทร์, พระยา ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

๒๑. ปดิพัทธ์ภูวนารถ, หมื่น ใน ประคณกรรมความเก่า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

๒๒. ประสริศสุตคุณ, พระ ใน หาพิททียสูตร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๒๓. เป้า, หม่อมเจ้าหญิง ใน สังคหกรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

๒๔. พระเชื่อน ใน อธิบายวิหิตาบณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๒๕. พหลโยธิน, พระยา ใน จุดยุทธการวงศ์ยุค ๒ เรื่องพงศาวดารไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

๒๖. พงษ์พงษ์ภักดี, หลวง ใน โคลงกระท่อสุภาวียศ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

๒๗. พิษิตปรีชากร, กรมหลวง ใน พระนิพนธ์ กรมหลวงพิษิตปรีชากร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

๒๘. พิษิตโกเศสวรรณ, คุณหญิงจันทร์ ใน สังคหกรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๕ วาดวยชาวปราชาดิศต่าง ๆ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๒๙. พุท เกษตรานุรักษ์, พระ ใน เรื่องสนทนากับนุรายปลน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

๓๐. เพ็ชรบุรณเอนทรราชย์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุน ใน สังคหกรรมนิยมต่าง ๆ เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๓๑. เพ็ชรพิไชย, คุณหญิง ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

๓๒. เพ็ชรพิไชย, พระยา ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๓๓. ภูมิพิไชย, พระยา ใน พระอภัยมณีดาวังคกถา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๓๔. มรุตพงศ์ศิริพัฒน์, กรมขุน ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๖ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๓๕. รัชสาสมบตี, พระยา ใน นิบาตชาดกเล่ม ๑๔ ตักกนิบาต อพทานตวรรคที่ ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๓๖. รัตนกลดคุดยภักดี, พระยา ใน ลำดับสกุลเกาบางสกุล ภาคที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๓๗. ราชภักดี, พระ ใน ตำราพระโสภครังษีรัชกาลที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๓๘. ราชสงคราม, พระยา ใน ประชุมกาพย์เห่เรือ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๓๙. วรจิตยารักษ์, พระยา (เจ้า ศรียาภย์) ใน กาพย์กमारบรรพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๔๐. วรจิตยารักษ์, พระยา (ดิศ นามะสนธิ) ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๔๑. วิจิตรนาวิ, พระยา ใน ตำนานเรือรบไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗
๔๒. ศรีภูมิปริชา, คุณหญิง ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๔๓. ศรีวิไชยชนินทร์, เจ้าพระยา ใน เรื่องพระปฐมเจดีย์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙
๔๔. สง่างาม, หม่อมเจ้า ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๔๕. สถาวรดลางกุล, พระยา ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๔๖. สโมสรรสรพการ, คุณหญิงเจิม ใน นิทานกรรมวินัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๔๗. สรรพสมบุรณ์, หม่อมเจ้าหญิง ใน คาถาสรรเสริญพระกรรมวินัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
๔๘. สรรพสิทธิประสงค์, กรมหลวง ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๔๙. สอาด ทินกร ฯ, หม่อมราชวงศ์ ใน ตำราลัทธิไส พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
๕๐. สัตยานุกูล, พระยา ใน เรื่องไทรโยคเป็นอย่างไร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๕๑. สารสินสวามิภักดิ์, พระยา ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๓๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๕๒. สุนทรพิมล, พระยา ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๕๓. สุภาพ กฤดากร, หม่อม ใน จารึกกัลยาณี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๕๔. สุรพิศทิสุท, พระยา ใน จดหมายเหตุเรื่องประพาสคนในรัชกาลที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๕๕. สุรเสนา, พระยา ใน โคลงสุภานิตเจ้านาย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๕๖. สุริยานุวงศ์ประวัติ, พระยา ใน ลำดับราชินิกุลบางช้าง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๕๗. อนุชิตชาญไชย, พระยา ใน โคลงภาพพระราชพงศาวดาร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖
๕๘. ฌายัญเบศวร์, พระยา ใน ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

๕๙. อภัยรณฤทธิ์, คุณหญิงทรากรมสงวน ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๖๐. อธิษิตชาตยุกุท, พระยา ใน เรื่องสนทนากับญรายปล้น พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๖๑. อภิรักษ์ราชอุทยาน, พระยา ใน จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบทาเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสประเทศอินเดียน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๖๒. อรรถการประสิทธิ์, พระยา ใน มหาวงศ์ เล่ม ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๖๓. อัครภักดีพานิช, หลวง ใน ตำนานเรื่องเลิกลหวยแลบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๖๔. อัครกิจพิจารณ์, พระยา ใน พงศาวดาร ภาคที่ ๑๑ พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๖๕. กวีพจนสุปรีชา, กรมหมื่น ใน อลันจิตคำฉันท์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑
๖๖. กำแหงรณฤทธิ์, พระยา (ฉาย โชติกะทุกกะณะ) ใน พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอพระสมุควชิระญาณแปลใหม่ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๖๗. ก.ศ.ร. กุหลาบ ใน จดหมายเหตุเรื่องโกสวนกุหลาบ ^{นาย} พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒
๖๘. ไกรฤกษ์, สกุน ใน นมัสสนคาถา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๖๙. คชเสนี, สกุน ใน ลำดับสกุนคชเสนีกับโบราณคดีมณฑล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒
๗๐. จันทบุรุษนฤนาถ, กรมพระ ใน จันทรมารชาดก พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔
๗๑. พิษโกโดยสวรรถคุณหญิงจันทร์ ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๗๒. จุฑกิศ คิศกุล, หม่อมเจ้า ใน เทคนิคการขี่ม้า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔
๗๓. เชย ชยากร, นาย ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๗๔. โสภักฎิราชเศรษฐี, พระยา (มีน เลหาเศรษฐี) ใน เรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
๗๕. ไชยวิจิต, พระยา(นพือก) ใน ยอพระเกียรติ ๓ รัชกาล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๗๖. ศัสกรปลาส, พระยา (ทองอยู่ โรหิตเสถียร) ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๗๗. ตรัง, พระยา ใน โคลงกั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๗๘. สุรวงศ์ฉันทศักดิ์, ทานูพิงศิลป์ ใน ประชุมปกรณ์ภาคที่ ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๗๙. ทวารวดีภิบาล, พระยา (แจ่ม โรจนวิภาค) ใน เรื่องสมเด็จพระบรมศพ. พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๘๐. ทิพนเตร อินทวโรรสสุริยวงศ์, เจ้า ใน จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองศรีอยุธยา ทั้งภาษาบาลีและคำแปล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๘๑. ทินหัต, หม่อมเจ้า ใน ประชุมพระราชปจจา ภาคที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๘๒. ทิวากรวงศ์ประวติ, กรมหมื่น ใน อุบาสกศิลป์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๘๓. เทพหัสดินและเทวฤทธิपाल, สกฤ ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓

๘๔. เทเวศวงศ์วิวัฒน์, เจ้าพระยา (ม.ร.ว.หลาน กุญชร ณ อยุธยา) ใน เทศนาฉลองอายุ เจ้าพระยาเทเวศวงศ์วิวัฒน์ ๑๕ กัณฑ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๘๕. เทววงศ์โรทัย, กรมหมื่น ใน จดหมายเหตุพอรินัง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖
๘๖. ตรีณัฐเบศร์, พระ (ปุ่น นกแก้ว) ใน ปณิธาสาชคกภาค ๒๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
๘๗. นครพระราม, พระยา (สวัสดิ์ มหากาย) ใน เครื่องถ้วยไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑
๘๘. นครไชยศรีสุรเดช, กรมหลวง ใน พระประวัติจอมพลพระเจ้าฟ้าเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕
๘๙. นรินทรภักดี, พระยา (ง้วนอง อินทสุภณ) ใน เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๙๐. นเรศวรมหาราช, สมเด็จพระ ใน พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ และ พ.ศ. ๒๕๐๓
๙๑. นุ่ม อินทราสุก วิเศษกุล, นาง ใน ปณิธาสาชคก ภาคที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙
๙๒. ประยูรวงศ์ (แพ), เจ้าคุณพระ ใน ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับบริบูรณ์ พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖
๙๓. ประวิช, หม่อมเจ้า ใน ประวัติเสวกเอกหม่อมเจ้าประวิช
๙๔. ประชาภิจักรจักร, พระยา (แซม บุนนาค) ใน หนังสือวาทะภาษาต่าง ๆ ในสยามประเทศ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
๙๕. เป็รื่องคดีราษฎร์, หลวง (หริ่ง คทวณิช) ใน คำร่าสร้างพระพุทธรูป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

๙๖. ผดุงพิพิธภณฑ, พระยา (นาม ชูโต) ใน นานาภานิต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๙๗. พงษ์นรินทร์, พระ ใน พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าด้วยศิลปศึกษา
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
๙๘. พรรณราย, พระองค์เจ้า ใน ประคิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
๙๙. พรอมเพราพรรณ, หม่อมเจ้าหญิง ใน อธิบายเบ็ดเตล็ดในพงศาวดารสยาม
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๐๐. พระอาจารย์จันทวังสมาชิวัตร (ห่องเมี้ยว) ใน อัฐกรรมปิตุหาของสมเด็จพระเพทราชา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
๑๐๑. ธรรมวิชานาจารย์ (สอน), พระครู ใน แปลเครื่องเล่นกตมเททราช
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๑๐๒. พระโพธิวงศาจารย์ (ศิลาไส อ้วน) ใน ลัทธิธรรมเนียมกลาง ๆ ภาคที่ ๑๔
ตอนที่ ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๐๓. พิจารณาปฤชานาตร, พระยา (สุทราย วัชรภักย์) ใน ประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ ๔๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
๑๐๔. พิทักษ์นฤเบศร์, หลวง (จร บุนนาค) ใน คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
๑๐๕. พิศาลดุสิตกร, พระ (บุญคง เพชรานนท์) ใน โสฬสปัญหา ภาคที่ ๔
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๐๖. พุทธิเกษตรนุรักษ์, พระ (โพธิ์ เกษะนันท์) ใน เรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้น
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

๑๐๗. สุรัสวดีศรีสุศักดิ์, ท่านผู้หญิงพุ่ม ใน เรื่องนางนพมาศ. พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
๑๐๘. ภรตฤทธิ, ปราชญ์อินเดีย ใน สภาวะทรอยบทของภรตฤทธิแปลจากภาษาสันสกฤต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๑๐๙. ภูวนัยสนิท, พระยา (เจริญ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ใน นิติศกม สภาวะทรอยบทของภรตฤทธิ และจากภาษาสันสกฤต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๑๐. แม่นเขียน, พระองค์เจ้า ใน จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดจนรัชกาลที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
๑๑๑. ยมราช, เจ้าพระยา ใน สำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔
๑๑๒. ลอม เหมะชาติ, นาง ใน นิบาตชาดก เล่ม ๑๘ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
๑๑๓. เลื่อนฤทธิ, คุณหญิง ใน นิบาตชาดก เล่ม ๑๗ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
๑๑๔. ท่านเลื่อน ภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) ใน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาษามคธ และคำแปล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
๑๑๕. วงจันทร์, พระราชวงศ์เชอ พระองค์เจ้า ใน พระบรมราชินีพระ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๑๑๖. อารีโยธารักษ์, หลวง ใน นิบาตชาดกเอกนิบาต สามวรรค ภาคที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
๑๑๗. วิชิตสุรไกร, หลวง (ไชยมงคล บุนนาค) ใน เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๑๑๘. วรพุทธิโกโคย (ชม สุวรรณสุภา) ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๐
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๑๑๙. ศิริไอสวรรคย์, พระ (พร สังควร) ใน ประทีปโลกนิติ พิมพ์เมื่อ พ.ศ.
๒๔๖๓
๑๒๐. ศิริธรรมศกราช, พระยา (เจริญ จารุจินดา) ใน ขมมนันท์ทศกวีสังเว
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
๑๒๑. ศรีมิโสด, หลวง ใน โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๒๒. สมนตอมรพิศ, กรมพระ ใน บัญชีเรื่องหนังสือหอพระสมุควชิรญาณภาคที่ ๑
แผนกบาลี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
๑๒๓. สมรปรรเทอง อากาศ, หม่อมเจ้า ใน ตำนานเรือรบไทย พิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๔
๑๒๔. สัจวาด, เจ้าจอมมารดา รัชกาลที่ ๔ ใน หนังสือนางนพมาศหรือตำรับ
ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
๑๒๕. สัจวาด ประชาชีพบริหาร, คุณหญิง ใน เที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๖
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๒๖. สุกติขำรังสวัสดิ์, ทรมหมื่น ใน ประชุมเพลงยาว ภาคที่ ๔ พิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๓
๑๒๗. สีนราชฤทธิไกร, พระยา (ทองคำ สิงห์อุไร) ใน นิทานเทียบสภานิต
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
๑๒๘. สุกาศสวรรค, พระราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า ใน สารัตถสมุจจัยอรรถกถา
ภาณวาร แกกฤษณ์เมตตศุกรเบ้าบทที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๒๙. เส็นตรวงกฤๅช, คุณหญิง (ทองยอย สนิทวงศ์ ฯ) ใน คำให้การชาวกรุงเก่า
แปลจากต้นฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

๑๓๐. สุวพัช สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ม.ร.ว. ใน เรื่องชาวของประเทศไทยสยาม
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

๑๓๑. สุริยเดชะวิเศษดุษฎี, พระยา (จาป สุวรรณทัต) ใน ประชุมปกรณัม ภาคที่ ๒
เรื่องปักษีปกรณัม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๑๓๒. สุริยาราชาภักย์, พระยา (จร รัตนโกสินทร์) ใน หนังสือเทศน์พระปฐมสมโพธิ
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๑๓๓. สรรพสมบุญ, หม่อมเจ้าหญิง ใน กาลาสรรเสริญพระชนมวินัย พิมพ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

๑๓๔. อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม (ม.ร.ว.ปฐมคณาจร ณ อยุธยา) ใน ประชุม
พงศาวดาร ภาคที่ ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

๑๓๕. อัมพันศิริกามาตย์ (ดิศ), พระยา ใน เรื่องตระกูลวงศ์พระยาอัมพันศิริ
กามาตย์ (ดิศ) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

๑๓๖. อ่าง, หม่อมเจ้าหญิง ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖ พิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๕

๑๓๗. เอม, เจ้าจอมมารดา ในรัชกาลที่ ๔ ใน ทำเนียบนาม ภาค ๑ พิมพ์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๑๓๘. เอี่ยม ศรีวชิรายุทธ, คุณหญิง ใน สัปติศกัมมกถาและอินทปัจจเวกชนกถา
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

นอกจากประวัติบุคคลดังกล่าวแล้วยังมีประวัติฉบับสังฆวคัมพาทอีก ๑๓ องค์
พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ "ประวัติวคัมพาท" ซึ่งราชบัณฑิตยสภาได้จัดพิมพ์แล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐^{๑๓๐}

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ทรงได้รับมอบ
ร่างหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์จากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระสมมตอมรแพะซึ่งประชวรคราวเมื่อดจะสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ
จึงทรงพระอุสาหะเรียบเรียงทูลสำเร็จ โดยเพิ่มเติมภาคที่ ๓ ซึ่งเป็นภาคประวัติพระ
ราชาคณะผู้ใหญ่เขาไปควย จึงนับว่า ภาคที่ ๓ ของหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ใน
กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ

ในภาคประวัติพระราชาคณะผู้ใหญ่ มี ประวัติพระราชาคณะทั้งหมดตั้งแต่รัชกาล
ที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๖ รวมประมาณ ๑๑๕ องค์^{๑๓๑}

นอกจากนี้ยังมีหนังสือเรื่อง เจ้านายพระชั้นชายัน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔
รวมประวัติเจ้านาย ๑๗๒ พระองค์

ประวัติบุคคลที่ทรงนิพนธ์ชนนลวนนาอาณทุกเรื่อง ทรงเรียบเรียงเหมือนกับเล่า
ให้ฟัง และเป็นประวัติของบุคคลที่ทรงรู้จักจึงมีเรื่องราวที่เป็นคุณลักษณะของแต่ละบุคคลแตก
ต่างกันไป ส่วนงานการเขียนจึงไม่ซ้ำกัน ทำให้นาอาณอย่างยิ่ง

---

^{๑๓๐} กรมศิลปากร "ตำนาน" ใน สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ ประวัติ
ฉบับสังฆวคัมพาท (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๔๖) หน้า ก

^{๑๓๑} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรแพะ และสมเด็จพระยาตากำร
ราชานุภาพ เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิ
พรรชุนาภิกร ๒๔๖๖) หน้า ๑ - ๔๐๘.

ชุมนุมพระนิพนธ์

ชุมนุมพระนิพนธ์คือ พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ที่พิมพ์อยู่ในหนังสือหลายสิบเล่ม แต่ละเรื่องล้วนมีสาระน่าอ่านอย่างยิ่ง ให้ความรู้ทั้งในคานโมราณคดี ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีการปกครอง การศาสนาและอื่น ๆ กรมศิลปากรได้จัดการรวบรวมพิมพ์ออกเป็นภาค ๆ ครั้งแรกพิมพ์สำหรับแจกในงานศพก่อน แต่การพิมพ์โดยวิธีนี้โคขนาดหนังสือเป็นเล่มย่อย ๆ ไม่รวมเรื่องต่าง ๆ ไว้ได้มาก ต่อมากรมศิลปากรจึงได้อนุญาตให้สำนักพิมพ์จัดพิมพ์เป็นเล่มใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ สำนักพิมพ์คลังวิทยาได้จัดพิมพ์ชุมนุมพระนิพนธ์รวม ๒ เล่ม มีเรื่องต่าง ๆ ๕๕ เรื่อง เรื่องต่าง ๆ ในชุมนุมพระนิพนธ์ภาค ๑ มี ๓๓ เรื่องดังนี้

๑. ตำนานการเลิกอากรบ่อนเบี้ยและหวย อธิบายกำเนิดการเล่นถั่วไปและหวย ประวัติความเป็นมาของอากรบ่อนเบี้ย ประวัติเรื่องตั้งอากรหวยในประเทศไทย
๒. พระวิจารณ์ว่าควยหนังสือ พราหมณศาสตร์ทวาทสพีธี วิจารณ์พีธีสมโภช ลูกหลวงพีธีสมโภชชั้นพระอยู่และพีธีสมโภชจรคบัถพี
๓. วิจารณ์เรื่องมนุษย์ทั้งถิ่น กล่าวถึงเหตุที่ทำให้มนุษย์ของทั้งถิ่น ๔ อย่างคือ ทุพภิกขภัย พยาธิภัย โจรภัย ราชภัย
๔. อธิบายเรื่องพักแฉงงา กล่าวถึงสาเหตุที่จะมีพักแฉงงา ผู้ใดบ้างที่ได้รับพระราชทานพักแฉงงา ความสำคัญของพักแฉงงา
๕. พรรณาพีธีตั้งสังฆราชโรมันคาทอลิก อธิบายพีธีตั้งสังฆราชโรมันคาทอลิกตามทีพระองค์ท่านได้เห็นครั้งตั้งบาทหลวงเควัลเป็นสังฆราชมะละกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗
๖. อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากร กล่าวถึงสาเหตุที่จะมีการเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งคัดมาจากเรื่อง "สาส์นสมเด็จพระเจ้า"

๓. วินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ ยกข้อความที่กล่าวถึงเรื่องแต่งงานบ่าวสาวในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เมื่อพลายแก้วแต่งงานกับนางพิมพ่ตอนหนึ่ง เมื่อขุนช้างแต่งงานกับนางวันทองตอนหนึ่ง และเมื่อแต่งงานพระไวยกับนางศรีมาลาตอนหนึ่งรวมเป็น ๓ ตอนขึ้นมาวินิจฉัยถึงเรื่องประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ

๔. วินิจฉัยอธิบายคำว่าครว อธิบายความหมายของคำว่า "ครว" ซึ่งเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และชีวิตประจำวัน ยกคำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับครวมาอธิบายเช่น ครวไฟ ครวเรือน เทครว อพยพครองครว แม่ครว พ่อครว

๕. สร้างตลาดสำหรับเมือง เล่าเรื่องการจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองในสมัยที่สมเด็จพระเจ้า เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและการจัดระบบการคลังแบบต่างประเทศ การสร้างสถานที่ราชการตามต่างจังหวัดในสมัยโบราณ ทรงค้างไว้งไม่จบ

๑๐. สร้างเมือง กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองของจังหวัดต่าง ๆ ในสมัยที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและเสด็จไปตรวจราชการต่างจังหวัดทรงค้างไว้งไม่จบ.

๑๑. วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า "กรมสมเด็จพระเจ้าฟ้า" หรือ "สมเด็จพระม" อธิบายความหมายและประวัติความเป็นมาของคำว่า "สมเด็จพระเจ้าฟ้า" และ "กรม" และคำอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ยกตัวอย่างชื่อเจ้านายที่มีพระนามสมเด็จพระมำนาห์วินิจฉัยว่าเหตุใดจึงเรียกชื่อเช่นนั้น ๆ และเหตุใดจึงเรียก "สมเด็จพระม" หรือ "กรมสมเด็จพระ"

๑๒. วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์ กล่าวถึงมูลเหตุที่จะสร้างพระเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการมีชัยชนะในสงคราม โดยยกเหตุการณ์ปรากฏในพระราชพงศาวดารมากล่าวอ้างและยกเหตุผลต่าง ๆ ประกอบให้เห็นว่าพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น (๑) มีได้สร้างเป็นเครื่องหมายเขตแดน (๒) มีใช้ของหลวงสร้าง (๓) เป็นของแม่ทัพไทยที่ยกออกไปรบชนะพม่ากลับมาเป็นอนุสรณ์ไว้ (๔) ที่สร้างเป็น ๓ องค์คงเป็นเพราะจะกองทัพยกตามกันมา ๓ กอง กองที่มาถึงภายหลังก็สร้างกองละองค์เรียงกันไป (๕) แต่จะ

สร้างเมื่อใดไม่มีหลักที่จะลงความเห็น นอกจากนี้ยังวินิจฉัยว่าเหตุใดพระเจดีย์

๓ องค์ จึงมีรูปทรงอย่างมอญ

๑๓. วินิจฉัยเรื่องลายแทง อธิบายคำว่า "ลายแทง" ลักษณะของลายแทง สำเนาลายแทง วินิจฉัยเรื่องราวที่เขียนไว้ในลายแทง สาเหตุที่เกิดคำรอลายแทง

๑๔. วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ วินิจฉัยคำที่เรียกพระภิกษุในภาษาต่าง ๆ เช่นภาษาอีสานภาษาชาวไทแต่โบราณ ภาษาขอม ภาษามลายู เรื่องนี้สมเด็จพระ ยาคำรงราชานุภาพเขียนจากเมืองป็นังถวายเจ้าคุณพรหมมุนีให้พิจารณาตอบแทนที่เจ้า คุณพรหมมุนีได้ส่งหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์กับเรื่องฌกุงชาคิศาศนาไปถวายที่ป็นัง

๑๕. เรื่องเครื่องมาอะแซหฺนุก เรื่องนี้สมเด็จพระฯ ทรงวินิจฉัยเครื่องมาของ ที่อะแซหฺนุกให้เป็นของก้านัดแก่เจ้าพระยาจักรีแม่ทัพไทย (พระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก) ว่ามีลักษณะอย่างไร เป็นบันทึกที่ประทานแก่พระยาอนุমানราชชนที่ ไค้ทูลถามถึงเรื่องเครื่องมาทองคำที่ไค้เห็นในเครื่องราชูปโภคว่าไค้มาจากที่ไค้

๑๖. เรื่องสร้างพระบรมรูปทรงมา อธิบายสาเหตุที่จะสร้างพระบรมรูปทรง มา รายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับการที่จะสร้างพระบรมรูปทรงมา เช่นการไค้เงินมา สร้างสถานที่สำหรับประดิษฐานพระบรมรูปทรงมา เช่นที่ และเรื่องอื่น ๆ

๑๗. อธิบายเรื่องพระบาท เล่าถึงมูลเหตุที่นับถือรอยพระพุทธรบาทเป็นเจดีย์- สถาน ประวัติรอยพระพุทธรบาทในเมืองไทย การปฏิสังขรณ์รอยพระพุทธรบาทตั้งแต่สมัย กรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ เรื่องนี้คัดจากปุณโนวาทคำฉันท์

๑๘. อธิบายว่าควยยศเจ้า อธิบายว่าควยยศเจ้านายในราชสกุล พร อมทั้ง รวบรวมรายชื่อพระนามเจ้านายครั้งกรุงเก่าก่อนที่จะเรียกพระนามตามกรม และที่ เรียกพระนามตามกรมแยกประเภทตามรัชกาล ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหา- ราชจนถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี และประเพณีตั้งกรมเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทร์

๑๙. ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ เล่าประวัติการที่ไทยติดต่อกับอัง-

กฤษเดากอนใช้พวกกันควยภาษามลายู ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๓๑ พวกมิชชันนารีอเมริกัน เขามาตั้งในกรุงเทพฯ จึงเป็นคนเหตุให้ไทยได้เรียนภาษาอังกฤษ เริ่มคนควยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงผนวช พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังเป็นเจ้าฟ้า กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นยังเป็นหลวงสิทธิไชยเวรมหาดเล็ก ต่อมาเมื่อไทยติดต่อกับฝรั่งมากขึ้นความจำเป็นเรื่องเรียนรู้อังกฤษก็มีมากขึ้น มีผู้ศึกษาภาษาอังกฤษอีกหลายคน นอกจากศึกษาในคานภาษาแล้วยังศึกษาเรื่องอื่น ๆ เช่น วิชาช่าง การแพทย์ การเดินเรือ บางคนไปเรียนต่อในทวีปยุโรป ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงอุทิศทุนการเล่าเรียนภาษาอังกฤษมากถึง โปรดฯ ให้ตั้งมิชชันนารีเข้าไปสอนในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นให้ครูชาวอังกฤษมาสอนบรรดาพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าอนุวงศ์ และยังคงไปเรียนต่างประเทศอีก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายตามลำดับตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ และให้รายละเอียดที่เรียนภาษาอังกฤษไว้ด้วย

๒๐. ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณ กล่าวถึงการศึกษาของเจ้านายในสมัยโบราณว่าศึกษากันในสำนักเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้ใหญ่พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ต่อมาพระชันษาได้ ๑๐ ปี เรียนภาษาไทยชั้นสูงขึ้นไป เรียนภาษามคธ อาจเรียนในสำนักอาจารย์เดิมหรืออาจารย์อื่นก็ได้บางครั้งไปเรียนต่อกับอาลักษณ์หรือราชบัณฑิตบาง จนพระชันษากำหนดโสกันต์ คือพระราชกุมารพระชันษา ๑๓ ปี พระราชกุมารีพระชันษา ๑๑ ปี ก็แยกย้ายกันไป ฝ่ายพระราชกุมารก็ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อลาผนวชแล้วก็ไปศึกษาวิชาเฉพาะอย่างตามพระราชอัชฌาศัย พระชันษา ๒๑ ปี ออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเท่ากับเขมาหาวิทยาลัย ลาผนวชแล้วก็เข้ารับราชการ ส่วนพระราชกุมารีก็ประทับอยู่ในพระราชวังศึกษาวิชาศีลธรรม ศาสนา วรรณคดี หัตถกรรม การช่างฝีมือต่าง ๆ บางพระองค์ก็ศึกษาวิชาคณิตศาสตร์ โหราศาสตร์และโบราณคดีตาม

พระราชอัธยาศัย ยกตัวอย่างเจ้านายในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ที่รอบรู้วรรณคดีสามารถแต่งกวีนิพนธ์ได้

๒๑. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เล่าถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาถึงการที่ขุนนางที่เป็นใหม่ ๆ นั้นพระองค์ไม่ใคร่ทรงรู้จัก สมเด็จพระบรมคัมภีร์ราชานุกาพย์จึงสนองพระราชดำริโดยการจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นเพื่อให้นักเรียนไต่ถวายเป็นมหาดเล็กไปพร้อมกับศึกษาวิชาที่จะออกไปรับราชการด้วยกัน เพื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงคุ้นเคยก่อนที่จะได้เป็นขุนนางโรงเรียนมหาดเล็กหลวงนี้ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้ขยายเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๒. ประเพณีประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ อธิบายถึงการประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ ลักษณะที่อาลักษณ์เรียบเรียงประกาศ หนังสือประกาศสมัยโบราณซึ่งเป็นตัวเขียน ต่อมาเมื่อมีโรงพิมพ์ขึ้น จึงใช้พิมพ์หมายประกาศ ประวัติหนังสือราชกิจจานุเบกษา การรวบรวมพิมพ์ประกาศรัชกาลที่ ๔

๒๓. ปรากฏาเรื่อง "ประเพณีไทย" องค์ปรากฏาทรงแยกเรื่องประเพณีของไทยไว้เป็น ๕ ตอนคือ ประเพณีการเกิด ประเพณีการศึกษา ประเพณีการทำมาหากิน ประเพณีการแต่งงาน และประเพณีการตาย ในตอนหนึ่ง ๆ ได้ประทานอรรถาธิบายไว้แจ่มแจ้ง

๒๔. อธิบายตำนานเรื่องรำโคม เล่าประวัติการรำโคมว่า เริ่มค้นพวักฎานที่เข้ามาสวามิภักดิ์พึ่งพระบารมีคิดฝึกหัดกับขึ้นเล่นถวายเป็นพระเนตรสนองพระเดชพระคุณในงานมหรสพของหลวงก่อน ต่อมาจึงเป็นเครื่องมหรสพสำหรับไทยเล่นงานหลวง อธิบายวิธีรำโคมแบบการเล่นเตนสิงห์โต ประวัติพวักฎานที่เข้ามาพึ่งไทยและฝึกหัดรำโคมถวาย การรำโคมอย่างฎานและรำโคมแบบไทย บทรำโคมถวายพระพรภาษาฎานและคำแปลเป็นภาษาไทย

๒๕. ปาฐกถาเรื่อง พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก เรื่องนี้สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงปาฐกถาทางวิทยุกระจาย
เสียง เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ เนื่องในโอกาสจะมีงานพระราชพิธีเฉลิม
กรุงเทพพระมหานครครบรอบ ๑๕๐ ปี กล่าวถึงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุ
ฬาโลกได้ทรงทำสิ่งใดไว้เป็นมรดกแก่ชาติไทยบ้าง พระราชมรดกที่ ๑ คือสร้างกรุง
เทพพระมหานคร พระราชมรดกที่ ๒ คือ นำพระแก้วมรกตมาเป็นสิริของบ้านเมือง
พระราชมรดกที่ ๕ คือ กฎหมายและแบบแผนประเพณีสำหรับบ้านเมือง

๒๖. อธิบายเรื่องบုหรี เล่าประวัติความเป็นมาของบုหรี เริ่มต้นด้วยประ
วัติโยธาตามที่กล่าวไว้ในหนังสือต่างประเทศทั้งยุโรป อินเดีย และจีน ประวัติการ
เริ่มสูบบูหรีในประเทศไทย วินิจฉัยคำว่าบูหรี

๒๗. แพ้นั้น กล่าวถึงเรื่องการคิดแบบเครื่องแต่งตัวของहांทำเครื่องแต่ง
ตัวในยุโรปเล่าเรื่องที่พระองค์ท่านได้สนทนากับผู้คิดแพ้นั้นว่าเหตุใดจึงมีการคิดแบบ
เครื่องแต่งตัวชนิดต่าง ๆ ขึ้นเป็นแบบให้คนทั่วโลกนิยมได้

๒๘. เรื่องเมืองอุทอง เล่าประวัติเมืองอุทอง โบราณสถานที่เมืองอุทอง
เมืองอุทองตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร นิตานเกี่ยวกับเรื่องเมืองอุทอง
เรื่องนี้เคยเล่าไว้ในนิตานโบราณคดี นิตานที่ ๑๘ เรื่องคนเมืองโบราณ

๒๙. วินิจฉัยนาม วินิจฉัยชื่อด่านน้ำแม่กลองว่าเพราะเหตุใดจึงมีชื่อว่าแม่น้ำ
แม่กลองยกเหตุผลต่าง ๆ ประกอบการวินิจฉัยพร้อมด้วยเรื่องราวที่ปรากฏตามพระ
ราชพงศาวดาร เรื่องนี้เป็นเรื่องการตอบคำถามแก่ผู้ถามมา

๓๐. อธิบายเรื่องสอบพระปริยัติธรรม เล่าเรื่องการศึกษาศาสนาของพระภิกษุ
สามเณรตั้งแต่ครั้งพุทธกาลและในสมัยต่อ ๆ มา สาเหตุที่พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระ
ปริยัติธรรมต้องเรียนภาษาบาลีหลักสูตรเปรียญตั้งแต่ประโยคที่ ๑ ถึงประโยคที่ ๕
ประวัติการสอบพระปริยัติธรรม วิธีสอบพระปริยัติธรรม รายชื่อพระราชาคณะผู้สอบ
พระปริยัติธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ ตำนานการแปลพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ การ

ตั้งมหาวิทยาลัย

๓๑. การอ่านวชิร กล่าวถึงประเพณีการให้พรยกตัวอย่างการให้พรที่ปรากฏอยู่ในหนังสือวรรณคดีต่าง ๆ ลักษณะการให้พรไม่โอกาสต่าง ๆ นิพนธ์ลงลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓

๓๒. เทศกาลพระบาท เล่าเรื่องประวัติรอยพระพุทธรูปบาท ระยะทางไปพระบาทความสนุกสนานในการไปเที่ยวเมื่อเทศกาลพระบาท นิพนธ์ลงในหนังสือวชิรญาณรายเดือน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

๓๓. อธิบายเรื่องเจ้าคุณพระคุณ นิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ตอบคำถามว่าบุคคลผู้ใดซึ่งเรียกว่าเจ้าคุณพระคุณ เล่าถึงว่าเจ้าคุณพระคุณคือใคร มีตำแหน่งอะไร มูลเหตุที่คนทั้งหลายเรียกขานนางผู้หนึ่งว่าเจ้าคุณพระคุณ อธิบายคำว่า "เจ้าครอก" และ "เจ้าคุณ" เจ้าคุณพระคุณในสมัยต่าง ๆ

เรื่องต่าง ๆ ในชุมนุมพระนิพนธ์ ภาค ๒ มี ๒๒ เรื่องคือ

๑. ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ เรื่องนี้ สมเด็จพระนางเจ้าบรมราชินีนาถเสด็จไปทอดพระเนตรที่สวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงบรรยายตำนานของชนชาติไทยสมัยดึกดำบรรพ์ตั้งแต่ยังรวมกันอยู่ในบ้านเมืองเดิม อันเป็นประเทศใหญ่อยู่ข้างเหนือระหว่างประเทศทิเบตกับประเทศจีน แล้วทรงอธิบายมูลเหตุที่ไทยละทิ้งเมืองเดิมอพยพมาทางใต้แยกย้ายกันไปในแดนต่าง ๆ ตลอดจนลงมาตั้งราชธานีครั้งแรกที่กรุงสุโขทัย อธิบายถึงการที่ชนชาติไทยได้ปกครองกันและดำรงคนเป็นอิสระมาจนทุกวันนี้ได้อย่างไร ทรงพิศุจน์ให้เห็นเหตุผลว่าชนชาติไทยมีคุณธรรม ๓ อย่างคือความรักอิสระของชาติอย่างหนึ่ง ความปราศจากวิหิงสาอย่างหนึ่ง และความฉลาดในการประสานประโยชน์อย่างหนึ่ง ทรงแสดงอย่างชัดเจนถึงลักษณะการปกครองสมัยดึกดำบรรพ์และการเปลี่ยนแปลงแก้ไขเป็นลำดับมา

๒. เรื่องพระร่วง เป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชาติไทยยุคกรุง

สุโขทัยเป็นราชธานีอธิบายเรื่องพระร่วงเมืองสุโขทัย พระร่วงในหนังสือพงศาวดารเหนือวินิจฉัยเรื่องพระร่วง อธิบายเรื่องพระร่วงและกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรสุโขทัย ตั้งแต่พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย จนถึงกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสุโขทัยมีรูปเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในกรุงสุโขทัย เช่นวัดเจ็ดยักษ์แจ็กแถวเมืองสุโขทัย เป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิธาตุพระราชาวงศ์สุโขทัย นับว่าเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ไทยยุคกรุงสุโขทัยเป็นอย่างมาก

๓. อธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา วินิจฉัยพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่เรียกต่าง ๆ กัน โดยคัดจากพงศาวดารและหนังสือต่าง ๆ มาเปรียบเทียบ ยกพระนามพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาที่เรียกต่าง ๆ กันมาเป็นตัวอย่างสรุปความว่า วิธีเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินมี ๕ อย่าง คือ (๑) พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ (๒) พระนามพิเศษถวายเพิ่มพระเกียรติยศ (๓) พระนามที่เรียกกันในเวลาเมื่อเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ (๔) พระนามที่ปากตลาดเรียกกันเมื่อล่วงรัชกาลไปแล้ว (๕) พระนามที่เรียกในราชการในเวลาเมื่อล่วงรัชกาลไปแล้ว

๔. อธิบายเรื่องพระมหาอุปราช ยกข้อความในกฎหมายเตียรบาลซึ่งตั้งขึ้นครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เกี่ยวกับบัญญัติเรื่องอุปราชขึ้นมาวินิจฉัย แสดงให้เห็นว่าตำแหน่งอุปราชมีต่าง ๆ กัน ยกตัวอย่างตำแหน่งพระมหาอุปราชในสมัยต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในพงศาวดารขึ้นมาเปรียบเทียบ

๕. อธิบายมูลเหตุที่ไทยมีไมตรีกับฝรั่ง เล่าถึงประวัติในการที่ไทยทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศทางยุโรป ชาติแรกคือ โปรตุเกส ทำสัญญากันในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อปีชวด จุลศักราช ๘๘๐ พ.ศ. ๒๐๖๑ อธิบายเหตุการณ์ที่ชาติโปรตุเกสมาเป็นไมตรี

๖. อธิบายเรื่องพระเตียรราชาไคราชสมบัติ เล่าเรื่องพงศาวดารตอนที่เกี่ยวข้องกับพระเตียรราชาทั้งในหนังสือพงศาวดารไทยและหนังสือที่ชาวต่างประเทศแต่ง เปรียบเทียบข้อความในพงศาวดารแต่ละฉบับ เช่น พงศาวดารฉบับสมเด็จพระกรม

พระปรมาภิไธยในรศ พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

๓. ตำนานกฎหมายเมืองไทย อธิบายความเป็นมาของกฎหมายไทย วิธีตั้งกฎหมายสมัยโบราณ วิธีชำระกฎหมาย ศักราชที่ใช้ในกฎหมาย รวบรวมชื่อกฎหมายครั้งกรุงเก่าตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ พร้อมทั้งวินิจฉัยวิธีจัดหมวดกฎหมายครั้งกรุงเก่า

๔. เรื่องแมช่อ วินิจฉัยคดีเรื่องแมช่อ ยกตัวอย่างบทเสภาตอนขุนช้างเกิดมาเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นคติไทยโบราณเกี่ยวกับทารกแรกเกิดมีการทำพิธีต่าง ๆ เพื่อเป็นอุบายลวงผีให้รังเกียจทารกซึ่งเป็นคนเหตุให้เกิด **๓แมช่อ**

๕. เรื่องเสียกบาล คล้ายกับคดีในเรื่องแมช่อ เป็นคดีที่ลวงผีให้หลงว่าใครคนไปสมปราธนาแล้ว มักทำในเวลามีคนเจ็บไข้อาการลือว่าถูกผีกระทำ หรือทำเมื่อขึ้นปีใหม่ เพื่อจะให้ผีสำคัญว่าใครคนในครัวเรือนนั้นไปแล้ว อธิบายลักษณะการเสียกบาลที่ทำกันในกรุงเทพฯ

๑๐. วินิจฉัยคำว่า ๓ตะแลงแกง และคำว่า ๓สาระพา ยกคำว่าตะแลงแกงที่มีปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ขึ้นมาวินิจฉัยว่าจะเป็นที่ใด เช่นเกี่ยวกับการวินิจฉัยคำว่า สาระพาว่าจะเป็นที่ใด

๑๑. อธิบายเรื่องวรรณยุกต์ อธิบายความเป็นมาของวรรณยุกต์ วรรณยุกต์รูปต่าง ๆ ที่มีใช้ในภาษาไทย วินิจฉัยวรรณยุกต์ที่ใช้ในสมัยต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕

๑๒. ระเบียบการเล่นตำนานเสภา เล่าเรื่องตำนานเสภาโดยเรียบเรียงเป็นแบบบทละครพูด สมมุติว่าเป็นสมัยเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๑ ในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ตัวละครมีคนเล่านิทานคนเดินทาง คนแจวเรือจ้าง เมื่อมาพบกันที่ศาลาพักคนเดินทางจึงมีการเล่านิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนขึ้น ตอนที่ ๑ เล่าเป็นแบบนิทานธรรมดา ตอนที่ ๒ เป็นแบบทรงเครื่อง คือขับเป็นบทเสภาเพื่อแสดงให้เห็นวิวัฒนาการของเสภา

เรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการประพันธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย ปรากฏว่าพระองค์ท่านไม่เพียงแต่จะเขียนความเรียงที่ดีเท่านั้น แต่ยังมีพรสวรรค์ และบทละคร ไคควย

๑๓. ประวัติพระเจ้าทรงธรรม เล่าประวัติพระเจ้าทรงธรรมตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เปรียบเทียบกับจดหมายเหตุของต่างประเทศ เช่น จดหมายเหตุวันวลิต เพื่อวิเคราะห์ปัญหาที่ปรากฏประวัติของพระเจ้าทรงธรรมต่าง ๆ กันหลายอย่าง และสรุปข้อสันนิษฐานว่าควรจะเป็นเช่นใด

๑๔. เรื่องกาทรวงสมัยเก่า เล่าถึงสาเหตุที่จะจัดการปกครองแบบใหม่ แบ่งเป็นกระทรวงมหาดไทยประวัติโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบประวัติกระทรวงศึกษาธิการในสมัยรัชกาลที่ ๕

๑๕. อธิบายตนเรื่องจดหมายเหตุ เซอร์ เชมสบุรก เขามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ ๓ กล่าวถึงการค้าขายและขยายอำนาจของอังกฤษทางประเทศตะวันออก การที่อังกฤษมาขอเช่าเกาะหมากเป็นที่ค้าขาย การเกี่ยวข้องกับระหว่างไทยกับอังกฤษในเรื่องเมืองไทรบุรี การที่อังกฤษชวนไทยรบกับพม่าการทำสัญญาค้าขายระหว่างไทยกับอังกฤษจนกระทั่งอังกฤษให้เซอร์ เชมสบุรก เป็นทูตเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ ๓ ลักษณะการเจรจาติดต่อในระหว่างไทยกับทูตฝรั่ง

๑๖. อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์ อธิบายเหตุผลที่พงศาวดารที่แต่งในมณฑลพายัพแต่โบราณแต่งเป็นภาษาไทยบางภาษามาลีบาง คำนานพระพุทธรศาสนาในประเทศไทย การที่พุทธศาสนาตั้งถาวรแล้วเข้ามาแพร่หลายในประเทศไทย การที่พระภิกษุไทยต้องเรียนภาษามาลี รายชื่อหนังสือภาษามาลีที่แต่งในมณฑลพายัพ

๑๗. ว่าควยเหตุที่คังหอพระสมุควชิรญาณ กล่าวถึงสาเหตุที่จะคังหอพระสมุควชิรญาณพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นมูลเหตุที่จะ

สร้างหอพระสมุทวชิรญาณ

๑๘. เรื่องคำหนักทองที่วัดไทร เล่าเรื่องคำหนักฝาเขียนทองลายรดน้ำอย่างหนึ่งสีในหอพระสมุทฯ ซึ่งอยู่ที่วัดไทร มีผู้เล่ากันว่าเป็นคำหนักของพระเจ้าเสือทรงสร้างไว้ วัดไทรอยู่ริมคลองสนามชัย ใกล้ตำบลบางขุนเทียน สมเด็จพระยาจักร์พระราชานุภาพ ไคอาจหลักฐานเรื่องคำหนักทองและคำหนักอื่น ๆ ของเจ้านายสมัยโบราณเทียบกับคำหนักของของวัดไทย เล่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสมัยพระเจ้าเสือที่จะทำให้เกิดมีการสร้างคำหนักขึ้น สันนิษฐานสถานที่ตั้งคำหนัก

๑๙. ประวัติวัดยานนาวา เล่าประวัติความเป็นมาของวัดยานนาวาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มูลเหตุที่จะสร้างสำเภาที่วัดยานนาวาแบบอย่างศิลปสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่เขียนไว้ในพระอุโบสถวัดยานนาวา สำเนาจารึกบรรยายเกี่ยวกับพระเวสสันดรชาดก คำแปลคาถาพระเวสสันดรชาดกเรียกพระชาลิกัณหา

๒๐. อธิบายเรื่องรูปทองสัมฤทธิ์ เล่าเรื่องประวัติรูปทองสัมฤทธิ์ ซึ่งเป็นปฏิมากรรมชนิดหนึ่ง ตกทอดสืบกันมาหลายร้อยปี ที่ซำรุคก็มีที่ยังบริบูรณ์ก็มี สมเด็จพระยาจักร์พระราชานุภาพ สืบประวัติความเป็นมาของรูปทองสัมฤทธิ์ที่เหลืออยู่ ไคความว่าเดิมเป็นของเขมร ค่อยากี่ขนย้ายไปมา เช่นมาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแล้วไปอยู่ที่เมืองหงสาวดี ยะไซ ในที่สุดอยู่ที่เมืองอมรปุระ ค่อยากี่เกิดไฟไหม้วัดที่ไว้รูปทองสัมฤทธิ์นี้

๒๑. ตำนานเงินตรา เรื่องนี้สมเด็จพระยาจักร์พระราชานุภาพไคทรงนิพนธ์เพื่อจะพิมพ์เป็นตอนหนึ่งในหนังสืออื่นและโปรดให้พระพิณจวรรณาการแต่งคอคอนทนาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐาสืบพระชนมลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตยสภาจัดหนังสือมูลเกล้าฯ ถวายเพื่อพิมพ์พระราชทานในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่หน้าพระศพครบ ๗ วัน ราชบัณฑิตยสภาจึงจัดหนังสือเรื่องนี้มูลเกล้าฯ ถวายเพื่อให้ทันงาน กล่าวถึงประวัติเงินตรา สาเหตุ

ที่จะทรงนิพนธ์เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๔ ได้มีการเปลี่ยนแปลงแบบอย่างเงินตราขึ้นว่าเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดาร จึงเก็บเนื้อความเรื่องเปลี่ยนแบบเงินตราในครั้งนั้นที่ปรากฏอยู่ในหนังสือต่าง ๆ มารวมไว้ เริ่มตั้งแต่การใช้จ่ายเงินในสมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยาจนกระทั่งได้มีการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๔

๒๒. อธิบายเรื่องธงไทย กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของธงไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ สำหรับธงสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๒ มีรายละเอียดมาก ได้แยกเป็นหมวด ๆ คือ หมวดธงประจำพระองค์ หมวดธงแผ่นดิน หมวดธงประจำกอง หมวดธงตำแหน่ง ธงหมายยศ

หนังสือประเภทชุมนุมพระนิพนธ์นี้ มีผู้นิยมจัดพิมพ์กันมาก นอกจากฉบับที่สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์จำหน่ายดังกล่าวแล้ว ครูสุภายังได้จัดพิมพ์ขึ้นอีก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้เพิ่มพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดนอกไปจากฉบับที่สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์อีก ๕ เรื่อง คือ

๑. นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก นิทานเรื่องนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ลงพิมพ์ในหนังสือวิชรญาณวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกในงานศพเจ้าจอมมารคานุม รัชกาลที่ ๔ ครบสัปดาห์มีผู้ชอบอ่านมากมีผู้มาขอรับแจกจนหนังสือไม่พอให้ภาคหอพระสมุดฯ จึงต้องจัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เนื้อเรื่องกล่าวถึงวิธีอบรมสั่งสอนเด็ก โดยยกตัวอย่างเรื่องยากับตาเขียนเป็นแบบสนทนากัน โดยแทรกความรู้เรื่องต่าง ๆ ลงในบทสนทนา เช่นความรู้เกี่ยวกับการดำรงชีวิต การฝึกหัดสั่งสอนเด็ก ลงท้ายด้วยการแนะให้เห็นประโยชน์ของการให้เด็กเรียนหนังสือ

๒. อธิบายควยประโยชน์ของการเที่ยวเตร่ เรื่องนี้แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เคยลงพิมพ์ในหนังสือวิชรญาณ กล่าวถึงประโยชน์ของการท่องเที่ยวว่าก่อให้เกิดความรู้กว้างขวาง ลักษณะของการที่จะท่องเที่ยว สถานที่ควรเที่ยวในเมืองไทย

๓. ความเห็นเรื่องวิชาหัตถ์เด็ก แสดงความคิดเห็นของพระองค์ท่านเกี่ยวกับ การฝึกหัดคอบรมเด็ก พระองค์ท่านเห็นว่าความรู้ที่ควรจะสอนเด็กนั้นมี ๑๑ อย่าง คือ ให้อ่านหนังสือออกเขียนหนังสือได้ ให้ออกเลขเป็น ให้อ่านจักรวรรษาอิริยาบถ ให้อ่าน ขาวคมแกงเป็น ให้อ่านยาเป็น ให้อ่านคนไม่เป็น ให้อ่านเป็น ให้อ่านลูกท้อมที่อยู่ที่ อยู่ เป็น ให้อ่านลูกคนไม่ ให้อ่านเลี้ยงสัตว์ อธิบายถึงประโยชน์ที่จะได้ รับจากความรู้เหล่านี้

๔. เรื่องหัตถ์ไม้ไผ่ผูก เรื่องนี้แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พิมพ์ในหนังสือวชิร- ญาณ เล่าเรื่องที่ได้ทรงไปคุศุโรงเลี้ยงและรักษาไม้ของรัฐบาลที่เมืองปารีส วิธีที่หัตถ์ ไม้คนไม้ผูก วิธีสอนหนังสือและสอนวิชาชีพแก่คนไม้

๕. เรื่องสนทนากับผู้รายปล้น เรื่องนี้สาเหตุว่ามีผู้รายพวกหนึ่งสมคบกัน เทียวทำโจรกรรมในแขวงเมืองปทุมธานี กรุงเก่า สุพรรณบุรี และหัวเมืองอันที่ไกล เคียงมาเนื่อง ๆ ครั้นเมื่อเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ผู้รายพวกนี้ปล้นได้ผู้กระ บือในแขวงปทุมธานี แล้วไปปล้นที่เมืองสุพรรณบุรีอีก เจ้าพนักงานช่วยกันสืบเสาะติดตาม จับได้ ๓ คน โดยผู้รายหัวหน้าหลายคน และส่งไปพิจารณาที่มณฑลนครไชยศรี ผู้รายพวกนี้ให้การ รับสารภาพ ครั้นเมื่อพิจารณาเสร็จแล้วก็มีผู้ถามถึงวิธีของโจรผู้ราย ผู้รายก็เล่าให้ ฟัง จึงได้จดลงเป็นคำสนทนาพิมพ์ไว้ให้ผู้มีหน้าที่สืบจับผู้รายอ่านเพื่อทราบวิธีของโจร ผู้รายไว้ประกอบความคิด

นอกจากฉบับพิมพ์ของสำนักพิมพ์คลังวิทยาและคุรุสภาแล้ว ยังมีฉบับพิมพ์อื่น ๆ อีกซึ่งได้ เรียกชื่อพระนิพนธ์ประเภทนี้แตกต่างกันไปหลายอย่าง เช่น ประชุมเรื่อง เบ็ดเตล็ด ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด เรื่องความรู้เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งแท้ จริงแล้วก็นับว่าเป็นพระนิพนธ์ประเภทเดียวกัน

พระนิพนธ์ประเภทนี้ซึ่งที่นำมา รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มคงที่กล่าวแล้วและที่พิมพ์แยก แต่ละเล่มเนื่องจากเจ้าภาพที่พิมพ์ในงานศพมีทุนน้อยจึงไม่สามารถพิมพ์เป็นเล่มใหญ่ได้

เจาภาพบางคนก็รวมพระนิพนธ์หลายเรื่องเป็นเล่มเดียวกัน มากเรื่องบ้างน้อยเรื่อง
 บ้าง แลแต่จำนวนหน้าของเรื่องและความประสงค์ของผู้พิมพ์ว่าจะเลือกเรื่องนั้นเรื่อง
 นั้นรวมพิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน พระนิพนธ์ประเภทนี้ผู้นิยมพิมพ์กันมากและเรียกชื่อหนังสือ
 ต่าง ๆ กัน เช่น ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
 บ้าง ประชุมพระนิพนธ์เบ็คเตล็ด ภาค ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, บ้าง ซึ่งแยกพิมพ์เป็นเล่ม
 แต่ละภาค บางครั้งก็ให้ชื่อเรื่องว่า ประชุมพระนิพนธ์เบ็คเตล็ด ๓ เรื่อง บางครั้ง
 ก็ให้ชื่อเรื่องว่า เรื่องความรู้เบ็คเตล็ด ๓ เรื่อง พระนิพนธ์ บางเรื่องพิมพ์ความยาว
 พอควร เจาภาพงานศพอาจนำไปพิมพ์เพียงเรื่องเดียว เช่น เรื่องลัทธิและการปกครอง
 ประเทศสยามแต่โบราณ อธิบายว่าควยยศเจา เรื่องพระร่วงเป็นคน นอกจากนี้ยังมี
 พระนิพนธ์ประเภทนี้ซึ่งพิมพ์แทรกอยู่ในหนังสือที่พิมพ์เนื่องในการกุศลต่าง ๆ ซึ่งเป็น
 ไปในรูปของค่าน้ำ และคำอธิบายเกี่ยวกับหนังสือที่พิมพ์นั้น ๆ ซึ่งมีจำนวนมาก เช่น
 อธิบายเกี่ยวกับเรื่องประชุมพงศาวดาร พิมพ์รวมอยู่กับหนังสือประชุมพงศาวดาร คำ
 นานหนังสือมหาชาติ และตำนานเทศน์มหาชาติ ในหนังสือมหาชาติคำหลวงเป็นต้น

สำหรับหนังสือว่าควยตำนานเรื่องต่าง ๆ นี้จะไดแยกไว้ในหมวดพระนิพนธ์
 คำนานต่าง หากมีเพียงบางเรื่องที่น่ามาพิมพ์รวมอยู่ในชุมนุมพระนิพนธ์ เช่น เรื่อง
 คำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษอธิบายเรื่องตำนานว่า โคมเป็นคน ซึ่งเรื่องใดที่
 กล่าวในชุมนุมพระนิพนธ์แล้วก็จะไม่กล่าวในหมวดคำนาน

อย่างไรก็ตามนับว่าพระนิพนธ์ประเภทนี้มีประโยชน์อย่างยิ่ง ให้ความรู้ใน
 หลาย ๆ ด้านที่จัดพิมพ์เป็นเล่มแล้วมีรายการดังนี้

๑. คำนานเงินตรา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔, ๒๔๙๖
๒. คำนานกฎหมายเมืองไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐
๓. คำนานกฎหมายเมืองไทยและประมวลคำอธิบายทางนิติศาสตร์ พิมพ์เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๙๕
๔. เรื่องพระร่วง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘, ๒๔๙๕

๕. ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐, ๒๔๔๒, ๒๔๕๔, ๒๔๕๘
๖. ระเบียบการเล่นตำนานเสภา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑
๗. อธิบายเรื่องสำเภาวัดยานนาวา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓
๘. อธิบายเรื่องธงไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖
๙. ป่ารุกธาคำนานธงไทยในสมัยต่าง ๆ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
๑๐. เรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้น พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘, ๒๔๗๓
๑๑. นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖, ๒๔๖๗, ๒๔๕๖
๑๒. เรื่องความรู้เบ็ดเตล็ด ๓ เรื่อง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๑๓. พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
๑๔. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดภาค ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖
๑๕. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดภาค ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
๑๖. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดภาค ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒
๑๗. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดภาค ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒
๑๘. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดภาค ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔
๑๙. อธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๒๐. ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่อง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐, ๒๕๐๑, ๒๔๕๘, ๒๕๐๓, ๒๕๐๔, ๒๕๐๘
๒๑. คำแปลป่ารุกธา เรื่องคดีของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓

พระนิพนธ์ คำนำและอธิบายหนังสือต่าง ๆ

สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรังราชานุภาพทรงมีพระปรีชาสามารถในการเขียน คำนำและคำอธิบายเป็นอย่างดี เริ่มตนด้วยการอธิบายถึงความประสงค์ในการจัดพิมพ์ ประวัติความเป็นมาของหนังสือเล่มนั้น ๆ ประวัติการพิมพ์ว่ามีใครเคยพิมพ์หนังสือเล่มนี้ มาแล้วบ้าง การชำระต้นฉบับ ขอบเขตของเนื้อเรื่อง บางครั้งก็กล่าวถึงประวัติผู้แต่งบ้าง เล็กน้อย

ถ้าเป็นหนังสือที่เจ้าภาพพิมพ์แจกในงานศพก็มักจะมีประวัติผู้ตายรวมอยู่ด้วย บางครั้งถ้าประวัติผู้ตายมีเรื่องต้องเขียนมากก็แยกเป็นหัวข้อประวัติไว้ต่างหากแทรกไว้ในบทคำนำนั้น ถ้าเป็นผู้ที่พระองค์ท่านทรงคุ้นเคยก็ทรงนิพนธ์ประวัติให้ผู้ตายด้วย ถ้าเป็นผู้ไม่คุ้นเคยเจ้าภาพมักส่งประวัติมาให้ลงพิมพ์ไว้ พระองค์ท่านจะทรงบอกไว้ว่าพระองค์ท่านเป็นผู้ทรงนิพนธ์ หรือแก้ไขให้ หรือเจ้าภาพเป็นผู้เขียนทั้งหมด

ถ้าเป็นหนังสือเรื่องใหญ่ที่สำคัญต้องมีคำอธิบายมาก พระองค์ท่านจะเขียนเป็นหัวข้อต่างหากเกี่ยวกับหนังสือเล่มนั้น ๆ แทรกอยู่ในบทคำนำนั้น ถ้าเป็นคำอธิบายสั้น ๆ ก็ใช้หัวข้อเรื่องว่า "อธิบาย" ถ้าเป็นคำอธิบายยาวมากพระองค์ท่านก็ใช้หัวข้อว่า "ตำนาน" หรือ "ประวัติ" ของหนังสือเรื่องนั้น ๆ

คำนำนั้นบางครั้งก็ขอความสั้น ๆ บางครั้งก็ขอความหลายหนาแล้วแต่ความสำคัญของผู้นิพนธ์และความสำคัญของหนังสือเรื่องนั้น ๆ

เกี่ยวกับเรื่องการเขียนคำนำนี้ สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรังราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า

การแต่งคำนำที่ข้าพเจ้าได้ทำมา ไม่เคยกำหนดข้อสั้นยาว แลแต่เรื่องจะพาไปบางเรื่องก็ยาว บางเรื่องก็สั้นก็ไม่อยู่ในอำนาจ แม้ข้าพเจ้าผู้แต่งเอง จะกำหนดไว้ว่าจะให้สั้นให้ยาวเพียงใด แต่

ได้อีกเป็นคติตั้งใจรักษาตลอดกษัตริย์ อันเป็นเจตนาของผู้พิมพ์
หนังสือมิให้เสื่อมเสีย ๑๓๒

พระนิพนธ์ประเภทคำนำและคำอธิบายนี้แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถ
ของพระองค์ท่านในการเป็น นักอ่าน นักเขียน และนักวิจารณ์หนังสือได้เป็นอย่างดี เพราะ
หนังสือทุกเล่มที่พระองค์ท่านทรงนิพนธ์ คำนำนั้นพระองค์ท่านจะท่องอ่านเพื่อทำความเข้าใจ
เสียก่อน แล้วจึงถ่ายทอดความเข้าใจของพระองค์ท่านออกมาเป็นคำอธิบายด้วยถ้อยคำ
ง่าย ๆ เพื่อจูงใจให้ผู้อ่านเกิดความสนใจอยากอ่านหนังสือเล่มนั้น ๆ ทรงแทรกเกร็ดความ
รู้เกี่ยวกับหนังสือเรื่องนั้น ๆ ไว้เพื่อให้เกิดความสนใจอยากอ่านเนื้อเรื่อง ถ้าเนื้อเรื่อง
เล่มใดยากก็จะทรงอธิบายเนื้อเรื่องย่อไว้ให้

ความมุ่งหมายในการเขียนคำนำและคำอธิบายนี้เพื่อให้นิยมศรัทธาในการ
พิมพ์หนังสือเกิดความพอใจในหนังสือที่ตนจะพิมพ์เช่นนั้น ทั้งนี้เพราะในสมัยที่สมเด็จพระ
พระยาคำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งนายกหอพระสมุด ฯ สำหรับพระนครอยู่นั้น ทุน
ของหอพระสมุด ฯ มีน้อยไม่สามารถจะพิมพ์หนังสือเรื่องเก่า ๆ ที่นำมาสอบสวนชำระใหม่
ด้วยทุนของหอพระสมุด ฯ เองได้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงทรงคิดชักชวน
ให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และผู้ที่คุ้นเคยกับพิมพ์เพื่อแจกในงานกุศลหรืองานศพและงาน
มงคลต่าง ๆ เพื่อเป็นการเผยแพร่หนังสือเก่าหายากพิมพ์ให้แพร่หลายและ รักษาต้นฉบับไว้
นอกจากนี้หอพระสมุด ฯ ยังได้รับหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นนั้นเป็นส่วนหนึ่งของหอพระสมุด ฯ อีกร้อยละ
๒๐ เล่ม เพื่อนำมาจำหน่ายเป็นรายได้ของหอพระสมุด ฯ อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงรับเป็นพระธุระในการ
เลือกเรื่องให้เหมาะกับความประสงค์ของผู้ที่จะพิมพ์นั้น และทรงพระอุตสาหะในการเขียน
คำนำและคำอธิบายให้เจ้าภาพผู้รับพิมพ์ทุก ๆ คน ซึ่งนับว่าเป็นงานหนักมิใช่น้อย เพราะ

๑๓๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "คำนำ" ใน ประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ ๔ (พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๕๘) หน้า ก

หนังสือที่หอพระสมุดพิมพ์ขึ้นในสมัยนั้นเป็นจำนวนมาก

ประจักษ์พยานเกี่ยวกับเรื่องนี้ พระยาอนุমানราชชนโคกกลางไเวว
กลางคราวมีพิธีศรทศา มาขอเรื่องจากหอพระสมุดฯ เอาไปตีพิมพ์แจกในงานศพ
ของการแต่เรื่องทีคนชอบหรือแจ่งวาทย์ใด เรื่องหนังสือที่คนทั่วไปชอบดังนี้
เป็นต้น ถ้าไม่ใคร่อย่างทีมุ่งหมายไว้ก็ไม่เอา จึงเป็นการยากแก่เจ้าหน้าที่
ว่ามีพิธีศรทศาชอบหนังสือเรื่องอะไร และหนังสือชนิดไรที่คนทั่วไปชอบ ทาง
ทีผู้มาขอเรื่องเอาไปพิมพ์เลือกเรื่องหนังสือไม่ถกใจ ต้องเสียเวลาเลือก
กินอยู่ตั้งวันหรือสองวันก็เคยมี ในที่สุดเลือกได้ "เรื่องหนังสือที่คนทั่วไปชอบ"
คือ ตำรายาแผนโบราณ ดังนี้เป็นตัวอย่าง

เรื่องทกกลางนี้เป็นสมัยเมื่อครั้งข้าพเจ้าเคยเป็นเจ้าหน้าที่ แต่สมัย
สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑๖ แห่งราชอาณาจักรอยุธยา หอพระสมุดฯ เรื่อง
ดังกล่าวเล้ามาขึ้นข้างต้นเห็นจะมีน้อยเต็มที เพราะด้วยอำนาจพระบัญชาบรม
ทรงแสดงให้เห็นด้วยเหตุผลว่า เรื่องหนังสือที่จะเอาไปตีพิมพ์คัดลอกและ
ประโยชน์อย่างไร จนผู้มาขอเกิดศรทศาว่าเอาตีพิมพ์ ทั้งนี้ไม่มีอะไรอื่นนอก
จากความสามารถในคำอธิบายชี้แจงให้ผู้ฟังเห็นประโยชน์อันสำคัญ เกี่ยวกับ
หนังสือเรื่องนั้น เพราะทุกคนมีระดับความคิดเห็นไม่เท่ากัน แต่เมื่อได้รับคำ
อธิบายที่ถูกต้องให้เห็นสาระสำคัญของเรื่องนั้นแล้ว ก็มีศรทศาว่าเรื่อง
เอาไปตีพิมพ์ทันที

หนังสือที่สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑๖ แห่งราชอาณาจักรอยุธยา คำนำนันมีหลายประเภท
เภทต่าง ๆ กัน แต่ละเรื่องก็มีข้อความแตกต่างกันและผู้แต่งก็ต่างกันด้วย พระองค์ท่าน
ก็ทรงสามารถเขียนคำนำว่าด้วยเรื่องนั้น ๆ ได้ทุก ๆ อย่างตามประเภทของหนังสือ
แสดงว่าพระองค์ท่านทรงรอบรู้ในทุกสาขาวิชากรต่าง ๆ และทรงสามารถอธิบายให้
ผู้อื่นเข้าใจได้ด้วย

๑๓๓

พระยาอนุমানราชชน "สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑๖ แห่งราชอาณาจักรอยุธยาและหอสมุด
แห่งชาติ" ใน ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย
(พระนคร คุรุสภา ๒๕๐๖) หน้า ๒๒ - ๒๓

นักเขียนสมัยปัจจุบันท่านหนึ่ง คือ สมภาพ จันทรประภา ได้กล่าวถึงเรื่อง
ค่าน้ำใจไววา

ต้องยอมรับว่าตนเองนั้นคิดพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ามาแต่เด็ก พระนิพนธ์
ที่ทำให้คิดก็ไม่ใช่น้อย คือ พระนิพนธ์ค่าน้ำใจที่ทรงไวความหนังสือต่าง ๆ
ที่หอพระสมุดพิมพแต่ก่อนนั้น อ่านค่าน้ำใจของท่านแล้วทำให้คงตามอ่านเรื่อง
ข้างในทุกเล่มไป ต่อมาภายหลังจึงได้อ่านพระนิพนธ์ที่ทรงเป็นเรื่องเป็นราว
มาพิจารณาตลอดเห็นว่าทำไมจึงไปคิดค่าน้ำใจต่าง ๆ ก็ไม่นานจะมีความสำคัญ
พิจารณาแล้วจึงพบว่าเวลาอ่านค่าน้ำใจเหมือนกับไปเฝ้าท่านแล้วท่านรับสั่ง
แนะนำขอควรสนใจในหนังสือนั้น ๆ ประทาน วิธีที่ทรงแนะนำก็ ทรงชี้
ก็ เป็นวิธี เรียบ ๆ ง่าย ๆ เป็นกันเอง ไม่มีพิธีของอันใด จนให้หายกลัว
อยากอ่านเนื้อหาของหนังสืออันมีอยู่ในเล่ม

พระนิพนธ์ค่าน้ำใจของพระองค์ท่านแบ่งตามประเภทของหนังสือได้ดังนี้

๑. กฎหมาย มี ๕ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือต่อไปนี้

กฎหมายเชียรบาลกรุงกัมพูชา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

กฎหมายเกาของกรุงกัมพูชาลักษณะทาสกรรมกร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

ราชนิติศาสตร์ ของพราหมณ์อนนทญาณแลพราหมณ์คณามิสสกะ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ราชนิติของจางกัยพราหมณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

กฎหมายเกากรุงกัมพูชาวาควลักษณ์โจร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ส่วนที่ ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๑๓๔

สมภาพ จันทรประภา "วิจารณ์หนังสือ" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๑

ฉบับที่ ๑ (มิถุนายน ๒๕๐๖) หน้า ๘๒

๒. การแพทย์ มีอยู่ ๗ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือต่อไปนี้

ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

ตำราพระองคเจตสายสนิทวงษ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

ลักษณะธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๔ เรื่องวิชาแพทย์ไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ตำราพระโอสถพระนารายณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ตำราลักษณะไข้ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ตำราสรรพคุณยา ฉมับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

คำแนะนำในการบริบาลทารกและพยาบาลเด็กที่เจ็บป่วย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

๓. เกษตรกรรม มี ๓ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือต่าง ๆ ดังนี้

ลักษณะธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๓ เรื่องทำนาและทำสวน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

โคลงตำราไผ่คุด พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

ตำราปลูกไม้ผลกับตำราปลูกเขาของโบราณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๔. ขนบธรรมเนียมและประเพณี มี ๓๐ เรื่อง อยู่ในหนังสือต่าง ๆ คือ

ลักษณะธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑ - ๒๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ - ๒๔๗๒

ลักษณะธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค ๑ - ๒๒ รวม ๒๒ เล่ม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ - ๒๔๗๒

เรื่องสมเด็จพระบรมศพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

ประชุมเชิญขวัญ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑

คำให้การของพราหมณ์อันจรูตะนันท์กับคำอธิบายของพราหมณ์ ป. สุพรหมณย ศาสตร

พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

อธิบายวิธีทำบุญ สำหรับแนะนำสัปบุรุษในการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

เรื่องนางนพมาศ หรือคำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

พระราชนิพนธ์ ทอนวาทศนุสร พระราชพิธีศรีสัจปานกาล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ประกาศพระราชพิธีพืชมงคลเดจรถพระนั่งคัล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

คำราพระราชพิธีเกา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

คำราพระราชพิธีพืชมงคลเดจรถ พระพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

พิธีทวาทศมาศของเกา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

๕. นิทาน มี ๖ เรื่อง อยู่ในหนังสือต่าง ๆ คือ

ประชุมนิทานกระทู พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ประชุมปกรณ์ ภาคที่ ๒ เรื่องปักษีปกรณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ประชุมปกรณ์ ภาคที่ ๔ เรื่องเวทกาลปกรณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

นิทานเทียบสุภาษิต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

นิทานอิหร่านราชกรรม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑

ประชุมนิทานพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖ ภาคที่ ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

๖. ชีวประวัติ มี ๕ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือ ดังต่อไปนี้

เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒, ๒๔๓๔

ทำเนียบข้าราชการวังหลัง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔

ทำเนียบสมณศักดิ์สังเขป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔

พระประวัติศรีเสนา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

เปรียบเทียบรัชกาลที่ ๕ ภาค ๑ และ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

คาถาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนาม

พระราชโอรส, ธิดา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

ทำเนียบนาม ภาคที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

ทำเนียบนาม ภาคที่ ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓, ๒๔๖๖

๗. ประวัติศาสตร์ มี ๘๓ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือต่าง ๆ คือ

ประชุมพงศาวดารครั้งแรกภาคที่ ๑ - ๔๕

จดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๓

พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

จดหมายเหตุเรื่องเซอร์เชมสบุรกเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๓

พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

จดหมายเหตุเรื่องเจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปปราบฮ่อ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

เรื่องจามเทววงศ์ พงศาวดารเมืองทริภูไชย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

มหาวงศ์ เล่ม ๓

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู เมื่อ รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๐, ๑๑๑ รวม ๔ คราว พิมพ์เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๖๘

จดหมายเหตุแล่นราศลอนดอนของหม่อมราชวงศ์ไทยไปประเทศอังกฤษ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ

ปีมะเส็ง จุฬศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๔๐๐ ฉบับชำระใหม่ในหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

พระธรรมเทศนา พระราชพงศาวดารสังเขป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

พระราชกำหนดวิธีปกครองหัวเมืองครั้งแผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

เรื่องตำนานวังนา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๕ พิมพ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

จดหมายเหตุเก่าเรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแกลงทูตไปนมัสการพระมาลัยเจดีย์

เมืองหงสาวดี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว

ว.ศ. ๑๐๘, ว.ศ. ๑๑๐, ว.ศ. ๑๑๑, ว.ศ. ๑๑๒, ว.ศ. ๑๑๓, ว.ศ. ๑๑๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

พงศาวดารศึกดาบรพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ราชสกุลวงศ์ พระนามเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าในกรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๖๘

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแปลใหม่ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาคครั้งหลัง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ควบเรื่องจดหมายเหตุความ

ทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

เรื่องพงศาวดารเมืองสงขลา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑

พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชชินหุตเกล้า ฯ

ถวาย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

ใบบอกเรื่องทัพฮ่อ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

คำให้การชาวอังวะ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘

๘. พุทธศาสนา มี ๑๘ เรื่อง ในหนังสือต่อไปนี้

นิบาตชาดก ทุกเล่ม

ปัญญาสชาดกทุกเล่ม

เทศน์มหาชาติฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

คำสวดวิสาขบูชา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

คำสวดในกุศลวิธีสำหรับคฤหัสถ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

เทศน์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา บุษสืเทวะ) ทุกเล่ม

ประชุมคำสวดนมัสการ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

คำราชนิพนธ์พระปฐม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ไถ่ถอนพระร่วง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

หนังสือ—อวาทนุศาสน์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

มหาชาติพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

มิลินปัญหา เล่ม ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

ปัญหากรรมวินิจฉัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

สังคีตคดียวงส์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

แปลเครื่องเล่นกนิษฐมหาราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

เรื่องท้าวมหาชมพู พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

สวดมนต์พระราชนิพนธ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๕. พระพุทธรูป มี ๖ เรื่อง พิมพ์อยู่ในหนังสือต่าง ๆ ดังนี้

ตำนานพระปาง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

หนังสือรัตนพิมพ์วงษ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

ตำนานพระพุทธรูปสี่ทิวทิศ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

ตำนานพระพิมพ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

คำราชนิพนธ์พระพุทธรูป พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

พระราชนิพนธ์เรื่องพระพุทธรูปชินราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

๑๐. ภูมิประเทศและการท่องเที่ยว มี ๕ เรื่อง ในหนังสือต่าง ๆ คือ

เที่ยวที่ต่าง ๆ ทหภาค

เรื่องไทรโยคเป็นอย่างไร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑, ๒๔๖๖

วาควยแม่น้ำหมีในประเทศสยาม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ระยะทางเที่ยวชวากวาสองเดือน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

พระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสนครครั้งที่ ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

อธิบายแผนที่พระนครหรือชุกยาภิคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

เรื่องเที่ยวไทรโยคคราวสมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุข เสด็จประพาสเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

จดหมายเหตระยะทางเสด็จประพาสในรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสหัวเมืองในแคว้น
มลายู รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๗ - ๑๑๘ - ๑๑๙ รวม ๓ คราว พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

๑๑. วรรณคดีไทย มี ๗๓ เรื่องในหนังสือต่อไปนี้

นิราศเมืองเทศ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

ฉันทกฤษณาสอนน้อง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

กลอนนารีรมย์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

สุขุมาลัยนิพนธ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

บทละครครั้งกรุงเก่า เรื่องนางมโนहरา กับเรื่องสังข์ทอง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

วรรณคดีคำฉันท์แต่งในรัชกาลที่ ๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

วินิศจานิชคำฉันท์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

สักการาเล่นที่ห้องพรหมาศเมื่อในรัชกาลที่ ๕

ขอลพระเกียรติ ๓ รัชกาล พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

เพลงยาวเล่นวาคความ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

บทเหกล้อมพระเจ้าลูกเธอ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

- โคลงจินตามณี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
- โคลงคั่นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
- กาพย์กมรบรรพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
- กาพย์วนประเวศน์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
- กาพย์สักกรบรรพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
- โคลงสุภาสิตเจ้านาย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
- ประชุมคำกาพย์รามเกียรติ์ ภาค ๑, ๒, ๓, ๔
- บทเหกลอมพระบรรทม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
- บทกลอนกล่อมเด็ก บทปลอบเด็กและบทเด็กเล่น พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
- คำฉันท์เรื่องนางจินตะหรา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
- ลิลิตพายัพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
- มหาชาติคำฉันท์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
- ประชุมบทกลอนของพระมหามนตรี (ทรพย์) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
- ประชุมกาพย์เห่เรือบริบูรณ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
- โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓
- โอวาทกระสัตรี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔
- ชุมนุมฉันทคุณสุ่งเวย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
- ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตรา ทั้งทางสถลมารค และชลมารค พิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๘
- บทละครเรื่องสังข์ทองฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
- บทละครเรื่องไชยเชษฐาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
- บทละครเรื่องไกรทองแลมณีพิไชยฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
- ประชุมเชษฐาวุธ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑
- ประชุมเพลงยาว ภาคที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙

ประชุมพราโกม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

โคลงเรือลอยพระประทีป ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

โคลงนิราศกรมหมื่นเดโชศิครเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

โคลงกระทูของเกา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

กุมารคำฉันท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

เสภาเรื่องศรีธนไชยเชียงเมียง แดงคามนิทานในมณฑลอุดร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

เรื่องพระลอนรลภษณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

สมุทโฆษคำฉันท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ประชุมกาพย์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

โคลงเลี้ยงโทะปีใหม่, เมื่อมีจอ พ.ศ. ๒๔๑๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

โคลงทวาทศมาส พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

คำฉันทกล่อมพระยาช้าง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

กลอนกาพย์ เรื่องเสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

โคลงกวีโบราณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

ประชุมโคลงโลกนิติ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

คำฉันทเรื่องนางจินตะหรา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

วงศ์เหวราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

โคลงขอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

โคลงกระทูวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

คำกลอนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ลิลิต หม่อมเจ้าสมเด็จพะพญาจารย์ เสด็จจรดงค พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

นิราศพระปฐม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

นิราศทวาราวดี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

จักรวรรดิคำฉันท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

โคลงนิราศหริภุชชัย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

- เสภาเรื่องอาบหะชน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
 บุษโณวาทคำฉันท์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
 นิราศพระราชนิพนธ์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
 นิราศเคื่อน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
 บทเล่นหุ่น พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
 โคลงนิราศสุพรรณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
 โคลงนิราศนรินทร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
 ลิลิตมหาราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
 โคงคั่นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พิมพ์เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๖๓
 ฉันทขมกฤษีและกาพย์ฉบับเบ็คเตล็ค พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๑๒. เบ็คเตล็ค มี ๒๓ เรื่องในหนังสือต่อไปนี้

- เรื่องประวัติศาสตร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑, ๒๔๖๕
 เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง
 พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
 ตำนานพระอารามหลวง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓
 จารึกวัดชะง่างครมิตเกาะสีชัง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑
 ประวัติวัดเบญจมบพิตรคฤสคาราม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
 ตำราฆาของเกา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔
 วาควยภาษาต่าง ๆ ในสยามประเทศ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒
 หนังสือจักรที่ป็น ตำราโหราศาสตร์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
 พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระเจ้า
 ดูกยาเธอ ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔
 โขราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑
 ตำรากลหมากรูกฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
 ตำราปืนใหญ่ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
 วชิรญาณสุภาษิต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ประชุมสุภานิตเขมร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

อธิบายราชินิกุลบางช้าง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

ลำดับสกุลเกาบางสกุล ภาค ๑, ๒, ๓

ตัวอย่างหนังสือสยามประภิต ของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ปัญหาพยากรณ์ของหอพระสมุทวชิราวุธาน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ประชุมหนังสือเกา ภาคที่ ๑, ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

พระบรมราชาวาทภาษามคธ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ประชุมโอวาท พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ปัญหาขัณฑ์ของโปรดใหญ่กั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ สำหรับสมาชิกหอพระสมุทวชิราวุธาน

พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พระบรมราชาวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คัดจากพระราชดำรัส
ในที่สมาคมต่าง ๆ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

พระนิพนธ์ตำนาน

พระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานมักจะเล่าถึงประวัติความเป็นมาของเรื่องนั้น ๆ
อย่างละเอียด ถ้าเป็นเรื่องยาวก็มักจะทรงวางโครงเรื่องเป็นข้อ ๆ เสียก่อนแล้วอธิบาย
ตามหัวข้อนั้นภายหลัง ทรงยกเอาสิ่งที่มีอยู่หรือที่เห็นอยู่แล้วเป็นตัวตั้งเสียก่อนแล้วจึงโยงไป
หาอดีตอันเป็นที่มาของสิ่งนั้น ๆ เช่น ตำนานหอพระสมุทสำหรับพระนครฯ เริ่มแรกก็กล่าว
ถึงมูลเหตุที่ตั้งหอพระสมุท ฯ สำหรับพระนคร ความเป็นมาของหอสมุทต่าง ๆ ในการอธิบาย
เกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ นี้ ก็ได้แทรกความรู้นี้เองในเรื่องหอพระสมุทฯ ไว้ด้วย เช่น
เล่าถึงตำนานหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวงซึ่งเป็นหนังสือที่หอพระสมุทฯ คุ้เก็บรักษาไว้
การจัดหาหนังสือสำหรับหอพระสมุทฯ การพิมพ์หนังสือ วิชิตหนังสือ การจัดหมวดหมู่หนังสือ
เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้อ่านได้เข้าใจเกี่ยวกับเรื่องหอพระสมุทสำหรับพระนครมากที่สุดเท่าที่
จะมากได้ แต่ก็มิได้ทำให้เนื้อเรื่องเยิ่นเย้อเกินไป นับว่าพระองค์ท่านทรงมีความสามารถ
ในการเล่าเรื่องต่าง ๆ เป็นอย่างมาก

พระนิพนธ์ตำนานผู้ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนั้นมัลลิกษณะที่ละเอียด
 ละออกดังกลาวมาแล้ว แต่ก็ได้ทรงวางแนวโครงเรื่องของแต่ละเรื่องไว้ไม่ซ้ำกัน ในคำ
 นานพระพุทธรูปสำคัญ ก็ทรงกลาวถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปองค์สำคัญ แต่ละ
 องค์ไป โดยแยกหัวข้อว่าเป็นพระพุทธรูปวัดใดก็อยู่ในหมวดวัดนั้น ๆ ทำให้เนื้อเรื่องไม่
 สับสน นอกจากนั้นการอธิบายถึงความเป็นมาต่าง ๆ ในตำนานแต่ละเรื่องเห็นได้อย่างชัด
 เจนวาพระองค์ทรงค้นหาหลักฐานมาประกอบอันเป็นที่เชื่อถือได้

ในเรื่องตำนานสามก๊ก นอกจากจะใคร่รู้ความเป็นมาของเรื่องสามก๊กโดย
 สมบูรณ์แล้ว ยังใคร่รู้เรื่องพงศาวดารจีนทั้งหมดที่แปลออกเป็นภาษาไทยมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑
 ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงเรียงลำดับเทียบศักราชแห่งราชวงศ์ต่าง ๆ ของจีนไว้ตลอดว่า พระ
 เจ้ามณฑลจีนองค์ใดครองราชสมบัติใด เพื่อประกอบความรู้ในเรื่องพงศาวดารจีน
 แมกระทั่งการนำเอาเรื่องพงศาวดารจีนมาแสดงเป็นบทละครว่าแบบไทยสำหรับเล่นละคร
 นอกอย่างเก่าก็ทรงอธิบายไว้ว่าเรื่องใดตอนใดบางที่ได้นำมาแสดง ใครเป็นผู้แต่งผู้ใด
 นำแสดงเป็นต้น จากนั้นก็ทรงอธิบายถึงเรื่องการแปลหนังสือจีนเป็นภาษาไทยแท้โบราณ
 และอื่น ๆ อีก โดยที่พระองค์ท่านทรงแบ่งหัวข้อไว้เป็นเรื่อง ๆ คือ แรกทีเดียวก็อธิบาย
 ว่าควยหนังสือสามก๊ก ทอม่ากว่าควยแปลหนังสือสามก๊กว่าควยสำนวนแปลหนังสือสามก๊ก
 ว่าควยพิมพ์หนังสือสามก๊กภาษาไทย ว่าควยวินิจฉัยเรื่องสามก๊ก ว่าควยรูปภาพสามก๊ก
 ว่าควยแผนที่สามก๊ก ซึ่งภูมิประเทศในเรื่องสามก๊กเรียงตามลำดับกัน ทำให้ผู้อ่านได้ทราบ
 เกี่ยวกับเรื่องสามก๊กที่ละเอียดเรื่องตามลำดับ จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
 ทรงละเอียดละออในการเล่าเรื่องตำนานของเรื่องหนึ่งเรื่องใด เช่น เรื่องตำนานสามก๊ก
 นี้ ไม่เพียงแต่จะเล่าถึงความเป็นมาเท่านั้น แมแต่รูปก็พยายามเขียนประกอบไว้ให้ผู้อ่านได้
 ทราบ แผนที่ก็ทรงจัดทำไว้ให้อีก เพื่อจะให้ผู้อ่านมีความรู้เรื่องภูมิศาสตร์ไปควยในตัว
 ทรงอธิบายว่า

การที่ไทยเราอ่านหนังสือสามก๊กกันมาแต่ก่อน ได้ความรู้แต่เรื่องกบกระบวน
 ความเพียงว่าเป็นเรื่องในประเทศจีน ส่วนแผนที่นั้นรู้แต่เมืองใดซึ่งปรากฏชื่อ
 ในหนังสือสามก๊กจะอยู่ตรงไหน หรืออาณาเขตก๊กไหนจะเท่าหนึ่งเท่าใดไม่
 ควยไม่มีสิ่งใดซึ่งจะอาศัยสอบสวน ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่คัดค้านำพาของผู้

อ่านควยเรื่องแผนที่ ครั้นมาถึงสมัยเมื่อความภูมิศาสตร์เจริญแพร่หลาย
แลมีแผนที่ประเทศต่าง ๆ พิมพ์จำหน่ายพอหาได้ไม่ยาก การอ่านหนังสือเรื่อง
สามก๊กในสมัยชั้นหลัง จึงมีผู้ซึ่งใครจะรู้แผนที่เรื่องสามก๊กขึ้น..... เมื่อได้
ความคั่งแสดงมาซาฟเจาจึงให้จำลองแผนที่ประเทศจีนครั้งสามก๊กมาพิมพ์ใน
ตำนานนี้ควย แต่สำเร็จได้ควยความพยายามของพระเจงจิ้นอักษรที่รับแปล
หนังสือจีนในแผนที่เป็นหนังสือไทย ใช้สำเนียงฮกเกี้ยนให้เข้ากับหนังสือสาม
ก๊กภาษาไทยสถาน ๑ และทองอ่านหนังสือสามก๊กภาษาไทยตรวจคชข้อต่าง ๆ
อันเกี่ยวกับแผนที่มาทำเป็นอักษานแล้วไปสอบตำราจีนว่าที่นั้น ๆ หรือเมือง
นั้น ๆ ในปัจจุบันนี้เรียกอย่างไรควยอีกสถาน ๑ เป็นการลำบากแก่พระเจง
จิ้นฯ มากทีเดียวเพราะชื่อขานเมืองในประเทศจีนเปลี่ยนมาเนื่อง ๆ แม้อธิบาย
ที่ลงไว้ในอักษานแผนที่สามก๊ก พระเจงฯ ก็ว่ารับรองได้แต่เพียงชื่อที่เรียกใน
สมัยเมื่อราชวงศ์โตเซ็งเป็นใหญ่ แต่จะเปลี่ยนชื่อมาในชั้นประเทศจีนเป็นวิธี
ปริศนิกเทอใดบ้างไม่มีตำราที่จะคนให้ทราบได้ ซาฟเจาเห็นว่าแม่ทำโตเซ็ง
เทอที่พิมพ์ในหนังสือนี้ของจุดเอาเป็นดี และพระเจงจิ้นอักษรควรได้รับความ
ขอบใจของผู้อ่านเรื่องสามก๊กที่พิมพ์ใหม่ครั้งนทวณ

จากพระอธิบายนี้จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระอุต
สาหะในเรื่องค้นคว้าหาความรู้เพียงใด นับว่าพระองค์ท่านได้ทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่
อนุชนรุ่นหลังมากที่สุดทีเดียว นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่เรายังไม่เคยมีกันมากอันก็คือ "คำอธิบาย
ท้ายเรื่อง" อย่างชนิดที่เรียกว่า "อักษาน" ซึ่งได้จัดไว้ท้ายตำนานเรื่องสามก๊กควยข้อ
ภูมิประเทศในเรื่องสามก๊กจัดเรียงตามลำดับตัวอักษรแบบอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ นับได้
ว่าเป็นสิ่งที่ใหม่ประโยชน์ในการศึกษาครความมากที่สุดทีเดียว

พระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานนี้หลายเรื่อง บางเรื่องก็สั้น บางเรื่องก็ยาว บาง
เรื่องพิมพ์เป็นเล่มแล้ว เช่น ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม มีความหนาถึง ๒๐๒ หน้า

ตำนานพุทธเจดีย์สยาม ๑๔๗ หน้า ที่เป็นตำนานสั้น ๆ ก็มี เช่น ตำนานพระบรมิศาสดา ตำนาน
 วัจนานุกรม ๑๒๘ หน้า ตำนานเรือรบไทย ตำนานบางเรื่องพิมพ์รวมอยู่ในชุดชุมนุมพระนิพนธ์
 เช่น ตำนานการเลิกอากรบนเบี้ยและหอย ตำนานการทึบเยเรียนภาษาอังกฤษ ตำนาน
 เงินตรา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีบางเรื่องพิมพ์แทรกอยู่ในหนังสือต่าง ๆ ว่าด้วยเรื่อง
 เกี่ยวกับหนังสืออื่น ๆ เช่น ตำนานหนังสือคอคชวาราชการ อยู่ในหนังสือคอคชวาราชการ
 เล่ม ๑. ตำนานหนังสือมหาชาติในมหาชาติคำหลวง เป็นต้น พระนิพนธ์ตำนานของพระองค์
 ทานมีรายชื่อดังต่อไปนี้

๑. ตำนานการเกิดทหาร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
๒. ตำนานคณะสงฆ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๓. ตำนานเครื่องมือหีบพยาธิ ฉบับชำระใหม่ทุกเล่ม ถวาย มีฉบับแปล
 ภาษาอังกฤษรวมอยู่ด้วย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓
๔. ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๕. ตำนานโตะเครื่องบูชา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
๖. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ เรื่องตำนานวังเก่า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๗. ตำนานพระโกษุณีและหีบศพบรรดาศักดิ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
๘. ตำนานพุทธเจดีย์สยาม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๙. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๐. ตำนานพิชิตทรุษ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔
๑๑. ตำนานเรือรบไทย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗, ๒๔๗๓, ๒๔๘๖
๑๒. ตำนานเรื่องเครื่องโตะและถวายปิ่น พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕
๑๓. ตำนานเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา
 หงสาวดี เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๙๕๔ พ.ศ. ๒๑๓๕ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖
๑๔. ตำนานวังหน้า พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
๑๕. ตำนานหอพระสมุค หอพระมณฑปเขี้ยวธรรม หอวิชิตญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ
 แดหอสมุคสำหรับพระนคร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๖. "วาทกยตำนานหนังสือพระราชพงศาวดาร" ใน พระราชพงศาวดาร
ฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖
๑๗. "ตำนานโคลงภาพพระราชพงศาวดาร" ใน โคลงภาพพระราชพงศาวดาร
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๑๘. "ตำนานพระราชนิพนธ์บทละครนอก" ใน บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง
ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๑๙. "ตำนานเสภา" ใน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ
เล่ม ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๒๐. "ตำนานหนังสือวยาการศกตะ" ใน สุภานิตรอยบทย หรือ วยาการศกตะ
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๒๑. "ตำนานหนังสือตำราพิไชยสงคราม" ใน ตำราพิไชยสงครามคำกลอน
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๒๒. "ตำนานหนังสือพระราชพงศาวดาร" ใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระ
ราชหัตถเลขา พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
๒๓. "ตำนานเหเรือ" ใน ประชุมกาพย์เหเรือ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
๒๔. "ตำราพิไชยพระยวน" ใน ตำราพิไชยพระยวน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔
๒๕. "อธิบายตำนานนิราศสุนทรภู่" ใน โคลงนิราศสุนทรภู่ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๒๖. "อธิบายตำนานพระอารามหลวง" ใน ตำนานพระอารามหลวง
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖
๒๗. "อธิบายตำนานเพลงยาวกลบท" ใน เพลงยาวกลบทและกลอักษร แต่ง
จากฤทธิพิศพระเชษฐพน ในรัชกาลที่ ๓ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
๒๘. "อธิบายตำนานเรื่องรำโคม" ใน ประชุมรำโคม พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
๒๙. "อธิบายตำนานมโหรี" ใน ประชุมมโหรี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑
๓๐. "อธิบายตำนานหนังสือเรื่องไถลบ้าน" ใน พระราชนิพนธ์ เรื่องไถลบ้าน
ฉบับมีรูปภาพ เล่ม ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

นิทานโบราณคดี

นิทานโบราณคดีนับเป็นหนังสือที่มายิ่งเรื่องหนึ่ง เพราะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในสมัยที่ล่วงมาแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์ได้เล่าถึงปฐมเหตุที่ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ไว้ในพระนิพนธ์คำนำ ดังนี้

เรื่องต่าง ๆ ที่จะเล่าต่อไปล้วนเป็นเรื่องจริงซึ่งตัวฉันใครเห็นเอง มิได้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องเกิดขึ้นนอกพงศาวดาร จึงเรียกว่า "นิทานโบราณคดี" เหตุที่จะเขียนนิทานเหล่านี้ เกิดแต่ลูกทอยช่วยขยายกรูเรื่องเก่าแก่ก่อนเธอเกิดถึงเวลานั่งกินอาหารพร้อมกันมักชวนให้เล่าให้ฟังเนื่อง ๆ ส่วนตัวฉันเองเมื่อตกมาถึงเวลาแก่บราดก็ชอบเล่าอะไร ๆ ให้เด็กฟังเหมือนอย่างคนแก่ที่เคยเห็นมาก่อน แม่ตัวฉันเองเมื่อยังเป็นหมาก็เคยขยับไปตามท่านผู้ใหญ่อย่างเดียวกัน ยังจำได้ถึงสมัยเมื่อฉันเป็นนายทหารมหาดเล็กประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำมักชอบไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิวงศา ประสูติพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิวงศา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับเสด็จฯ ทูลถามถึงเรื่องโบราณต่าง ๆ ท่านก็โปรดตรัสเล่าให้ฟังโดยไม่ทรงรังเกียจ คุณเหมือนจะพอพระหฤทัยให้ทูลถามด้วยเสียอีก การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟัง น่าจะเป็นธรรมดาตามธรรมชาติก็ควรพอ แต่โดยมากเล่าแล้วก็แล้วไป ทยอยบ้างมีคนเขียนเรื่องที่เล่าลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตัวฉันเองเคยมีใจคิดว่าจะเขียน แต่ลูกหญิงหนึ่งพิสมัยเธอว่าเรื่องต่าง ๆ ที่ฉันเล่าให้ฟังล้วนมีแก่นสารเป็นคติสาร ถ้าปล่อยให้สูญเสียน่าเสียดาย เธออ่อนนวนอนขอให้ฉันเขียนรักษาไว้ให้เป็นที่ประโยชน์แก่ลูกหลานและผู้อื่นต่อไป ฉันจึงเริ่มเขียนนิทานโบราณคดีมา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่ไม่ได้กำหนดว่าจะเขียนเรื่องชนิดใด สดแต่กับเรื่องอะไรขึ้นใจเห็นว่าจะเขียนก็เขียนลงไปเป็นนิทาน นักเรื่องใดใดก่อนก็เขียนก่อน เรื่องใดนี้ขึ้นใจภายหลังก็เขียนทีหลัง นิทานที่เขียนจึงเป็นเรื่องหลายอย่างต่างชนิด กระจุกกัน แต่หวังใจว่าผู้อ่านจะไม่เสียเวลาเปล่าด้วยอ่านหนังสือเหล่านี้

๑๓๖ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "คำนำ" ใน นิทานโบราณคดี
(พระนคร โรงพิมพ์กษัตริย์ศึก ๒๕๐๑)

เรื่องต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในนิทานโบราณคดี มีทั้งหมด ๒๑ เรื่อง คือ

นิทานที่ ๑ เรื่องพระพุทธรูปประหลาด เล่าเรื่องเมื่อครั้งพระองค์ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้พบพระพุทธรูปที่ตั้งงามมากแต่มีปาฏิหาริย์อย่างแปลกปลาด คือ ถ้าใครไปถวายเครื่องสักการบูชาเมื่อใด ในไมช้าก็มักเกิดเหตุวิวาทกันใบไม้บนนั้น ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงเลอาว ไม่เชื่อในคำเล่าลือนั้น จึงได้ชมสักการแล้วจะเชื่อจากวัดมหาธาตุเมืองอุตรดิตถ์ลงมาไว้ในวังของพระองค์ท่านที่กรุงเทพฯ ต่อมาก็มีเหตุวิวาททาง ๆ เกิดขึ้นเสมอ ๆ นับตั้งแต่แรกอยู่เชื่อกับวัดมหาธาตุเรื่อยมา สมเด็จพระเจ้า ทรงเลอาวจึงนำพระพุทธรูปที่วิวาทกันไว้ในนิทานเรื่องนี้ อย่างสนุกสนาน พระพุทธรูปแปลกปลาดอีกองค์หนึ่ง คือ พระพุทธรูปซึ่งได้ขุดขึ้นมาจากวัดสิงห์ เมืองเชียงใหม่ เป็นพระพุทธรูปที่ตั้งงามมาก สมเด็จพระเจ้า ให้นำมาประดิษฐานไว้ในวังของพระองค์ท่านที่กรุงเทพฯ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดพระพุทธรูปองค์นี้ จึงให้ขุดไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน ในพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงขนานพระนามว่า "พระพุทธรูปสิงห์" และได้ประดิษฐานอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ พระพุทธรูปองค์นี้มีปาฏิหาริย์ในทางดี เพราะปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้า ซึ่งเป็นผู้ขุดขึ้นมา ไมช้าก็ไต่เลื่อนยศจากกรมหมื่นขึ้นเป็นกรมหลวง และพระสงฆ์หลายองค์ซึ่งเกี่ยวข้องในการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์นี้ ต่อมาไมช้าก็ไต่เลื่อนสมณศักดิ์ทุกองค์

นิทานที่ ๒ เรื่องพระครวญฉลอง กล่าวถึงเมื่อพระองค์ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลพายัพครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้พบพระครูวิสุทธิวงศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดฉลอง เมืองภูเก็ต ทัศนศาสตร์ของท่านมีรอบเปิดทองคำเปลวแผ่นเล็ก ๆ มากมาย เหมือนกับพระพุทธรูปหรือเทวรูปที่คนบนบาน เป็นที่แปลกปลาด สมเด็จพระเจ้า จึงได้สืบเรื่องประวัติของพระครวญฉลองนี้ ก็ได้ทราบว่าเป็นผู้มีศรัทธาอาคมและมีอิทธิฤทธิ์ทาง เป็นอัศจรรย์มากมาย จนชาวบ้านนับถือกันว่าเป็นผู้เสก ถึงกับบนบานขอให้ช่วยคุ้มครองเมื่อมีภัยอันตราย สมเด็จพระเจ้า ทรงเลอาวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้แก่ชาวบ้านในเมืองภูเก็ต จนกระทั่งทองเปิดทองพระครวญฉลองไว้มากมายเรื่อง ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าอัศจรรย์เล่าต่อ ๆ กันมา พระองค์ท่านได้นำมาเล่าไว้ในนิทานเรื่องนี้กันอย่างสนุกสนาน

น นิทานที่ ๓ เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร เล่าเรื่องเมื่อครั้งพระองค์ท่านเป็น
 ผู้จัดการเสด็จประพาสเสียบหัวเมืองแควมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๐๙) สมเด็จฯ และคณะกองหลวงหนาลงไปจัดหาพาหนะ
 สำหรับเดินทางบกและตรวจพลับพลาที่ประทับและท่าทางเสด็จ ทั้งแก่เมืองชุมพรถึงเมือง
 ระนอง เมื่อถึงเมืองชุมพรได้ทราบจากคำบอกเล่าจากชาวบ้านและกรมการเมืองว่า
 มีเสือหัวหนึ่งยาว ๙ ศอก เทาเป่างหนึ่ง เรียกกันว่า "อายุแป" เทียวกคิกคนตามหมู่
 บ้านกลางวันแสก ๆ ประมาณ ๒๐ คน จนชาวบ้านพากันครันคราม บางคนก็ว่าเป็นเสือสมิง
 ศักดิ์สิทธิ์ ไม่ใคร่ใคร่ถายิง คำเล่าลือเกี่ยวกับเสือตัวนี้เป็นที่หวาดเกรงแก่คณะเดินทางของ
 พระองค์ท่านเป็นอันมาก จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์โศกนาฏกรรมในค่ายพักแรกเกี่ยวกับ
 เสือตัวนี้บ่อย ๆ สมเด็จฯ ได้เสวยเหตุการณ์วุ่นวายเกี่ยวกับความกลัวเสือนี้อย่างสนุกสนาน

นอกจากนี้แต่แรกเรื่องราวต่าง ๆ ที่พบเห็นตามระยะทางที่ผ่านไป เช่น เรื่อง
 ต้นไม้ใบมีพิษ ที่เรียกว่า "ตะลึงคว้าง" เรื่องทุกแถบป่า หรือ โป่งคาง" เป็นต้น

นิทานที่ ๔ เรื่องห้ามไม่ให้เขาไปเมืองสุพรรณ กล่าวถึงคติโบราณที่ถือกันว่า
 ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณบุรี เพราะเกรงว่าเทพารักษ์เมืองสุพรรณจะทำอัน
 ตรายบาง จะทำให้เสียบพระจริตบาง สมเด็จฯ ไม่ทรงเชื่อว่าจะเป็นไปได้ จึงได้เสด็จไป
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ครั้งที่พระองค์ไปตรวจหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือ เมื่อไปถึงเมือง
 สุพรรณปรากฏว่า ราษฎรมารองทูลทูลว่าเจ้าเมืองสุพรรณกคิชิมเหง สมเด็จฯ จึงสั่งให้
 ปลัดเจ้าเมืองสุพรรณออกจากตำแหน่ง เป็นต้นเล็กมคคิโบราณเสียได้ ในนิทานเรื่องนี้
 ได้กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองสุพรรณซึ่งเกี่ยวข้องกับนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผน ความ
 เมื่อเกาแกของชาวบ้านในเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่อง เช่น เรื่อง เวลาเกิดจันทร์ปราศ
 ราษฎรจะยิงปืนขึ้นฟ้าและช่วยกันตีเกราะเคาะไม้ส่งเสียงคังคาง ๆ เพื่อช่วยให้พระราหู
 ตกใจทิ้งพระจันทร์ คือสมเด็จฯ ได้เป็นธุระการให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวเสด็จประพาสเมืองสุพรรณ ถึง ๒ ครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ และ พ.ศ. ๒๔๕๒
 ทั้งแกนั้นมากไม่มีใครหุดถึงคคิที่ห้ามเจ้านายมิให้เสด็จไปเมืองสุพรรณอีกเลย

นิทานที่ ๕ เรื่องของเปลือกที่เมืองชัยปุระในอินเดีย เล่าเรื่องเมื่อครั้งที่ พระองค์ท่านเป็นผู้แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปเยี่ยมทอม แกรนค็อก ชาวเวียตญัม รัชทายาทประเทศฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ซากลับผ่านประเทศ อินเดียและเป็นแขกเมืองของรัฐบาลอินเดีย ได้เห็นสิ่งแปลก ๆ ในอินเดียซึ่งพ้องกับของ ที่มีในเมืองไทย โดยโคแบบแผนมาจากอินเดียคือกำพร้าอันเป็นคติโบราณคดี ก็นำมา เล่าให้ฟัง เช่น เรื่องชนช้างที่เมืองชัยปุระ ซึ่งมีวิธีการถามคำถามราชาศาสตร์ เรื่องฤษีคิดค้น หัวคิ้วพระเชตุพนของไทย และ เรื่องถูกสาป เล่าถึงประเพณีพระเจ้าแผ่นดินไปรับเงินพระ ราชทานราษฎรสองข้างถนน วิธีการสาปซึ่งผู้มีฤทธิเดชกระทำร้ายแก่ผู้อื่น ซึ่งประเพณี ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของอินเดียคือกำพร้าและนำมาเผยแพร่ในเมืองไทย

นิทานที่ ๖ เรื่องของเปลือกที่เมืองหาราณสี เล่าเรื่องการจัดอาหารอย่าง อินเดีย ซึ่งคล้ายกับสำรับกับข้าวของไทย โดยเฉพาะอาหารที่มหाराชาส่งมาถวายพระองค์ ท่านนั้น ทำอย่างประณีตบรรจงอย่างของห้องเครื่อง เป็นคนว่า ชาวที่โสมมาในยามที่ปิดทอง คำเปลวเหมือนอย่างชาวทิพย์ ฤษีสารท ประเพณีลอยบาปของพวกอินเดียในแม่น้ำคงคา การ ย้ายยามในอินเดียซึ่งเป็นมูลเหตุของประเพณีย้ายของยามและประโคมพระศพในเมืองไทย สาเหตุที่เรียกเวลากลางวัน "โมง" กลางคืนว่า "ทุม" การชานยาวพ่ายเรือพระที่นั่ง ในอินเดียเปรียบกับของไทย ลักษณะรับแขกเมืองของอินเดียสมัยโบราณ การปลงศพของ อินเดียซึ่งมีบางอย่างตกทอดมาเป็นประเพณีไทย

นิทานที่ ๗ เรื่องสืบพระศาสนาในอินเดีย เล่าถึงการที่พระองค์ท่านไปเที่ยว อินเดีย ได้แวะดูสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาในอินเดียหลายแห่ง เช่น มฤคทายวัน พุทธคยา เพื่อศึกษาแบบอย่างศิลปทางพระพุทธศาสนาในอินเดียว่า ผิดกับในเมืองไทยอย่างไรบ้าง นอกจากนี้ ยังเล่าเรื่องมหาโหฬัสมาตม การเสาะหาพระพุทธรูปเจดีย์ พระบรมธาตุ พระศรี มหาโหฬัส รัชพระพุทธรูปบาทและพระพุทธรูป

นิทานที่ ๘ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชา (โอรสยัตมินส) ธิบายวิธีการที่ได้ตัว

เจ้าพระยาอภัยราชามารับราชการในประเทศไทย ประวัติเจ้าพระยาอภัยราชาคนที่
รับราชการในเมืองไทย ความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลเจ้าพระยาอภัยราชากับไทย

นิทานที่ ๕ เรื่องหนังสือหอหลวง เล่าประวัติความเป็นมาของหนังสือในหอ
หลวง ซึ่งก็คือหอสมุดของพระเจ้าแผ่นดินนั่นเอง หอหลวงเป็นที่เก็บรักษาหนังสือซึ่งเป็น
แบบฉบับตำรับตำราและจดหมายเหตุราชการบ้านเมือง มีในพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงศรี
อยุธยา ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
โปรดให้รื้อหอสมุดหอหลวงเพื่อจะสร้างใหม่ให้เป็นแบบเดียวกับพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็น
เหตุให้กองขนย้ายหนังสือในหอหลวงไปเก็บไว้ที่อื่น หนังสือหอหลวงจึงกระจัดกระจายตั้ง
แต่นั้นมา จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้า โสภางค์ทรงทำแท่นสถานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้คิด
ตามหาหนังสือหอหลวงค่าที่ต่าง ๆ มาไว้ในหอพระสมุด ฯ เป็นจำนวนมาก พระองค์ท่านได้
เสด็จวิหิตหาหนังสือเก่าที่มียก ประเพณีการพิมพ์หนังสือแจกงานกุศล นอกจากนี้ยังเสด็จ
ประวัคิของนายกุหลาบ ซึ่งมีชื่อเสียงในการคัดลอกนำหนังสือหอหลวงมาคัดแปลลงสำนวนเป็น
ของตนเอง และเป็นคนเหตุที่จะเกิด "หนังสือกุ"

นิทานที่ ๑๐ เรื่องความไขว้ที่เมืองเพชรบูรณ์ เล่าถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระ
องค์ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีความลำบากในเรื่องหาคนไปรับราชการมหาด
เพชรบูรณ์ เพราะคนกลัวไข้ที่เมืองนี้มาก สมเด็จพระเจ้า จึงเดินทางไปที่เมืองเพชรบูรณ์ด้วย
พระองค์เอง เพื่อจะใคร่ทำให้ผอุนหายกลัว เสด็จการเดินทาง ภูมิประเทศ ดินฟ้าอากาศ
ในเมืองเพชรบูรณ์อันเกี่ยวเนื่องกวยการเจ็บไข เสด็จการสำรวจเมืองโบราณตามระยะ
ทางที่เสด็จมาน เช่นเมืองหล่มสัก เมืองศรีเทพ เมืองอภัยสาดี

นิทานที่ ๑๑ เรื่องโจรแฝดปลาด เล่าเรื่อง โจรทิม ชาวเมืองอินทบุรี
เป็นโจรปล้นทรัพย์จำคุกอยู่ได้ ๑๐ ปี หลงเกล้าถววยฎีกาขอพระ ราชทานอภัยโทษทางไปรษณีย์
ขอความที่กราบบังคมทูลในฎีกา กล่าววว่า ทั้งแต่จำคุกอยู่ก็ได้หักจักสานจนชำนาญ คิดว่าจะ
พยายามสานสิ่งใดสิ่งหนึ่งถววยให้เห็นฝีมือ ถ้าโปรดของสิ่งนั้นก็ขอพระ ราชทานโทษไปพน
เวรจำ ออกบวชเป็นพระภิกษุ ไม่ประพฤติชั่วร้ายเหมือนแต่ก่อนจนตลอดชีวิต เมื่อพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสอบสวนดูก็ไคความจริงว่า โจรทิมसानกาดังนำรอนถวายฝีมือ
ประณีตงดงามมาก จึงทรงพระกรุณาฯ โยให้โจรทิม แล้วให้สมเด็จพระเจ้า จักรการบวชโจร
ทิมเป็นนาคหลวง สมเด็จพระเจ้า ไคเสด็จถึงพฤติการณ์ต่าง ๆ ของโจรทิมซึ่งกลับตัวเป็นคนดี
ถึงกับรัชกาลที่ ๕ ออกพระโองสรวา "มณูยเรานถึงคกตำจจนถึงเป็นโจรดูรายแล้ว ถากลับ
ใจไคจริง ๆ ก็ยังเป็นคนดีไค"^{๑๓๗}

อีกคนหนึ่งคือ โจรจันทร เป็นหัวหน้าพวกโจรถูกจับไคให้การรับสารภาพ
สมเด็จพระเจ้า ไคสมเ้าาณโจรจันทรถึงวิธีการที่ททำโจรกรรม โจรจันทรก็ถวายคำอธิบายให้
จนสิ้นสงสัย สมเด็จพระเจ้า จึงเรียบเรียงถึงวิธีการโจรกรรมไว้ให้ทราบในนิทานเรื่องนี้ เพื่อ
เป็นประโยชน์สำหรับเจาหน้าทำการปราบปรามโจรดูรายและบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
นอกจากนี้ยังเสด็จถึงวิธีการไคสวนชำระความโจรดูรายในสมัยนั้น วิธีสืบสวนหาตัวโจรดูราย
เรื่องนี้ต่อมาสมเด็จพระเจ้า ไคทรงนิพนธ์ไว้อย่างละเอียดชื่อเรื่องว่า "สุนทนากับดูรายปลน"
ต่อมาโจรจันทรไครับพระราชทานอภัยโทษ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้า หลุดขอ เพราะโจรจันทร
ไคชี้แจงวิธีโจรกรรมให้เป็นประโยชน์แก่การปราบปรามโจรดูราย ต่อมาโจรจันทรก็กลับ
คนเป็นคนดี มีหน้าที่เฝ้าเรือนพักของสมเด็จพระเจ้า ที่นครปฐม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จไปประทับที่เรือนพักนั้นก็ยังตรัส
ทุกโจรจันทรควยทรงพระกรุณา แม้อาราชการอื่น ๆ ก็มีไครังเกียจ แสดงให้เห็นว่า โจร
ที่กลับใจเป็นคนดีไคนี้มคนยกย่องมากกวามบุคคลธรรมดาสามัญ

นิทานที่ ๑๒ เรื่องตั้งโรงพยาบาล เ้าเรื่องการตั้งโรงพยาบาลศิริราช
สมัยเริ่มแรก การจัดหาหมอมาประจำที่โรงพยาบาล การชักชวนคนไขมาทำการรักษาที่โรง
พยาบาลตามวิธีการแพทย์สมัยใหม่ ประวัติกรมพยาบาล ประวัติการปลูกฝีในประเทศไทย
ประวัติโรงพยาบาลบูรพาและโรงพยาบาลเทพศิรินทร์ การตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์
ประวัติหมอยอช แมกฟ้าแลนด์ (พระอาจารย์วิชาคม) ประวัติพระองค์เจ้าศรีเสาวภาวงศ์

---

^{๑๓๗} สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑๑ เรื่องโจรแปลกปลาด
ใน นิทานโบราณคดี (พระนคร โรงพิมพ์กฤษณมิตร ๒๕๐๑) หน้า ๑๑๘.

วิธีการศัลยกรรมของไทยสมัยโบราณและสมัยเมื่อแรกตั้งกรมพยาบาล สาเหตุที่เล็กประ
เพ็ดอยู่ไฟในโรงพยาบาล

นิทานที่ ๑๓ เรื่องอนามย์ เป็นเรื่องการจัดการป้องกันความเจ็บไข้ตาม
หัวเมือง ในสมัยที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
เช่นคั้งหมอกำบล การทำยาไอศสกลา การตั้งแพทย์ประจำเมืองโดยกำหนดวาทของ
วิชาแพทย์ ซึ่งเป็นวิชาที่สอนอยู่ในโรงเรียนแพทย์ของกรมพยาบาล เห็นว่ามีจักษุให้
โรงเรียนแพทย์กลับรุ่งเรืองเพราะมีคนสมัครเรียนวิชาแพทย์มากขึ้น การทำหนังสือบัญชี
และการปลูกฝีป้องกันโรคฝีดาษแก่ราษฎรตามหัวเมืองในระยะที่โรคฝีดาษกำลังระบาด
พ.ศ. ๒๔๕๕ สมัยรัชกาลที่ ๖ การทำขี้นมแก่พิษสุนัขบ้า ประวัติการตั้งสถานป่าสเคือร์
(เวลานั้นเรียกว่าสกุรสภา) ซึ่งต่อมาภายหลังโคชยายกิจการเป็นสถานเสาวภา การ
ตั้งไอศสกลา (เวลานั้นเรียกว่าไอศสกลสถาน) ตามหัวเมือง เป็นต้น

นิทานที่ ๑๔ เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง อธิบายสาเหตุที่จะจัดตั้งโรงเรียน
มหาดเล็กหลวง การหาบุคคลที่จะดำรงตำแหน่งอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก ระเบียบการทาง ๆ
ในการจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง นับเป็นประวัติของโรงเรียนมหาดเล็กหลวงซึ่งต่อมา
ในสมัยรัชกาลที่ ๖ โคชยายเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และในที่สุดโคชยายเป็น
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นิทานที่ ๑๕ เรื่องอภัย กล่าวถึงประวัติของอภัยในประเทศจีน เกิดขึ้นเนื่องจาก
ตั้งเป็นสมาคมเพื่อกำจัดราชวงศ์โคเซ็งยกราชวงศ์โคเหม็งขึ้นเป็นใหญ่ อภัยในแหลมมลายู
เอาแบบอย่างอภัยในประเทศจีน แท้มีความประสงค์เพื่อจะส่งเกราะหพวกจีนที่จะทำมาหากิน
ทางเมืองมลายูมิให้ของตกยาก หรือใครรับความเดือดร้อน เพราะถูกพวกมลายูกดขี่ข่มเหง
เหตุที่จะมีอภัยในประเทศไทย เหตุการณ์ทาง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองไทยเนื่องจากพวก
อภัย ในรัชกาลที่ ๓, ๔ และ ๕ การปราบอภัย

นิทานที่ ๑๖ เรื่องด่านช้าง เรื่องนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเมื่อ

เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอุดรกับมณฑลอิสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้เขียนเล่าเรื่องที่ได้ออกครั้งนั้นไว้ในนิทานเรื่องนี้ พรรณนาว่าด้วยลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ของไทยลานช้าง เช่น ฑิบายศรี สมาคมไทยอย่างโบราณ บานชีหูด (หมู่บ้านคนที่เป้นโรคเรื้อน) ธรรมเนียมชาวตานซางคอนรบเจ้านาย เสด็จการเค้นทางจากกรุงเทพฯ ไปมณฑลอุดร วินิจฉัยชื่อเมืองนครราชสีมา ฑิบายเรื่องลานนกกระเรียนในเขตจังหวัดนครราชสีมา การอพยพของพวกลาวเชื้อสายชาวเวียงจันทร์ ตามหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ประวัติพระยาพิชัยมุกเทศาภิบาลมณฑลอุดร

นิทานที่ ๑๓ เรื่องแม่น้ำโขง เรื่องนี้ต่อจากเรื่องลานช้าง เนื่องจากเป็นเหตุการณ์ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าไปตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอิสาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เช่นเดียวกัน เล่าเรื่องลักษณะแม่น้ำโขง การล่องแก่งเชียงใหม่ การล่องแก่งแม่น้ำโขง การเดินคอง เรื่องผีบุญ ชนชาติต่าง ๆ ในมณฑลอุดรและมณฑลอิสาน เช่นผู้ไทย กะเจิง ยอ, แสก, โยย, กะตาก, กะโซ้ โบราณสถานตามทางที่ผ่าน เช่น ปราสาทหินเมืองพิมาย ปราสาทหินเขาพนมรุ้ง พระวิหารที่เมืองขุขันธ์ พระเจดีย์ธาตุพนม

นิทานที่ ๑๔ เรื่องคนเมืองโบราณ เล่าเรื่องการค้นหาเมืองเขลียง โดยพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ เช่นหนังสือพงศาวดาร กฎหมายเก่า ตลอดจนศิลาจารึกที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองเขลียง แล้วตรงไปตรวจสอบสถานที่ด้วยพระองค์เองอีกในสมัยที่พระองค์ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นอกจากนั้นยังค้นหาเมืองอทอง วินิจฉัยที่ตั้งและชื่อเมืองอทองจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และหลักฐานที่ทรงค้นพบเอง การค้นพบพระเจดีย์พุทธพิศิตี เรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการค้นเมืองโบราณนี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าเป็นคนที่มีความรู้ความสามารถในการค้นคว้า จะวินิจฉัยเรื่องใดก็ตรวจสอบหลักฐานดูให้แน่นอนแล้วพิจารณาเปรียบเทียบสันนิษฐานหาข้อเท็จจริงต่าง ๆ เป็นอันมาก การบรรยายเรื่องก็ละเอียดเข้าใจง่ายอ่านไม่เบื่อ

นิทานที่ ๑๙ เรื่องเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ อธิบายถึงเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องพระอนุชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และคนควาถึงประวัติความเป็นมาของประเพณีนี้ ซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งให้พระมหากษัตริย์ไปครองหัวเมืองเหนือ พระเจ้าแผ่นดินครองทกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์บางพระองค์มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เช่นในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ทรงยกย่องพระอนุชา คือ สมเด็จพระเอกาทศรถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าโกทรจกธิบายโดยยกตัวอย่างอ้างอิงจากราวในพงศาวดารประกอบ พร้อมด้วยวินิจฉัยข้อเท็จจริงทาง ๆ ทำให้เข้าใจเรื่องราวและประวัติความเป็นมาของประเพณีการมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ ได้เป็นอย่างดี

นิทานที่ ๒๐ เรื่องจับขาง (ภาคคน) กล่าวถึงสาเหตุที่ขางมีอยู่แต่ในทวีปอาฟริกาและทวีปอาเซียตอนใต้ ความแตกต่างของขางอาฟริกาและขางอาเซีย วิถีจับขาง ความตำราศศาสตร์ของอินเดีย ประวัติการจับขางและใช้ขางในเมืองไทย ประเพณีการจับขางในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ตำราจับขางซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯ ให้แต่งขึ้นใหม่ ตำรานกรมขางตั้งแก่กรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ การใช้ขางกับวิชาศึก และการรบบนหลังขางที่เรียกว่า "ยุทธหัตถี"

นิทานที่ ๒๑ เรื่องจับขาง (ภาคปลาย) แดงต่อจากภาคต้นโดยแต่งให้ละเอียดยิ่งกว่าเดิม เพราะได้มีการค้นคว้าจากตำราต่าง ๆ ประกอบอีก ที่จริงก็เป็นเรื่องเดียวกันกับภาคต้น แต่สมเด็จพระเจ้าไม่ยกแต่งใหม่ จึงได้เพิ่มเติมเป็นอีกตอนหนึ่ง

นิทานตอนนี้เล่าเรื่องขางเถื่อนในเมืองไทย การจับขางที่เพี้ยนค ลักษณะจับขางเถื่อน วิถีวังขาง ลักษณะคอกจับขาง การตอนขางเขาคอก วิถีตอนขาง วิถีโพนขาง วิถีจับขางอย่างราชกีฬา วิถีคลองขางที่เพี้ยนค วิถีหัดขาง

พระนิพนธ์ประเภทนี้มีผู้จัดพิมพ์มากมายหลายครั้งบางเล่มก็จัดพิมพ์ทั้งหมด บางเล่มก็จัดพิมพ์บางส่วน มีทั้งที่จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ต่าง ๆ และจัดพิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

หนังสือนิทานโบราณคดีนี้ ได้จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ สำหรับแจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงนิพนธ์ และต่อมาสำนักพิมพ์ทาง ๆ ได้ขอประทานอนุญาตจากทายาทจัดพิมพ์จำหน่ายอีกหลายครั้ง กรมศิลปากรได้รับพระราชทานให้อนุญาตแก่อุชฌิมพิมพ์แจกในงานกุศลให้จัดพิมพ์ได้ และมีผู้พอใจขออนุญาตพิมพ์กันมาก ดังรายละเอียดในการจัดพิมพ์ดังนี้

พิมพ์ในงานศพ นายนิคม สิริโยธิน ณ วัดพิมพ์ฤๅชาราม อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓

พิมพ์ในงานศพ นายปรังฮิน วรณลิก ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม วันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ม.จ.หญิงหม่อมภาณุจนา ทองแถม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๕

พิมพ์ในงานศพ นายเชอ ปาลกะวงศ์ ณ อุษุขยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๐

พิมพ์แจกในพิธีเปิดสถานีอนามัย กนคารักอุทิศ อำเภอลาดกระบัง พระนคร วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๑

ประวัติศาสตร์และการท่องเที่ยว

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเริ่มนิพนธ์ประวัติศาสตร์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ซึ่งในปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงคำวรงราชานุภาพตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่มอยู่แต่เดิมขึ้นใหม่ ให้สมบูรณ์เหมาะที่จะพิมพ์ออกเผยแพร่ได้

๑๓๘ "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๕) หน้า ๑

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงตรวจชำระจากหนังสือพระราชพงศาวดารซึ่ง
 ใดเขียนซึ่งไว้แล้ว คือ เรื่องตอนรัชกาลที่ ๑ พระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ฯ
 ซึ่งอุทัยพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงตรวจชำระพระราช
 พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๔^{๑๓๕} และมีพระราชา
 ธิราชจะตรวจชำระพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ท่ออีก แต่ยังไม่ทันได้ทำก็สิ้นพระ
 อณูจึงจึงรอมมาหลายปี จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ จึงได้ตรวจชำระและเรียบเรียงพิมพ์เป็นเล่ม
 ใหม่เดียวกันนั้น ทรงอธิบายไว้ในคำนำว่า

หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ที่จริงไม่แปลกกับฉบับที่เจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์ฯ ได้ทำไว้ในกระหว่างเวลาเท่านั้นมาจนเมื่อมาจับทำพระราชพง
 ศาวดารรัชกาลที่ ๒ คราวนี้ ข้าพเจ้าได้แต่งหนังสือเรื่องอื่น ๆ อันเนื่อง
 ควบพงศาวดาร มีอธิบายพระราชพงศาวดารกรุงเก่า เป็นต้น สืบเกิดผู้อ่าน
 พอใจที่ระทราบทั้งตัวเรื่องและข้อวินิจฉัยในพงศาวดาร หรือถ้าจะว่าอีกอย่าง
 ๑ ทุกวันนี้ มีผู้อ่านที่สนใจศึกษาพงศาวดารในทางวินิจฉัยใครครวญคิดเหตุผล
 ในเรื่องพงศาวดารมากขึ้น ไม่อ่านไปแปลตา ๆ ดังแต่ก่อน อันนับว่าเป็น
 ผลเกิดขึ้นในการศึกษาของบ้านเมือง เมื่อมีความรู้สึกอยู่อย่างข้าพเจ้า
 จึงแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ในทางที่จะให้อ่านได้วินิจฉัย
 แลเข้าใจเหตุผลในเรื่องพงศาวดาร เพราะฉบับลักษณะที่เรียบเรียงจึงผิดกับ
 หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้ทำมาแล้ว ทั้งสำนวนและ
 วิธีเรียบเรียงจะเรียกว่าแต่งใหม่ทีเดียวก็ได้ แต่ถึงกระนั้นเนื้อเรื่องก็ยังคง
 อาศัยพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ เป็นหลักความ เพราะ
 หานได้รวบรวมไว้แล้ว เป็นแต่แห่งใดเห็นคลาดเคลื่อนโดยมีหลักฐาน ข้าพเจ้า
 จึงแก้ไข กับได้เพิ่มเติมเรื่องที่พบใหม่เข้าหลายแห่ง ให้ความบริบูรณ์เท่าที่
 สามารถจะทำได้^{๑๔๐}

---

๑๓๕ เรื่องเดียวกัน

๑๔๐ เรื่องเดียวกัน หน้า ๓ - ๖

จากพระอธิบายนี้จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงวางแนวใหม่ในการเรียบเรียงหนังสือประวัติศาสตร์ ซึ่งผูกกับการเรียบเรียงหนังสือประวัติศาสตร์ในสมัยโบราณซึ่งโคจรหลักฐานต่าง ๆ ลงไว้ว่ามีเหตุการณ์อะไรบางเท่านั้น แต่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียงด้วยวิธีทางวินิจจัย ตอนใดสงสัยว่าความจริงเป็นอย่างไกรก็จะไปค้นหาหลักฐานเรื่องอื่น ๆ ประกอบ แล้วสันนิษฐานตามหลักฐานที่ควรจะเป็นจริงเช่นนั้น ๆ ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ นี้ จะโคพบข้อความที่เป็นเชิงอรชรหลายแห่งอธิบายถึงหลักฐานที่โคพบหรือคิดเห็นอย่างนั้น ๆ ทั้งนี้แสดงถึงการเป็นนักศึกษานักค้นคว้า ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพโดยแท้จริง

พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทางด้านประวัติศาสตร์นับว่ามีมากกว่าประเภทอื่น ๆ ลักษณะที่นิพนธ์ก็ทรงวางโครงเรื่อง หาหลักฐานมาประกอบไว้มากมาย เป็นหนังสือที่ใช่อ้างอิงโคแม่ในสมัยปัจจุบันนี้ถึงไชพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านอ้างอิงเสมอ ๆ นักประวัติศาสตร์รุ่นหลัง ๆ ก็โคอาศัยแนวการค้นคว้าของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นหลักในการค้นคว้าเพิ่มเติม แสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านทรงเป็น "พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์" อย่างแท้จริง

ในการทองเทียวนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไปรคการทองเทียวนั้นเป็นอย่างมาก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓^{๑๔๑} โคทรงนิพนธ์เรื่อง อธิบายประโยชน์ของการเทียวนเทร สงดงพิมพ์ในหนังสือ "วชิรญาณ" กล่าวถึงการทองเทียวนั้นมีประโยชน์ในทางกาย ทางใจ และทางสติปัญญาความรู้อย่างไรบาง ต่อมาเมื่อพระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งนายก ๆ หอพระสมุด โคนำพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านและของผู้อื่น

^{๑๔๑} "คำนำ" ใน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเทียวนที่ต่าง ๆ

เกี่ยวกับเรื่องทองเที่ยวนำมารวมพิมพ์เป็นหนังสือชุดใหญ่ชื่อ "เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ" แบ่งเป็นภาค ๆ ตามความเหมาะสมของเนื้อเรื่อง ทำให้เกิดหนังสือเกี่ยวกับเรื่องทองเที่ยวที่ต่าง ๆ แพร่หลายอันเป็นผลสืบเนื่องจากความคิดริเริ่มของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนั่นเอง

พระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องทองเที่ยวของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพมักจะแทรกเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของสถานที่นั้น ๆ ไว้อย่างน้อยว่าใดความรู้ทางประวัติศาสตร์ควยเหมือนกัน

พระนิพนธ์ประเภทประวัติศาสตร์และทองเที่ยวที่สำคัญ ๆ คือ

๑. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
๒. " " " " ๒
๓. " " " " ๓
๔. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒ เรื่องไทยรบพม่าครั้งกรุงเก่า
๕. " " ๑๓ ทำนนวนวังเก่า
๖. " " ๑๓ เรื่องตำนานการเลิกบอนเบี้ยและเลิกหยว
๗. " " ๒๔ จดหมายเหตุเรื่องปราบฮอ
๘. " " ๒๕ เรื่องสถานที่และวัดซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔
๙. " " ๒๖ ทำนนวนวังเก่า
๑๐. " " ๕๐ ทำนนวนเมืองระนอง
๑๑. " " ๕๒ จดหมายเหตุเมืองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต
๑๒. " " ๕๕ วาดวยอังกฤษเรามาทำสัญญากับไทย
๑๓. ไทยรบพม่า
๑๔. ความทรงจำ
๑๕. จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน
๑๖. จดหมายเหตุเรื่องประพาสตนในรัชกาลที่ ๕
๑๗. ทำนนวนพุทธเจดีย์สยาม

๑๘. ธิบายเบ็ดเตล็ดใน เรื่องพงศาวดารสยาม
๑๙. พงศาวดารต่อจากจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ
๒๐. ธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป
๒๑. เหตุการณ์เกี่ยวของกับเมืองญวนและ เมืองเขมรในรัชกาลที่ ๒
๒๒. เรื่องก่อนประวัติศาสตร์
๒๓. เทียวเมืองพม่า
๒๔. นิราศนครวัด
๒๕. เทียวทามทางรถไฟ
๒๖. เรื่องเทียวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๓ เต่าเรื่องเทียวมณฑลเพชรบูรณ์
๒๗. เรื่องเทียวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ วาดวยเทียวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด
๒๘. ธิบายระยะทางดองด่าน่าพิงค์ ตั้งแต่เชียงใหม่ จนถึงปากน้ำโพ
๒๙. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗ เต่าเรื่องไปชะวาทครั้งที่ ๓
๓๐. เรื่องเมืองพิชฌโลก
๓๑. เรื่องไปลังกาทวีป

พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ที่ถือได้ว่าเป็น "งานชิ้นเอก" ของสมเด็จพระยา
 ศำรงราชานุภาพ คือเรื่อง "ไทยรบพม่า" ซึ่งเป็นเรื่องราวการรบพุ่งระหว่างไทยและพม่า
 อันมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญ
 ในประวัติศาสตร์ไทยก่อนหนึ่ง ทรงแทรกเรื่องการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ประวัติศาสตร์
 ความสัมพันธ์กับต่างประเทศทั้งไทยและพม่าไว้อย่างละเอียด

สาสนสมเด็จ

เรื่องสาสนสมเด็จนี้ คือลายพระหัตถ์ทรงมีไปมาโต้ตอบกันในระหว่างสมเด็จ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๒ พระองค์ คือ สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ ยานวิศรานุวัตติวงศ์กับสมเด็จเจ้าบรมพระยาคำรงราชานุภาพ เริ่มต้นตั้งแต่ พุทธศักราช ๒๔๓๕ จนถึง พุทธศักราช ๒๔๔๖ กรมศิลปากรได้นำลายพระหัตถ์สาสน สมเด็จนี้ลงพิมพ์ในวารสารศิลปากรตั้งแต่ ฉบับปีที่ ๑ เล่ม ๒ เดือนตุลาคม ๒๔๕๐ เป็นต้นมา มีผู้อ่านมาก เพราะมีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับอักษรศาสตร์ ศิลป วรรณคดี โบราณคดีและอื่น ๆ อีกมาก

นอกจากความรู้ในเชิงศิลปวิทยาการนานาสาทรพรรณที่สมเด็จทั้งสองพระองค์ ไต่ทรงวินิจฉัยโต้ตอบกันและต่างพระองค์ต่างทรงเสนอสนองซึ่งกันและกันอย่าง มี เท่าใดให้หมด^{๑๔๒} นั้นแล้วเรายังจะได้เห็นชั้นเชิงกระบวนการ โต้แย้งของนักปราชญ์กับ ทั้งวิธีวางรูปการประพันธ์ในแบบสนทนาทางจดหมายซึ่งอ่านสนุกและทำให้ศิลปวิทยาการ ที่หนักกลายเป็นสิ่งชวนเพลินได้อย่างแยบคาย ตลอดจนภาษาและสำนวนที่ทรงใช้ ก็ ถือเอาเป็นแบบฉบับที่ดีอันหนึ่ง มีคำที่กระชับความอย่างไทยอยู่มากหลาย เช่น ทูล บรรเลง หนึ่งป่วยใจ เคี้ยว^{๑๔๒}

สาสนสมเด็จนี้เริ่มต้นพิมพ์ลงในวารสารศิลปากรตั้งกล่าวแล้ว มีผู้อ่าน มาก ต่อมากรมศิลปากรได้อนุญาตให้พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ แต่เนื่องจากมีลายพระ หัตถ์มากจึงได้จัดพิมพ์เป็นตอน ๆ สาสนสมเด็จ (ภาคหนึ่ง) พิมพ์ในงานพระราชทาน

---

^{๑๔๒} คำนำ ในสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานวิศรานุวัตติวงศ์ และสมเด็จเจ้าบรมพระยาคำรงราชานุภาพ สาสนสมเด็จ (พระนคร โรงพิมพ์ จำลองศิลป์ ๒๔๕๓)

เพลิงศพ มหาเสวกโท พระยามโนปกรณนิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒
จึงนับได้ว่าเป็นการพิมพ์ครั้งแรก^{๑๕๓}

ต่อมาก็มีผู้จัดพิมพ์ภาคอื่น ๆ อีกปัจจุบันนี้พิมพ์ถึงภาคที่ ๕๕ ซึ่งทางกรมศิลปากรได้รวบรวมไว้ครบทุกภาค นอกจากพิมพ์ในงานฉาบปกก็ศพแล้วยังมีผู้จัดพิมพ์จำหน่ายอีกเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ นายจรูญ คุ้มวงศ์ ได้จัดพิมพ์สาสนสมเด็จรวม ๔ เล่ม เป็นลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๕ ถึง ๑๔ ธันวาคม ๒๔๓๘ ซึ่งยังนับว่าไม่สมบูรณ์เพราะยังมีลายพระหัตถ์อีกมาก

ฉบับพิมพ์จำหน่ายที่นับว่าสมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบันนี้ คือ ฉบับที่คุรุสภาจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบวันประสูติปีที่ ๑๐๐ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๐๕ ในชุดนี้จัดพิมพ์รวมทั้งหมก ๒๓ เล่ม และได้เพิ่มลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้ง ๒ พระองค์ ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ เขาไว้ควยเป็นลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๔๕๓ - พ.ศ. ๒๔๘๖ เล่ม ๑ ถึง เล่ม ๒๖ เป็นลายพระหัตถ์โต้ตอบกัน ส่วนเล่มที่ ๒๓ เป็นครรชนสำหรับคนเร่ร่อน เนื้อเรื่องย่อ ๆ ของสาสนสมเด็จมีดังนี้

สาสนสมเด็จ เล่ม ๑ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๔๕๓ ถึงวันที่ ๒๖ ธันวาคม ๒๔๖๘ ทรงโต้ตอบกันควยเรื่องการจัดพิมพ์หนังสือแจกงานพระศพพระชนนีของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ คือ หนังสือเรื่องประติษฐานสยามวงศ์ในลังกาทวีป ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ถวาย นับเป็นประวัติตอนหนึ่งของหนังสือเล่มนี้ นอกจากนี้ก็โต้ตอบเกี่ยวกับหนังสือถวายเห่เรือ

---

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องการเห่เรือ บันทึกเรื่องฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑, ๒ วิจารณ์เรื่อง
 โรงพระแก้ววัดอรุณ เรื่องพิธีบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๒ การพิมพ์หนังสือตำรา
 สรางพระพุทธรูปบันทึกความเห็นเกี่ยวกับหนังสือเรื่องตำนานเครื่องโต๊ะและถวายเป็น
 วิจารณ์เรื่องฉาห่อคัมภีร์ในหอพระสมุดฯ วิจารณ์หนังสือตำนานวังหน้า วิจารณ์เรื่อง
 ตำนานพระพุทธรูปในหนังสือที่ชาวต่างประเทศแต่งย่อเรื่องมัทนะพาธา ประกาศนียบ
 ัตรวรรณคดีสโมสรยกย่องหนังสือพระนลคำหลวง บันทึกเรื่องศร ๓ เล่มของพระราม
 พระคำรในการนิพนธ์หนังสือราชประเพณีกรุงศรีอยุธยา วิจารณ์คำต่าง ๆ ในภาษาไทย
 เช่นคำว่า วาน และ คำที่ใช้ในการเห่เรือ วิจารณ์เรื่องชุมนุมพระบัณฑูร บทเพลงพิณ-
 พาทยโหมโรง โขน และเพลงต่าง ๆ กับคำกลอนบอกชื่อเพลงมโหรี บันทึกความเห็น
 เรื่องตำราศุริยางคังพระเจันศุริยางคค่าง ประเพณีค้อยหม้อของอินเตีย ประวัติหม่อม
 เจ้าพิมพ์เสน ความหมายของ นิล มุกดา ราชาวดี ปัทมราค มีภาพแทรกในเล่ม คือ
 รูปหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าถ่ายเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จประพาสมณฑลยมนา ๔ รอบ รูปเสด็จพระราชาแผ่นดินเลียบมณฑลตะวันออก (รูป
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระเจดีย์สุโขทัยที่เมืองตาก พ.ศ. ๒๔๖๔

เล่ม ๒ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๔๖๔ ถึง ๑๘ พฤษภาคม
 ๒๔๗๖ มีจดหมายบันทึกรายการงบประมาณงานบรมราชาภิเษก การจัดสร้างพระเมรุ
 ที่พระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระบิณฑูรเจ้าสุขุมลมารศรี วิจารณ์เมืองพิจิตรเก่ากับ
 เมืองพิจิตรใหม่ พระพุทธรูปละโว้วัดกุฎ วัดเจดีย์ ๗ ยอด เรื่องเมืองตาก มุขมก
 ๓ องค์ในวังหน้า วิจารณ์เพิ่มเติมเรื่องตำนานพระโกศอธิบายเรื่องไม้ตัก บันทึกอธิบาย
 บายเรื่องพระพิมพ์ดินดิบในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร ประกาศประกวดฝีมือช่าง
 เขียน วิจารณ์สมุดภาพเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งเป็นร่างเทียบสำหรับเขียนที่พระระเบียง
 วัดพระแก้วเรื่องชื่อเครื่องชาง ประวัติครูเสภา วิจารณ์หนังสือตำนานเสภา คำจา
 ริกฐานพระที่ศาลาหม่อมเลื่อยบันทึกเรื่องเครื่องบูชา วิจารณ์เรื่องเรือในบทเห่เรือ

ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พยุหยาตราเพชรพวงแปลहेเรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์จัด
เป็นกระบวน สำเนาร่างหมายรับสั่งเรื่องยกประตูพระบรมมหาราชวัง เรื่องวรรณ-
ยุกต์ วินิจฉัยเรื่องปืน

เล่ม ๓ รวมลายพระหัตถ์ที่คัดพิมพ์ไว้ด้วยกันตั้งแต่วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๓๖
ถึง ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๓๗ เล่าเรื่องการไปเที่ยวหัวเมืองปักษ์ใต้ อธิบายตำแหน่งหน้า
ที่ของมหาอุปราชา กฎมณเฑียรบาลตอนกำหนดศักดิ์พระราชาขุนการกรมพระคลังสวน เกาะ
ยอที่จังหวัดสงขลา หนังสือข่าวราชการวัดแขกที่ปากคลองตะเคียน จังหวัดลพบุรี เรื่อง
แขกกลิ้ง แขกทมิฬ คำบอกทหารภาษามคธ เครื่องแบบเขาเผ่าเมือต้นรัชกาลที่ ๕
จารึกที่พระรูปสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดโมลีโลกย์ จารึกในหิริธัมมที่ชุกโคที่
พระเจดีย์จังหวัดพิษณุโลก เรื่องคอกประจวบถน แตรงอนของแขก คำว่าทักษิณาวรรต
ประกาศต่าง ๆ เมื่อแรกจัดทำขึ้น พระบรมรูป ร. ๕ พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๗ ร.ร. ๖ วิชาวุฑฒ พิธีตั้งสังฆราชโรมันคาทอลิก ราชบัณฑิตย-
สภา พิธีประจำกระทรวงต่าง ๆ สมัยคน ร. ๕ สีสวรรค สุพรรณมิตร พิธีไชยชุมของ
ฮินดู

เล่ม ๔ รวมลายพระหัตถ์ที่คัดพิมพ์ไว้ด้วยกันตั้งแต่วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๔๓๗ ถึง
๑๖ มกราคม ๒๔๓๗ เล่าเรื่องเที่ยวชวา เรื่องโรงกระษาปณ์ในวัดสุทัศน์ วินิจฉัย
ข้อเมืองนครศรีธรรมราช สร้อยชื่อวัดราชประดิษฐ์ เรื่องพระนิรันตราย เล่าเรื่อง
อิเหนาตามความเชื่อถือของชวา การชุกชุมทรัพย์ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ นิทานโบราณ
คดีเรื่องโจรแปลกลปลาด เรื่องสมาคมสถาปนิกสยาม คำนานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหล่อด้วยปลาสเตอร์ เรื่องประวัติมนุษยชาติ หลักในการที่เอา
ศัพท์ภาษาอื่นมาใช้เป็นภาษาไทย แครกัมพู

เล่ม ๕ รวมลายพระหัตถ์ที่คัดตั้งแต่ ๒๐ มกราคม ๒๔๓๗ ถึง ๒๔ สิงหาคม
๒๔๓๘ เล่าถึงงานพิธีไชยชุมของพวกฮินดู เรื่องทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป เรื่องพระ

พุทธไพรีพินาศ ภูมิณฑลเชียรบาลพม่า เรื่องกรมรักษาพระองค์ การพบเตาเครื่องถ้วย
 ซามที่เวียงกาหลง บทรอบเบง ประวัตินักไทยในบึง ลักษณะการ เคารพ การแต่งหนังสือ
 เรื่องประวัตินักกายสงครามมยุคิกา อธิบายเรื่องออกญาเสนาภิมุข มูลเหตุของรูป
 ภาพในพระพุทธศาสนา ระเบียบแห่งการแสดงความเคารพของภิกษุ คำนำนเมือง
 สุราษฎร์ธานี วินิจฉัยเรื่องรอยพระพุทธบาท ลักษณะพระเจดีย์ วินิจฉัยชื่อวัดมณฑลภิษัตรี-
 ยาราม ประวัติท่าทอง-กาญจนดิษฐ์ ประเพณีที่เจ้านายทูลเกล้าฯ ถวายต้นไม้ทองเงิน
 และดอกไม้เมื่อรับสุพรรณบัตร เรื่องพระนาม "พระมหาธรรมราชา" เรื่องตุ๊กตาทอง
 ไทยทำค้ายหินทรายที่อยู่ในวัดพระแก้ว

เล่ม ๖ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๕ สิงหาคม ๒๔๗๕ ถึง ๒ มกราคม
 ๒๔๗๕ วินิจฉัยเรื่องละว้าและชนชาติในแหลมอินโดจีน เรือเมลโดยสารของชาติต่าง ๆ
 วินิจฉัยคำว่าสยาม ทับตะโกทิม ไทย วัดสังเวศวิทยาราม มุขมกลา หอน้ำทอง
 สวมสมัย ไบราณ ลักษณะของที่อยู่อาศัย ผลไม้คูนุ กรมศักดิ์ กรมราชโลหกิจ เมืองกระ
 บุรี กุมภวาปี ประเพณีเอาศพใส่โกศ ไบราณวัดกุสสถานที่เป็นศิลปะของเขมร ทางที่ชาว
 อินเฑียเดินบกข้ามแหลมมลายู คชคูมุก ช้างเรื่องตั้งเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอุดรและ
 อีสาน อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า ถาบรรจุพระพิมพ์คินคินที่จังหวัดศรีสะเกษ ประวัตินัก
 มลายู มูลเหตุที่ชาวอินเฑียมาสร้างบ้านเมืองและเจดีย์สถานไวทางแหลมมลายู พระ
 นอนองค์ใหญ่ในถ้ำจังหวัดยะลา การรคนำในพิธีต่าง ๆ เมืองระนอง ประเพณีจัดการ
 ศพชาวอินคิน ในเล่มนี้มีภาพแทรกคือภาพสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และสม
 เด็จพระยาราชินทรานุวัตร

เล่ม ๗ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่วันที่ ๔ มกราคม ๒๔๗๕ ถึง ๒ พฤษภาคม
 ๒๔๗๕ อธิบายเรื่องกรมสรรพากรและกรมสรรพากรใน กระตังพรวนที่เขวนตามชาย
 คาโบสถ์วิหาร เรื่องไขนละครคำว่าคชสีห์ คำว่าครวเรือน ครุฑ เครื่องรักของพม่า

แคเมรอน ไอแลนด์ สถานที่สวยงามที่เมืองปะหังช่วยหัตถกรรมของพม่า มติในการตั้ง
โรงเรียนจีน เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า อธิบายเรื่องวิธีเปลี่ยนการเก็บเงินภาษีอากร
เมืองตะโก้ง เรื่องทวารบาล เทวคานพเคราะห์ ธงชัยที่คิดไว้อยกคณิศรพระเจ้าชัย
นรสิงห์ นิทานพม่าเรื่องสิงห์ บริษัทบริตชอินเดียน ประเพณีการนำพระอังคารไปลอย
ฉวน วัดประทุมคงคา ประเพณีแข่งตัวของพม่าและไทยใหญ่ เรื่องเหตุการณ์ไม่ปกติที่
จังหวัดปัตตานีเมื่อสมัย ร. ๕ ปุชนิวัดฤๅษณ์นับถือมาแต่คึกคักบวรพ คำว่าเปต หรือ
เปรต พิธีเผาศพของพม่า การคลังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระเจ้าชนะสิบทิศ พระเจ้าสีบ่อ พระพิมพ์ของพม่า พระมหาธาตุที่จังหวัดนครศรีธรรม-
ราช พระมหามัญมณี พระมุกดา ชื่อเพลงโยเดีย มูลเหตุที่สร้างโบสถ์หันหน้าไปทาง
ตะวันออก ประวัติพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) รูปภาพโบสถ์สีมากัล-
ยานีของพระธรรมเจดีย์ รูปภาพพระนอนศิลาขาวที่ชวา และพระนอนใหญ่เมืองหงสาวดี
พระพิมพ์ ๔ ปางเมืองพุกาม วิวัฒนาการของการทำศพ คำว่าสามะโน การถวายอภิเระ
คำว่าอพยพ เมืองอาระมะณะ งานพระศัพกรมขุนอุทองเชคชัคคียนารี

เล่ม ๕ รวมจดหมายโต้ตอบตั้งแต่ ๗ พฤษภาคม ๒๔๗๕ ถึง ๕ สิงหาคม
๒๔๗๕ อธิบายคำว่า ค่ายคู-ประตู-หอรบ โศกปราสาท จากึก กัลยาณีที่เมืองมอญ
เรื่องฉัตร การชลประทานอธิบายคำว่า ซอง คาวคิงส์ ไคร์ครึ่งษ์ เล่าเรื่องเที่ยว
เมืองพม่า คำว่าพพศุล บรรยายเรื่องลักษณะปราสาท มณฑป เมรุ คำว่านาฬิกา นาง
จรัล ลักษณะการนุ่งผ้าโบราณ เนินปราสาท โบสถ์สีมากัลยานีการประเคนอาหารพระ
ประตูเมือง การสอบพระปริยัติธรรมของพม่า ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน
ทินนามแก่พระภิกษุ คำนำหน้าชื่อของพม่า เครื่องคนและเครื่องแต่งตัวของพม่า พิธี
ฝังหลักเมืองของพม่า ราชบัลลังก์ ๔ ชนิดของพม่า พระเจ้าแผ่นดินที่เป็นอุคมสาสน
บัณฑิต ๓ พระองค์ พระนาคปรก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงมาเพื่อพุทธศาสนา
ปถัมภกิจ เรื่องพระบรมอัฐิ พระราชสัญลักษณ์สมเด็จพระศรีสวรินทรบรมราชเทวีเสด็จ

ปิ่น สังกโปร์ เรื่องมณฑปทรง โทศ พิธีอุปสมบทมอญ พิธีภักตเมืองมณฑลละเล มูลเหตุ
ที่อังกฤษให้พม่าเป็นอาณาเขตของเขาลานทองคำที่จารึกพิธีอุปสมบทกรรม คำว่า
สลัปน เมืองสุพรรณภูมิ คำว่าเส้าโต อชเรหูนุก เรื่องพระแท่นรัตนสิงห์ คำว่าอมริน-
ทรวินิจฉัย พระที่นั่งอินทราภิเษก

เล่ม ๕ รวมจดหมาย โคตบตั้งแต่ ๑๓ สิงหาคม ๒๔๓๕ ถึง ๑๕ พฤศจิกายน
๒๔๓๕ อธิบายเรื่องกฤษฎีกา กฎมณฑลเทียบบาล คำว่า กระจา นกการวิก คำว่ากำแพง
แก้ว กุฎไตร ชุนหลวงหาวัก สวรรคตที่เมืองพม่า เครื่องทองสัมฤทธิ์ที่พม่าได้ไปจาก
ไทย ช่าง ๑๐ หมู่ เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่า อธิบายเรื่องกฎมณฑลเทียบบาลพม่า คา
สังขาราคณชอทานรองเพลงไพเราะ ประเพณีวชนาคมีชบวนแห่ ประเพณีพระมหา
เถระรับเสด็จในกุฎี ผากราย ผ่าปลัด และยานิคต่าง ๆ แผ่นดินไหวเมื่อ ปี พ.ศ.
๒๔๓๕ ความเห็นเรื่องนักปราชญ์ฝรั่งเกี่ยวกับพยัคฆะของไทย พิธีเซนต์เจ้าทรง
มรรมะวงศ์พระนิกายหนึ่งในลังกา คำว่าลายกำมะลอ หุ่นกระบอ ก เมืองอรรปุระ
คำว่าอรุ อาราม อาวาส รูปหล่อพระอิศวรที่จังหวัดกำแพงเพชร

เล่ม ๑๐ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๔๓๕ ถึง ๔ มีนาคม
๒๔๓๕ อธิบายเรื่องกฎมณฑลเทียบบาลคอนพิเชียณ ๕ กระอิ้วแห่งความ บทกวีลาที่ไม่
โกศลังกา โทศสี่เหลี่ยมหุ้มผาขาว การก่อสร้างฝีมือเขมร พระธเนศร เงินตราที่พบ
ที่เมืองพุกาม จารึกกัลยาณที่เมืองมอญอักษรไทยพบที่เมืองเชียงคอง วัดเจดีย์ ๗ ยอด
ที่จังหวัดเชียงใหม่ เรื่องฉัตร เล่าเรื่องเที่ยวเมืองพม่าพระประวัตินมอมเจ้าพระ
หนักนิธินล ไซยันต ตุ๊กตาไทย เจดีย์แบบจีน เรื่องทวารบาล ชารพระกร ลักษณะการ
นุ่งผ้าโบราณ งานศพพระยาโบราณราชธานินทร์ วัดประคู้โรจนธรรม ประเพณีสมโภช
พระราชกุมาร ยานิคต่าง ๆ ลักษณะพระเจดีย์พม่า ฝรั่งชมพระพุทธรูปนาราชที่จังหวัด
พิษณุโลก พระสงฆ์สังกาวงศ์มาสู่เมืองไทย พิธีสมโภชเคื่อน เรื่องมุนะยสุตัสถุชาติ
ลัทธิมหายาน ลักษณะพระเจดีย์ของมอญ เรื่องรามสูร โลหะปราสาท สมเด็จพระสังฆ-

ราชกรมหลวงวชิรญาณวงศ์เสด็จไปอินเดีย พม่า สก๊อตแลนด์ต่าง ๆ จัดสมณามัมบริหาร
คำว่าสัมเปะ เมืองสารเขต แสหาจามรี คำนานหอสมุดแห่งชาติ โหม่งक्रमการ
ถวายอภิเรก หนังสือเรื่องอดินิหารบรรพบุรุษ วัดอานันทวิหารที่เมืองพุกาม อินทูละคร
เครื่องทรงอุณห์สี

เล่ม ๑๑ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๖ มีนาคม ๒๔๗๕ ถึง ๖ พฤศจิกายน
๒๔๘๐ อธิบายเรื่องถิ่น เรื่องรูปทรงพระเจดีย์วัดกันมาศุยาราม นาย ก.ศ.ร.
กุหลาบเกี่ยวกับเรื่องหนังสือหอหลวง โทศ กุคั่นใหญ่ กุคั่นน้อย โทศราชวงศ์ คำว่า
ขุน วัดจามเทวีที่จังหวัดลำพูน เจดีย์พุทธคยาที่อินเดีย คำว่าเจ้าครอก เจ้าคุณ เจ้า
ฟ้า หน้าที่ขุนช่างกับทนายช่าง เมืองเชียงตุง คุริยคนตรีของชวา และของพม่า ตุลา
รคนำฝีมือวัดเชิงหวาย หนังสือไตรภูมิฉบับของเขมร ฉบับกรุงธนบุรีและฉบับที่เยอรมัน
กันได้ไป คำนานไตรภูมิ เทวรูปศิลาที่ท่าพระยาจักร เมืองอุทอง ธรรมมาสน์เมืองงาน
พระบรม ศพ ร. ๕ ช่างในรัชกาลที่ ๓ ภาพเขียนตามวัดต่าง ๆ พระประธานในโบสถ์
วัดบวรนิเวศ เรื่องภาพเขียนในโบสถ์วัดบวรสถานสุทธารวาส คำว่าบายศรีทอง การ
เลี้ยงนักโทษในสมัยโบราณ โบราณวัตถุที่สมเด็จพระยาจารย์ฯ ทรงได้มาจากอิน-
เดีย ประเพณีเมื่อทารกเกิด พระแท่นเศวตฉัตรพระราชอิสริยาภรณ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพุทธรูปสี่ เรื่องมณฑลพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี วัด
พระศรีสรรเพชญ์ พระสีหิงค์ พัดพุทธกาลสลัมสี ภาพเทโวโรหนะที่วิหารเขารูปช้าง
จังหวัดพิจิตร พิธีอัสวเมธ คำนานพุทธคยา มหาโพธิ์สมาคม วัดมุลคันธุฎที่อินเดีย
งานฉลองราชาภิเษกพระเจ้าอยู่หัวที่ ๖ พิธีราชาภิเษกของอิน เดีย โบราณ วัด
ไผ่ที่จังหวัดลพบุรี เรื่องเกี่ยวกับการเขียนรูปท้าวเวสวัตต์เขวนไผ่ที่แปลเด็ก ศาลหลวง
ศาลหลักเมืองที่จังหวัดสุพรรณบุรี ศาลาไทยที่ ๗ ร. ๕ พระราชทานไปยังเยอรมัน
หนังสือหอหลวง หลักหินยอดพระสถูป พระที่นั่งอัมพรสถาน

เล่ม ๑๒ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๘๐ ถึง ๑๖ เมษายน

๒๔๘๑

เล่าเรื่องกฎหมายเกณฑ์สัมพันธบัตร ๒ เล่ม คำว่ากรม กรมพลัมภ์ กรมอาท-
มาญ กอพระฤกษ์กริธาสถานแห่งชาติ เรื่องกอพระทราย เครื่องฟุ้งสำหรับคนหุง
พระเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคลกรุงเก่า เจดีย์ภูเขาทองที่กรุงเก่า อธิบายเรื่องเจ้าคุณ
ประจักษ์ บรรดาศักดิ์เจ้าพระยา ตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราช พระรูปหล่อกรม
หลวงชินวรสิริวัฒน์ การตั้งชื่อที่ทรงประทานแก่ลูกจีน โบราณวัตถุสถานเมืองเชียง
แสน ประเพณีศักราชของไทย วิจัยชนบทรรมนิยมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา
วินิจฉัยเรื่องเนืองควยพงสาวดาร วินิจฉัยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ลักษณะการตั้ง
คำราชชนบทรรมนิยม ลักษณะและวิธีการปกครองของไทยครั้งโบราณ ประเพณีจีน
ทำขวัญเด็กอนุภักดิ์ ปราสาทหินที่เมืองสิงห์จังหวัดกาญจนบุรี พระนามต่าง ๆ ของพระ
เจ้าแผ่นดิน เมืองพระปะแดง พระป่าเลไลยก์ที่จังหวัดสุพรรณบุรี คำว่าพระมหาได้
พิศยศพระ ยศขุนนางไทย รดยนศันแรกที่เข้ามาถึงเมืองไทย ศาลเจ้าพระปะแดง
คำว่าสามปากง พระเจ้าสามไปเคียง เรื่องลูกแก้วยอดเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคลที่กรุงเก่า

เล่ม ๑๓ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๑ เมษายน ๒๔๘๑ ถึง ๓ พฤศจิกายน
๒๔๘๑ อธิบายเรื่องกฎหมายเกณฑ์สัมพันธบัตร ๒ เล่ม กรมพระคลังข้างที่ วังจันทร์เกษม
คำว่าจารบาต เรื่องพระนาควัดจักรวรรดิ เทวรูปเจตคุปต์ เรื่องเจ้ากับขุนบรรดา
ศักดิ์เจ้าพระยา คำว่าชายไหวชายแครง การคล้องช้างที่จังหวัดลพบุรี เมื่อ ปี ๒๔๘๑
การจับช้างเมื่อรัชกาลที่ ๕ คุกกตาเสียดบาลที่ชวา ไครภูมิฉบับครั้งกรุงสุโขทัย บุษบก
ไม้จันทร์ ประเพณีเจ้านายทรงเนวชที่วัดพระแก้วคำว่าประเลง ลครพม่า พระแก้ว
เชียงแสน พระเจ้าปราสาททองทรงลบศักราช พระนามพระเจ้าแผ่นดินพระที่นั่งพุทไธ-
ศวรรย์ เรื่องคำอธิษฐานของคุณพุ่ม เรื่องโพนข้าง เรื่องพระนาคที่วิหาร โพธิ์ลังกา
วัดมหาธาตุจังหวัดพระนคร เรื่องไม้กางเขน คำพ้องและหน้าที่ออกฤายมราช เรื่อง

ภาพเขียนในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ประตูวังหน้า วิธีจับข้าง คำว่าสามแสน
หอพระนากในบริเวณวัดพระแก้ว

เล่ม ๑๔ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๕ พฤศจิกายน ๒๔๔๑ ถึง ๑๑ มีนาคม
๒๔๔๑ เล่าเรื่องวัดกกจังหวัดฉะเชิงเทรา กกุฏภคินี พระกรรภิมย์ กลองค่าง ๆ โกลศ
เมืองชลุงเมืองเขลางคนคร คลองที่จังหวัดอ่างทอง เครื่องตั้งพระแท่นมณฑล พระ
ที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์คำว่าเจตุคสี วัดชัยสุนทรารมที่กรุงเก่า วัดพระเชตุพน คำว่า
คุริยะ ชงกระบิฐ บึงบรเพ็ด เรื่อง เบญจครรภ ประเพณีการบวชเรียนของพุทธ
ศาสนิกชน ประเพณีเชิดและรับพระราชโองการและพระราชสาสน์ประเพณีคือคลอง
ประโคนยาม ประเพณีราชทูตไทยเชิดพระราชสาสน์ไปต่างประเทศ เป็นชนิดค่าง ๆ
พิธีศราทศพที่นำถวายไป เรื่องผากอง พระเจ้ามิลินท์ พระชัยค่าง ๆ พระคำ
หนักทองในพระบรมมหาราชวัง พระธาตุเชิงชุมจังหวัดสกลนคร พระพุทธรูปที่หอพระ
สราลัยพิมาน พระพุทธรูปฉลองพระองค์ คำว่าย้ายยาม รูปภาพพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวทรงศีล ล่าน้ำเก่าวัดเลาที่จังหวัดฉะเชิงเทรา สวนเจ้าเชตุที่หน้าวัดโพธิ์

เล่ม ๑๕ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๔๑ ถึง ๑๐ สิงหาคม
๒๔๔๒ เล่าเรื่องเขลางคนคร อธิบายคำว่าแกงไตเงินพดควง วัดเชตุพนที่จังหวัด
สุโขทัย วินิจฉัยคำว่า อธิบายเรื่องการคาส่าเกา อธิบายเรื่องเครื่องมาอะแซ
หูนุ่น กัดวายุรัชกาลที่ ๑ คราค่าง ๆ ทำเนียบศักดิ์นาข้าราชการกรมมหาดไทยและ
ขุนนางวังหน้าบางตำแหน่ง บรรยายเรือทองกลอง กรับ เกราะ โกร่ง บรรยายเรื่อง
ความเป็นมาของปราสาท วัดนอยทองอยู่จังหวัดฉะเชิงเทรา คำว่านำสังข์ ประเพณีจัดการ
ศพเจ้าประเทศราช ประเพณีตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่และเสนาบดี ประเพณีตั้งรูปถ่าย
ผู้ตายไว้ที่หน้าศพ ประเพณีประเทศราชถวายเรือราชบรรณาการ ประเพณีส่งนำ
พระ ประเพณีสำนักสงกรานต์ เมืองปะเลมบั้ง คำนำหน้าชอพมา พระขรรค์ชัยศรี

พระเจ้าแผ่นดินที่มีพระนามว่า พระเชษฐาธิราช เมืองพระบาง พระพุทธรูปใหญ่
๔ ทิศที่ขุมประคูประสอพระสถูป พระเหลื่อ พิธีกรรม ลัทธิมหายาน มูลเหตุที่ภาษาไทยมีภาษา
อันมาปะปน พระนามพระร่วง เรื่องเรือสำเภา เมืองละแวก เรื่องสวัสดิเกะ เมือง
สุชาวดี หลวงพ่อเพ็ชรที่จังหวัดพิจิตร คำว่าอกสามศอก เรื่องอัญญาพาฬนร

เล่ม ๑๖ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๑ สิงหาคม ๒๔๘๒ ถึง ๒ มกราคม
๒๔๘๒ อธิบายคำว่าวงกต กรมช่างมุก วัดกฐิกาวที่กรุงเก่า วัดพระแก้ว (ล่าง)
จังหวัดพระนคร ขั้วอินโข่ง เครื่องมุกของเก่า โคลงท้าวศรีสัจจา รูปหล่อโคญ
ศุกรราชที่พิพิธภัณฑสถานพระนคร พระราชไมตรีระหว่างไทยและจีนสมัยโบราณ เรื่อง
จิมกอง เจดีย์ ๓ องค์ วัดเจ้าฟ้าอากาศที่กรุงเก่า ช่างเขียนช่างปั้น วัดเชิงหวาย
ที่กรุงเก่า ฐานที่อยู่สามเสน เด็ดเรื่องศิลป์ ๑๐ ข้อของพวกคริสตัง วินิจฉัยพงศาวดาร
ตอนปลายกรุงสุโขทัยเทียบกับคอนถนนกรุงศรีอยุธยา วินิจฉัยเรื่องลายแทง ทรายคำง ๆ
เรื่องนำท่วมใหญ่เมื่อปี ๒๔๖๐ เรื่องลายเซ็นนามของสมเด็จพระยาบรมมหาศรี-
สุริยวงศ์ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศมณฑล ๑๐ ข้อของพวกยิว ประเพณีแต่งงานของ
ชาวปี่นัง ปราสาทพระเพทนิกร ปราสาทหินของเขมร ศาลาการเปรียญวัดป่าโมกข์
จังหวัดอ่างทอง หางปูนกัน พระเจ้าแผ่นดินที่มีพระนามว่ารามธิบดีรามเสวย ราม-
ราชาธิราช พระธาตุคอกยสุเทพจังหวัดเชียงใหม่ เรื่องเรือหล่อราวเทียนพระพุทธร
บาทที่จังหวัดพระบุรี นิทานเรื่องพระร่วง บานประคูปมุก วิหารพระพุทธชินราชวัด
พระศรีรัตนมหาธาตุจังหวัดพิษณุโลก บานประคูปมุกวิหารยอดและหอนมเพียรธรรมวัด
พระศรีนันทนาศาสคาราม รูปภาพมารวิชัยในพระอุโบสถวัดพระศรีนันทนาศาสคาราม พัด
แดงงาและแดงมบัค พิธีฝังศพของชาวจีนที่ปี่นัง ภาพในพระอุโบสถวัดราชบูรณะที่
จังหวัดพระนครมวัดราชผาติการามจังหวัดพระนคร เรื่องศิลป์ ๑๐ ถนนลึบสามหาง
นิทานท้าวแสนปม เรื่องยักษ์หน้าโบสถ์วัดอรุณ เมืองอุทุมพรพิสัย

เล่ม ๑๗ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒ มกราคม ๒๔๘๒ ถึง ๑๖ เมษายน

๒๔๔๓ อธิบายพิธีงเตก อธิบายเรื่องกรมต่าง ๆ พระเกตุมาลา ความเป็นมาของ
โกศ พระเจดีย์ที่เมืองชอด วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่ากรมสมเด็จพระเจ้า
ธรรม เรื่องคนศาล วัดท่าหลวงจังหวัดพิศิตร เปรียบเทียบการประพันธ์กับวิชาช่าง
เขียน เรื่องขวคใหญ่ที่ ร. ๕ ทรงถวายพระพุทธรชินราชวัดเบญจมบพิตร ประเพณี
ที่มีนักสวดจำนวน ๔ คน การทำยอดปราสาทเป็น ๓ อย่าง ตำแหน่งพระครูคู่สวด
พระแท่นศิลาอาสน์ เรื่องพระบาท ๔ รอย พระศรีอารย พิศิตรีษ พิศิมฤตกวัตร พิศิ
ศราทรพรต หนังสือมหาชัย เมืองมะละกา เรื่องมัลลยสูตร มูลเหตุที่เกิดมีกลอนสวด
และสวดโอเอวิหารราย มูลเหตุที่เกิดมีการเล่นยี่เก วิธีป้องกันไข้ป่า นางเวลาศรี
หนังสือเรื่องนิทานสิบสองเหลี่ยม งานพระศัพสมเด็จพระนางสุนันทากุมารีรัตน์

เล่ม ๑๔ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๖ เมษายน ๒๔๔๓ ถึง ๓๐ กรกฎาคม
๒๔๔๓ อธิบายเรื่องกรมมหารสพสมัรัชกาลที่ ๓ เครื่องราชูปโภคที่ทำด้วยถม ช่าง
ปั้น บานประคุมุกวัดพระเชตุพน เรื่องภาพสุภานิตวัดพระเชตุพน ค่านสิ่งขร วิจารณ
ลักษณะย้วยานคานหาม ไผาครีระหว่างไทยกับมอญ การไปไทร โยค เมืองนครชุม
วัดและหอพระสิ่งคในจังหวัดนคร ศรีธรรมราชบทเหกล้อมพระราชากุมาร ขึ้นพระอยู่ เมือง
บางนางรม เมืองบางบุรี บุษบก เรื่อง โยสถแพ ที่ตั้งพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิต
เมืองประจวบคีรีขันธ์ ปราสาทหินพิมาย ปี่พาทย์มอญที่มีในงานศพ เครื่องทรงพระแก้ว
มรกต พระอุโบสถพระปฐมเจดีย์ วัดพระพายหลวงจังหวัดสุโขทัย บันไดนาคพระพุท
บาทจังหวัดสุพรรณบุรี พระราชยายทองลงยา พระลึงกาสวคมนต์ บานประคุมุกวิหาร
พระพุทธรชินราชวัดพระศรีรัตนมหาธาตุจังหวัดพิษณุโลก พระสีหิงค์ พิธีเมื่อเจ้านาย
ประสูติ พิธีสมโภช โภชขึ้นพระอยู่ พิธีสมโภชลูกหลวง มูลเหตุที่เกิดมีวิหารทิศ วิธีรวบรวม
รวมตำราเก่า ๆ สมัยรัตน โกสินทร์ ท่านองสวดสรภัญญะหนังสือสุภานิตพระร่วง เสดียง

เล่ม ๑๕ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๔๔๓ ถึง ๑๕ ตุลาคม

๒๔๘๓ อธิบายเรื่องเมืองความจิ้งหวัคกำแพงเพชร เงินตราสมัยต่าง ๆ เมือง
 ฉก เข็คสมัย ร. ๕ วิจารณ์เหล่าลูกหลวง วินิจฉัยเรื่องภาษาสันสกฤตกับภาษา
 มคธและภาษาอื่น ๆ เขามาปะปนภาษาไทยบันทึกเรื่องเหล่า นิตาน โบรมคคีเรื่อง
 หามมีให้เจ้าไปเมืองสุพรรณและเรื่องเสื่อใหญ่เมืองชุมพร วิธีนุ่งผ้าแบบโบราณ พระ
 บรมรูปสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมืองแพรง ย้วยานคานหาม ราว เทียนที่ท่า
 เป็นเรือ โรงกระษาปณ์ ลายจำหลักปราสาทหินทาสี ลาน้ำพิงค์ คำว่า โส เรื่องวัน
 เดือน ปี เมืองศรีเทพ สัตว์ป่าหิมพานต์ เรื่องสีมา เสลียง เมืองเสนปาง อมนุษย์นิค
 กันอย่างไร อีแปะ

เล่ม ๒๐ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๘๓ ถึง ๒๔ มกราคม
 ๒๔๘๔ อธิบายเรื่องเมืองกาญจนบุรี วิกฤตคาเวทกรุงเก่า คำว่าเก เรื่องขวัญ
 ประวัตินครุฑ คำเรียกญาติผู้ใหญ่ เครื่องดินเผาและถวยปั้น วัจนทรเกษม วัจน
 เทวที่จังหวัดลำพูน เรื่องฉัตรตราต่าง ๆ นกทัตติมา ทำเนียบศักดิ์นาแห่งราชการ
 ในกฎหมายเก่า เรื่องเมรุวัดเทพศิรินทร์ วาสนิตาน โบรมคคีเรื่องโจรแปลกประหลาด
 และพระพุทธรูปแปลกประหลาด เรื่องปฏิทิน เรื่องปราสาทหินพระธาตุดุแทน พระ
 นาคปรก อธิบายคำว่าพระราชวังบวรสถานพิมุขและพระราชวังบวรสถานมงคลพระ
 ทิ้งพุกตาลทองคำ เมืองเพชรบุรี เรื่องภาษามาลีแปลเป็นภาษาไทย เมืองมโนรมย์
 แม่น้ำคานปีพระเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ เรื่องเมรุปูนวัดสระเกษ พระยศสมเด็จพระ
 สังฆราช สัตว์ป่าหิมพานต์ สีที่ไซทาบาน สีเบญจรงค์ พระประธานวัดสุทัศน์ เรื่อง
 รูปปั้นพระเยซูครึ่งไมกางเขนในหอคำรงนทาสติน เรื่องหิมพานต์ เรื่องพระประธาน
 หัวคอรุณ

เล่ม ๒๑ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๔ มกราคม ๒๔๘๔ ถึง ๒๕ เมษายน
 ๒๔๘๔ เล่าเรื่องบานัญจัน โทศกุกันใหญ่ กุกันน้อย โทศไม้สิบสอง เครื่องปั้น ปฏิทิน
 ของจีน วินิจฉัยเรื่องเครื่องแต่งตัวของมนุษย์ ทองบางตะพาน ธรรมเจดีย์ เรื่อง

นรกสวรรค์ วิวัฒนาการของปรากฏ นิตาน ไบรอนคดี เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลันด์มินัส) เรื่องพระเจดีย์กาไหล่ทองในโบสถ์วัดนิเวศธรรมประวัติที่กรุงเก่า บทกล่อมเด็กของเก่า เรื่องพระพุทธรูปปางเทศนา ธรรมจักรมูลเหตุที่ดูน่าอัศจรรย์ เรื่องโยคีที่ปิ้ง เมืองวิเศษไชยชาญ พระปรากฏจังหวัด สกลนคร

เล่ม ๒๒ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๘๔ ถึง ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๘๔ อธิบายเรื่องกรวคน้ำ เรื่องกล้วยหักมุก คำว่าจางวาง เมืองเชียงทอง วิจัยเรื่องลักษณะพระครองนา ตราประจำพระองค์ คำราพิชัยสงคราม เรื่อง ทวารบาล พระพุทธรูปที่มณฑลโบสถ์หน้าวัดบวรนิเวศจังหวัดพระนคร คำว่าบุหงา ไร่ไป วัดปทุมคงคา เรื่องปราสาทยอกปรากฏ พระที่นั่งพรหมพักตร์พระที่นั่งต่าง ๆ ที่กรุงเก่า พระแท่นเศวตฉัตร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เพลง ที่มิใช่เป็นครั้งแรก เช่น เขมร มอญ เรื่องมาหงสพิมาน เรื่องภาพในโบสถ์วัด ยมที่กรุงเก่า เรื่องต่าง ๆ เช่นเรือนารายณ์ทรงสุบรรณ เรือรูปสัตว์ โรงเรียนสอน คนไม้ คำว่าวัด เรื่องเสาชิง คำานหนังสือไทย หน้าพรหมที่ทำไว้ความยอดเครื่อง สูง เรื่องแห่นางแมวขอฝน ปราสาทที่สร้างในรัชกาลที่ต่าง ๆ สมัยอยุธยา

เล่ม ๒๓ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๐ สิงหาคม ๒๔๘๔ ถึง ๔ พฤศจิกายน ๒๔๘๔ อธิบายเรื่องกรมช่างอัญสุคช คตินิยมที่ไม่ออกชื่อเดิมของท่านผู้ใหญ่ ประวัติมร นอกช มร . อิมเป ครูศิลป์ในต่าง ๆ อธิบายเรื่องช่างคำ ช่างบำรุงงา การตั้งชื่อ เรื่องชุมนุมประตุน้ำต่าง ๆ โบสถ์วัดชุมพลนิกายารามที่กรุงเก่า พระมหาสถูป ๔ องค์ วัดพระเชตุพน วิจัยเรื่องมูลของราชาศัพท์ตราอักษรจีน วัดกะพังเงินที่จังหวัด สุโขทัย นายทหารฝรั่งมาเป็นครูหัวทหารไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ บรรยายเรื่องเพลง ต่าง ๆ นาคหลวง บทกลอนในสมัยอยุธยา คำว่าบางกอก บางหลวง หนังสือปฐม

สมโภช เรื่องปกฏิหาริย์ วัดป่ามะม่วงที่จังหวัดสุโขทัย แผนที่เมืองชนบุรีที่ฝรั่งเศส
ทำไวสมัยพระนารายณ์พระเจ้าปราสาททองทรงทำพิธีอินทราภิเษกและลบศักราช
พระเจ้าแผ่นดินสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีพระนามเป็นภาษาจีน ลักษณะพระพุทธรูป
พระภูมิ วัดมหาธาตุจังหวัดสุโขทัย ที่มาของคำราชาศัพท์วังหลัง เรื่องวิตามิน ป้อม
วิชัยประสิทธิ์ที่จังหวัดชนบุรี วิชชช้าง วิชชอช้างคกมัน วิหารสมเด็จพระเจ้าตาก
ศักราช คำว่าสุโขทัย อายล่วมอกโรย คำว่าแอ่ว

เล่ม ๒๔ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๔๔ ถึง ๒๓ ตุลาคม
๒๔๔๕ อธิบายเรื่องกลองต่าง ๆ เรื่องกำแพง ขั้มรื่องกับคนตรี เมืองคณฑี เครื่อง
สังคีต เจ้านายที่มีพระชนม์ ๘๐ ปีขึ้นไปในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ฉายาพระมูลเหตุ
การตั้งชื่อวัดต่าง ๆ เรื่องภาพคน ชยพฤษ ๒๒ พุทธรักษาที่พระมัทรีพระที่นั่งสุล
มหาราสาท ตะโพน เมืองไทรศรีงส์ เรื่องทวารบาลเมืองทวิสาขนคร เมืองเทพ-
นคร คำว่าโทรเลข เมืองมาราบริวัต นมกรมหมื่น นรสิงห์ เรื่องรูปนารายณ์ทรง
ครุฑที่หน้าบันโบสถ์วิหาร เรื่องมทะเลครนอก คำว่าบรรณศาลา พระอุโบสถวัดบวรนิ-
เวศ คำว่าไปรษณีย์ นาปุม เรื่องมกรบกัณ มูลเหตุที่วัดมักเป็นที่ฝังศพแผ่นดิน
การรคนำในพิธีต่าง ๆ เรื่องเจดีย์อนุสาวรีย์วัดราชบพิตร ประชุมวังหน้า เมืองศรี-
สังขาลัย ศัพท์ช่างสระนาคพันธ์ที่เขมร เมืองสองแคววัดสังกระเจายที่จังหวัดชนบุรี
คำว่าสังคีติกจารย์ คำว่าสุวรรณภูมิ เมืองโชนบุรี

เล่ม ๒๕ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๔๕ ถึง ๒๔ กุมภาพันธ์
๒๔๔๖ เรื่องกรงพระบันทม กรมโหร คำว่าขจร เรื่องขวัญ ของหมันในพิธีแต่งงาน
เรื่องชาวพระ คำว่าจ่านำ จ่านอง วัดจุฬามณีที่จังหวัดพิษณุโลก เจ้าพระฝาง เรื่อง
เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน บ้านเตาไหจังหวัดอุตรดิตถ์ นกกะเจิง นกแขกเตา นก
สาธิกา นำท่วมใหญ่เมื่อปี ๒๔๔๕ บทเหซาลูกหลวง เรื่องจัมระบัว ลักษณะการรับ
เสด็จ ร. ๔ เมื่อเสด็จไปถวายพุ่มกรมสมเด็จพระปรมานุชิต เรื่องคาถาของ

กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ประเพณีพระธรรมยุติกะเข้าไปด้วยพระแก้วมรกตในวันแรม ๕ ค่ำเดือน ๘ เรื่องปรากฏ ผาม่วง เรื่องฝังจับที่วังวรดิศ เรื่องฝัน พงศาวดารกรุงสุโขทัย หนังสือพงษาวดารเหนือพระนอนจักรสีห์ที่เมืองสิงห์ พระศาสดาพระเหลือ พิธีทักษิณ เวียนารายณทรงสุบรรณ เรื่องเลข ๑๓ เรื่องเลขอารบิก การโลชิงช้า คำว่าวรรณคดี เรื่องกำแพงวังวังจันทร์ เกษมจังหวัดพระนคร คำว่าเวียง การลบศักราช คำว่าสวรรค์ คำว่าสามโลก เมืองสิงห์ ลินสอก ทาวแสนปม คำว่าหลงกับลือเหรา

เล่ม ๒๖ รวมลายพระหัตถ์ตั้งแต่ ๗ มีนาคม ๒๔๘๖ ถึง ๑๕ ตุลาคม ๒๔๘๖ อธิบายเรื่องศึกเริ่มมีในเมืองไทย คำว่าโคะ โตก หนังสือทวายหรือเจียง คำว่าบรรจุกพเขี้ยวกางที่ประศหน้าวัดบวรนิเวศ ลักษณะการเขียนหนังสือแปลรอยผาจำนำพรรษา เมืองพระตะบอง เรื่องพระมาลาปากขนนก ยกย่นาพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า เรื่องพระสุชน ลักษณะการเขียนหนังสือรอยแก้ว คำว่าสก วัดสุคนธ์ารามที่จังหวัดพระนคร คำว่าอยู่งานฆ่า มาตราอสงขัย เรื่องอิเหนา

เล่ม ๒๗ สารบาญคนเรื่อง จัดทำโดยนายยิ้ม ปันพยางกูร วิวิคณา ความหมายของคำต่าง ๆ จัดเรียงตามตัวอักษร พร้อมทั้งบอกเลขเล่มและเลขหน้าไว้ด้วย โดยใช้เลขแบบฝรั่งเศษเป็นเลขแทนเล่ม เลขแบบตัวจิวแทนหน้า

จากการศึกษาเรื่องสาสน์สมเด็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเห็นได้ว่าเรื่องนี้เป็นที่มาของพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในการพินิพนธ์หนังสือแต่ละเรื่องพระองค์ท่านจะทรงปรึกษาสมเด็จกรมพระยานริศรเสียดีก่อน บางครั้งก็ขอใ้ทรงตรวจแกบบางครั้งก็ขอใ้วินิจฉัยหรือหาหลักฐานเพิ่มเติม การเขียนลายพระหัตถ์โต้ตอบกันนี้ช่วยส่งเสริมใ้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความคิดริเริ่มใหม่ ๆ อยู่เสมอ และเท่ากับเป็นการฝึกสมองและฝึกการ

เขียนหนังสือและช่วยความจำไปถวายในตัว หนังสือเรื่องต่าง ๆ ที่จัดพิมพ์เป็นเล่มหรืออธิบายแทรกตามหนังสือต่าง ๆ หลายเรื่อง มักจะมีเค้ามูลมาจากการปรึกษาหารือกันในลายพระหัตถ์โต้ตอบของสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์ เช่น วินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากร เพ็ญเมืองพม่า เหล่านี้ก็เล่าอยู่ในเรื่องสาสนสมเด็จ นอกจากนี้ยังมีประวัติบุคคลบางคนที่แทรกอยู่ในหนังสือที่พิมพ์งานศพ ถ้าสมเด็จพระยาองค์ใดองค์หนึ่งไม่แน่พระทัยว่ารายละเอียดเกี่ยวกับประวัติ บุคคลนั้น ๆ ถูกต้องหรือไม่ ก็จะขอให้สมเด็จพระยาองค์ใดองค์หนึ่งหรือหลายองค์ค้นหาหลักฐานส่งไปให้ เพราะขณะที่ทรงนิพนธ์สาสนสมเด็จนี้ สมเด็จพระยาองค์ใดองค์หนึ่งประทับอยู่ที่นั่นไม่สามารถจะค้นหาหนังสือต่าง ๆ ได้สะดวกสมเด็จกรมพระยานครศรีฯ ก็ทรงเป็นพระธุระให้ทุกอย่าง

สาสนสมเด็จที่ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มแล้ว นอกจากฉบับที่ครูสุภาจติพิมพ์ ยังมีฉบับที่กรมศิลปากร อนุญาตให้พิมพ์แจกในงานศพอีกด้วย ดังรายการดังนี้

สาสนสมเด็จ ภาคหนึ่ง พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกโท พระยามโฆปกรณ์ นิตินาคา (กอน หุตะสิงห์) พ.ศ. ๒๔๘๒

สาสนสมเด็จ ภาค ๒ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์โท พระยามหินทร เกษานุวัฒน์ (ใหญ่ ศยามานนท์) พ.ศ.

๒๔๕๑

สาสนสมเด็จ ภาค ๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์โท พระยาศรีธรรมราช (เจิม บุญยรัตพันธุ์) พ.ศ. ๒๔๕๓

สาสนสมเด็จ ภาค ๔ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมเจิมดิศกุล ณ อยุธยา

พ.ศ. ๒๔๕๓

สาสนสมเด็จ ภาค ๕ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงวิจิตรเนตินัย พ.ศ. ๒๔๕๔

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๖ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงบูรณเวชวา ณิชย์ พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๗ พิมพ์ในงานประชุมเพลิงศพ

นายเพ็ง สุนทรารชุน ณ เมรุวัดอนงคาราม วันที่ ๑๕ มีนาคม ๒๔๕๖

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณเข่าแก้วรนาฏ ฆมาคยกุล ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม วันที่ ๗

พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๙ พิมพ์ในงานฉาปนกิจศพ ๒

นางอุ้ม ไอสถ (ส่าฤทธิ แพทยานนท์) พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๑๐ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลโท หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๗

พฤศจิกายน พ.ศ. ~~๒๔๕๕~~ ๒๔๕๕ - พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๑๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้ากนิษฐากุมารี ประวิตร ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส วันที่ ๑๐

กุมภาพันธ์ ๒๔๕๖

สาส์นสมเด็จพระ ภาควที่ ๑๒ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงประชุม มนตรีสุริยวงศ์ ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส วันที่ ๒๒

มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๑๓ พิมพ์ในงานศพ

คุณหญิงจำเริญ สุริยราชวรภักย์ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๓

พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖

สาส์นสมเด็จพระ ภาคว ๑๔ พิมพ์ในงานศพ

นางธรรตประโมจน์พงศ์พิสุทธ์ (มณี ประโมจน์ีย์) ณ เมรุวัด
มกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓
สาสน์สมเด็จ ภาค ๑๕ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายแขก ศรีพยัคฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๓
สาสน์สมเด็จ ภาค ๑๖ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางเย็น จากิจกวนิช พ.ศ. ๒๔๕๔
สาสน์สมเด็จ ภาคที่ ๑๗ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาพิพิธสมบัติ พ.ศ. ๒๔๕๔
สาสน์สมเด็จ ภาค ๑๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นาวาเอก สุภี จันทมาศ พ.ศ. ๒๔๕๔
สาสน์สมเด็จ ภาค ๑๙ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าพระยาสุรบกินทรสุนทรภักย์ (พร จารุจินดา) พ.ศ. ๒๔๕๔
สาสน์สมเด็จ ภาค ๑๙ สำนักวัดราชบพิธ พิมพ์ถวายในงานถวายพระเพลิง
พระบรมศพ

สมเด็จ ฯ พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ณ พระเมรุมาศทองสนามหลวง
วันที่ ๒๒ เมษายน ๒๔๕๕
สาสน์สมเด็จ ภาค ๒๐ พิมพ์ในงานศพ

นางฮาไฟ เถาสุวรรณ ณ เมรุวัดแก้วฟ้าล่าง ถนนสี่พระยา วันที่ ๒๖
มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕
สาสน์สมเด็จ ภาค ๒๑ พิมพ์ในงานศพ

ขุนวิสุทรภักดี ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
สาสน์สมเด็จ ภาค ๒๒ พิมพ์ในงานศพ

หม่อมหลวงหญิงประคัม อิศรเสนา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๕

กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๒๓ พิมพ์ในงานศพ

คุณแม่ใหญ่ ไฉสักรูไกล ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๒

พฤษภาคม ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ๒๔ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายพันตำรวจเอก พระยาพิศฤกษ์กลาง (โหม่ง บุณนาค) พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ๒๕ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายเกษม อิงคะวณิช พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ที่ ๒๖ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ขุนจันทร์ เวชชสมาน พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๒๗ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางจอก ตันกุลรัตน พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ๒๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระอนุสิฐ สารากร พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๒๙ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายสายบัว เทราบคัย พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ๓๐ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระราชเวที (พร ชีรภทโท) พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค ๓๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ร.ศ.อ.หลวงชั้นรัตคัมภร่ง (นา ชั้นรัตคัมภร่ง) พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๓๒ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาอุเทนเทพโกสินทร์ (ประสาน บุรณศิริ) พ.ศ. ๒๔๕๕

สาส์นสมเด็จ ภาค พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

- นายแมนพุง เนียวกุล พ.ศ. ๒๕๐๐
 สำนัสมเด็จ ภาค ๓๖ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 ร.ต.อ.ประธาน โชติวรรณ พ.ศ. ๒๔๘๘
 สำนัสมเด็จ ภาค ๓๗ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
 นางคาด กลวยไม ฌ อรุชยา พ.ศ. ๒๕๐๐
 สำนัสมเด็จ ภาค ๓๘ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
 นางเดือน เตชะเสน พ.ศ. ๒๔๘๘
 สำนัสมเด็จ ภาค ๓๙ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
 คุณแม่เจิม หุตะเจริญ พ.ศ. ๒๕๐๐
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๐ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 หลวงจางงบริรักษ์ (เปลา เอี่ยม อักษรา ฌ เมรุวัดหัวลำโพง
 ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๑
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๑ พิมพ์ในงานศพ
 นางยวงคำ เตมียานนท์ ฌ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันอาทิตย์ที่ ๒๒
 กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๒ พิมพ์ในงานศพ
 นางทรัพย์ รัตนอุบล ฌ เมรุวัดสังเวชวิศยาราม ๘ ธันวาคม ๒๕๐๒
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๒ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
 นางเต็มสิริ ธนสิน พ.ศ. ๒๕๐๑
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 หลวงภารสาร (เปื่อง ภารสาร) ฌ ฌาปนสถานกองทัพเรือ วัดเครือ-
 วัดยวรวินัย จังหวัดธนบุรี ๑๖ เมษายน ๒๕๐๓
 สำนัสมเด็จ ภาค ๔๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาอุดมพงศ์ เพ็ญสวัสดิ์ (ม.ร.ว.ประยูร
อิสร์ศักดิ์) พ.ศ. ๒๕๐๑

สาส์นสมเด็จ ภาค ๔๔ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
คุณป้าจัน ศรีมณี พ.ศ. ๒๕๐๑

สาส์นสมเด็จ ภาค ๔๕ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
นางเสงี่ยม ประมวลชน พ.ศ. ๒๕๐๑

สาส์นสมเด็จ ภาค ๔๖ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
ขุนวรรณสารวิศิษฐ์ (วิศิษฐ์ ศิริโชค) พ.ศ. ๒๕๐๑

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๔๗ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
คุณแม่กิมเนย แซ่โง้ว พ.ศ. ๒๕๐๑

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๔๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระศึลาจารย์พิพัฒน์ (ช่วย อีสร์ธัญญาโณ) พ.ศ. ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๔๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงมณี เจริญราชนาวิ (มณี ทูมมานนท์) ณ ฌาปนสถานกองทัพเรือ
วัดเครือวัลย์วรวิหาร ๑๘ มีนาคม ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๔๘ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นาวาโท หม่อมเจ้าอุทัยเฉลิมลาภ วุฒิชัย ร.น. พ.ศ. ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๕๐ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางนอม จารุเสน
พ.ศ. ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ ภาค ๕๒ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
นางบุณฑรา ธนกการ (เจิม จารุศร) พ.ศ. ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ ภาค ๕๓ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายพันตำรวจตรี เเผ็ก (บุญช่วย) โจรนประคิมฐ พ.ศ. ๒๕๐๓

สาสน์สมเด็จ ภาค ๕๔๕ พิมพ์ในงานศพ

คุณแม่เต็ม ชวลิตธารง ณ ฉาปนสถานวัดหัวลำโพง ๒๘ เมษายน

๒๕๐๓

สาสน์สมเด็จ ภาค ๕๔ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาอรรณกระวีสุนทร (สงวน ศตะวัต - อรรณกระวีสุนทร)

พ.ศ. ๒๕๐๓

สาสน์สมเด็จ ภาค ๕๕ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมแหม่ม ทิศกุล พ.ศ. ๒๕๐๕

บทความภาษาอังกฤษ

ตั้งแต่ที่กล่าวแล้วถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในการนิพนธ์ว่า พระองค์ท่านทรงสามารถนิพนธ์โคลงร้อยแก้ว ร้อยกรอง และทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ โคลงหลายประเภท ทรงใช้ภาษาที่อ่านเข้าใจง่าย ทรงวางหัวข้อต่าง ๆ ของเรื่องให้เป็นไปตามลำดับก่อนหลัง อย่างไรก็ตาม พระองค์ท่านยังทรงพระปรีชาสามารถยิ่งขึ้นไปอีก คือ ทรงนิพนธ์ภาษาอังกฤษได้อย่างไพเราะ ไร้อดอยากคำที่ง่าย ๆ ชวนอ่าน และทรงเล่าเรื่องได้อย่างละเอียดตามลำดับก่อนหลังเช่นเดียวกับในภาษาไทย แม้ว่าพระองค์ท่านจะมีโคลงทรงศึกษาจากต่างประเทศ แต่พระองค์ท่านก็ยังทรงสามารถอ่านและเขียนภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว

ประจักษ์พยานข้อนี้ จะเห็นได้จากพระนิพนธ์บทความภาษาอังกฤษซึ่งลงพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม มีรายการดังนี้

"The Foundation of Ayudhia," The Journal of the Siam Society
1 (August, 1905) p. (1) - (4)

กล่าวถึงประวัติการสร้างพระนครศรีอยุธยา ในสมัยพระเจ้าอู่ทอง เหตุการณ์ตอนที่พระเจ้าอู่ทองย้ายเมืองหลวงจากเมืองอู่ทองมาอยู่ที่เมืองอยุธยา ทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อลงพิมพ์ในวารสารเล่มนี้ โดยเฉพาะ

"Historical Sketch of Lophburi," The Journal of the Siam Society 5, part 3 (September, 1908) p. 5 - 6

เป็นบทความที่กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเมืองลพบุรี เป็นข้อความเพียงสั้น ๆ ๑ หน้า บรรณาธิการวารสาร ได้นำมาลงไว้เป็นหน้าแรกของบทความ

เกี่ยวกับลพบุรีอีกเรื่องหนึ่ง คือ "Lopburi Past and Present" by R.W. Giblin
Director of the Royal Survey Department.

"The Story of the Records of Siamese History," - Translation of
H.R.H. Prince Damrong 's Preface to the History by O. Frankfur-
-ster. The Journal of the Siam Society 11, part 2 (Septem-
-ber, 1915) p. (1) - (20)

กล่าวถึงการแบ่งยุคประวัติศาสตร์ของไทยเป็น ๓ ยุค คือ ยุคกรุงสุโขทัย
เป็นราชธานี ยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และยุคกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ทรง
อธิบายถึงการค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ยุคต่าง ๆ ว่าจะค้นได้จากหนังสือหรือหลัก-
ฐานอะไรบ้าง ผู้แปลได้ถ่ายทอดออกเป็นภาษาอังกฤษได้อย่างละเอียด

"Siamese History prior to the founding of Ayuddhya," translated
from the Siamese by J. Crosby. The Journal of the Siam
Society 13, part 2 (September, 1919) p.(1) - (66)

อธิบายว่าความความเป็นมาก่อนที่จะมีพระราชพงศาวดาร กล่าวถึง
เหตุการณ์ก่อนที่จะสร้างกรุงศรีอยุธยาว่ามีชาติใดตั้งหลักแหล่งอยู่ก่อนแล้วบ้าง เช่น
ขอม ละโว้ มอญ ความเจริญและความเสื่อมของชนชาติต่าง ๆ เหล่านี้ จนกระทั่ง
ชาติไทยได้มาสร้างหลักฐานเป็นเมืองในดินแดนอยุธยา การติดต่อกับกรุงสุโขทัยและ
พม่า การที่ไทยรวมกันเป็นชาติบ้านเมือง จนกระทั่งถึงประวัติศาสตร์สมัยที่พระเจ้าอู่
ทองมาสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ผู้แปล ๆ ได้ละเอียดถี่ถ้วนเหมือนกับได้อ่าน
พระนิพนธ์ภาษาไทยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพที่เดียว

"The Golden Pavilion of Wat Sai," translated from the Siamese by B. O. Cartwright. The Journal of the Siam Society 14, pt. 2 (September, 1921) p. (1) - (6)

กล่าวถึงความเป็นมาของวัด ไทรและสิ่งสำคัญของวัดไทร คือ พระตำหนักทอง ซึ่งเป็นตำหนักเก่าแก่ ทรงอธิบายถึงประวัติความเป็นมาของตำหนักนี้ มีภาพพระตำหนักและบานประตูพระตำหนักที่มีลวดลายสวยงามประกอบเรื่องควย เรื่องนี้เคยพิมพ์เป็นหนังสือภาษาไทยในชื่อเรื่องว่า "ตำหนักทองที่วัดไทร"

"Ankor from a Siamese point of view," The Journal of the Siam Society 19, pt. 3 (January, 1925) p. (141) - (152)

เป็นปาฐกถาที่ทรงแ สดงที่สยามสมาคม เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของนครวัดในคานประวัติศาสตร์และโบราณคดี ความสวยงามของนครวัด การเรียกชื่อส่วนต่าง ๆ ของนครวัด มีภาพประกอบหลายภาพ ใช้ภาษาง่าย ๆ เรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของหนังสือ "นิราศนครวัด"

"The Introduction of Western Culture in Siam," The Journal of the Siam Society 20, pt. 2 (October, 1926) p. (89) - (100)

เรื่องนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงแสดงเป็นปาฐก ถา ในการเลี้ยงของสโมสรโรคารี เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๖๔ ต่อมาภายหลังจากที่ทรงแสดงปาฐกถาแล้ว มีผู้ชอบมาก พระองค์ท่านจึงทรงแปลเป็นภาษาไทยพิมพ์แจกมิตรสหาย โดยให้ชื่อเรื่องว่า "คำแปลปาฐกถาเรื่องคติของฝรั่งที่เข้ามาเมืองไทย" เนื้อเรื่องกล่าวถึงวัฒนธรรมของชาวต่างประเทศที่มีอิทธิพลต่อภาษาและสังคมของชาวไทย ทรงชี้แจงให้เห็นข้อเท็จจริงโดยละเอียด ใช้ภาษาง่าย ๆ ทำให้เรื่องที่ซับซ้อนเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ เพราะพระปรีชาสามารถในการอธิบายของพระองค์ท่านนั่นเอง

"Wat Benchamabopit and Its Collection of images of the Buddha," The Journal of the Siam Society 22, part 1 (July, 1928) p. (19) - (28)

กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของวัดเบญจมบพิตร เริ่มตั้งแต่ยังเป็นวัดเล็ก ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และได้ปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นวัดหลวง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงพระพุทธรูปต่าง ๆ ที่ประดิษฐานอยู่ตามโบสถ์ วิหารและระเบียง มีภาพประกอบคำอธิบาย

Mosel, James N. translator. "A poetic translation from the Siamese Prince Damrong 's Reply in Verse to Rama V," The Journal of the Siam Society 47, part 1 (June, 1959) p. 104 - 111

ทั้งที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ว่าควยพระกวีนิพนธ์ว่า สมเด็จพระยา-
 ทหารราชานุภาพ ทรงนิพนธ์นันทคอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ
 ครั้งเกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ทรงนิพนธ์ไปโดยง่ายซึ่งมีข้อ
 อูปลมาอุปมัยและมีข้อความกึ่งใจ ผู้แปลจึงนำพระนิพนธ์บทนั้นมาแปลเป็นภาษาอังกฤษ
 ไว้ให้เห็นความไพเราะควยถ้อยคำง่าย ๆ เช่นเดียวกัน